

**Національна Академія наук України
Інститут археології**

На правах рукопису

Петраускас Андрій Вальдасович

УДК 904:334.712(477.41/.42/.46/.51)''08-12''

Ремесла та промисли сільського населення

Середнього Подніпров'я в IX-XIII ст.

Історичні науки – 07.00.04 – археологія

Дисертація на здобуття наукового
ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник

Моця Олександр Петрович

доктор історичних наук, професор

Київ – 2003

ЗМІСТ

Вступ	с.4
Розділ 1. Історіографія і джерела.	с.10
1.1. Стан наукової розробки питання	с.11
1.2. Письмові джерела	с.22
1.3. Археологічні джерела	с.23
1.4. Етнографічні матеріали, як джерело для вивчення сільських промислів та ремесел Середнього Подніпров`я ..	с.24
Розділ 2. Ремесла	с.26
2.1. Види давньоруських ремесел	с.26
2.1.1. Залізобна справа	с.27
2.1.2. Ковальство	с.42
2.1.3. Ювелірне ремесло	с.48
2.1.4. Гончарство	с.52
2.1.5. Обробка дерева	с.63
2.1.6. Видобуток та обробка каміння	с.68
2.1.7. Обробка кістки	с.86
2.1.8. Обробка шкіри	с.88
2.1.9. Прядіння	с.93
2.1.10. Ткацтво	с.99
2.2. Особливості розвитку ремесел сільського населення	с.103
Розділ 3. Промисли	с.106
3.1. Види сільських давньоруських промислів	с.107
3.1.1. Сільськогосподарські промисли	с.107
3.1.2. Збиральництво	с.115
3.1.3. Видобуток та використання допоміжних матеріалів ...	с.118

3.1.4. Лісохімічні промисли	с.120
3.1.5. Мисливство	с.125
3.1.6. Рибальство	с.132
3.1.7. Бортництво	с.138
3.2. Особливості розвитку	с.145
Висновки	с.150
Список використаних джерел та літератури	с.162
Перелік умовних скорочень	с.184
Ілюстрації	с.185
Список ілюстрацій	с.204

ВСТУП

Ремесла та промисли становлять важливий напрямок господарської діяльності середньовічного населення. Вони забезпечували виготовлення одягу, побутових предметів, прикрас, зброї, знарядь праці, споруд, різноманітних пристосувань; видобуток та обробку цілого ряду харчових продуктів. Саме вони, в значній мірі, визначали загальний рівень розвитку економіки, впливаючи на соціальні, політичні та культурні процеси в суспільстві. Не випадково питання їх розвитку постійно привертали увагу дослідників.

Актуальність дослідження ремесел та промислів сільського населення Середнього Подніпров'я пояснюється наступними чинниками. Нерівномірним висвітленням в наукових дослідженнях промислів по відношенню до ремесел та окремих видів виробництва. Так, без вивчення особливостей розвитку таких видів як бортництво та полювання неможливо зрозуміти таке важливе питання як формування давньоруської зовнішньої торгівлі. Певні важливі етапи виробництва, види продукції та деякі особливості технологічного процесу теж не знайшли відповідного висвітлення в літературі. Наприклад, не зважаючи на важливу роль обробки шкіри та хутра на сьогодні відсутні систематичні розробки навіть основних приймів, які використовувалися в виробничому процесі, що призводить до необґрунтованих інтерпретацій археологічних об'єктів і знахідок.

Склалася певна нерівномірність у вивченні виробництва міста і села, якому приділяється значно менше уваги. Тоді як сільське населення складало основу феодального суспільства і виробляло переважну частку суспільного продукту.

Середнє Подніпров'я становить центральну і найбільшу частину Південної Русі, тут формувалося ядро Давньоруської держави. Основу джерелознавчої бази досліджень з даної теми становили археологічні дані, етнографічні аналогії та письмові повідомлення, що стосуються Північної та

Північно-Східної Русі. Територія Південної Русі довго лишалася поза увагою дослідників. Вивчення економічної підоснови південно руських селищ необхідне для з'ясування їх місця та особливостей в господарському комплексі Давньоруської держави.

В давньоруський час закладалися основи економіки, які в подальшому визначали розвиток східно слов'янського населення не тільки на території України, але й Білорусі та Росії. Через нерозробленість запропонованої теми часто занижується загальний рівень економічного розвитку населення України наступної історичної епохи.

На даний час сформувалася достатня база археологічних джерел для вивчення сільських ремесел та промислів. Так, з середини 70-х років ХХ ст. починається дослідження давньоруських селищ на вказаній території широкими площами. На сьогодні відомо більше 10 селищ, на яких досліджено площу більше 1000 кв.м: Деснянка – 2430 кв.м; Клонів – 1300 кв.м; Криниця – 3900 кв.м; Ліскове – 13150 кв.м; Овраменків Круг – 2200 кв.м; Рів-2 – 1100 кв.м; Шумлай – 2000 кв.м. На селищі біля с.Комарівка досліджено більше 6000 кв.м. На селищі ІХ-ХІІІ ст. біля с.Автуничі розкопками досліджено понад 25 000 кв.м. Накопичено величезну кількість археологічного матеріалу, який потребує наукового опрацювання та осмислення.

Пропонована робота виконувалась в рамках польових та теоретичних досліджень, які проводилися в відділі давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України з 1992 до 2003 р. Автор приймав безпосередню участь в планових археологічних розкопках давньоруського селища Автуничі у складі Дніпровської давньоруської експедиції та ще трьох неукріплених поселень (Борщагівка, Велика Снітинка, Малополовецьке ІІІ), на яких виявлені численні залишки ремесел та промислів. З 1996 р. По 2001 р. Працював у складі Житомирської археологічної експедиції: проводив розвідки і розкопки пам'яток археології на території Житомирської області.

В період 1998-2002 рр. автор приймав участь у виконанні планової теми відділу „Село Київської Русі (за матеріалами південно руських земель)” № державної реєстрації 0197U018301. Написано відповідні розділи колективної монографії відділу „Село Київської Русі”: „Сільськогосподарські та інші промисли” (полювання, рибальство, бортництво, лісохімічні промисли, збиральництво та інші); „Інші ремесла” (деревообробне, обробка шкіри, прядіння та ткацтво); „Овруцька пірофілітова індустрія” (у співавторстві з А.П.Томашевським та С.В.Павленко). Був включений до редколегії по підготовці колективної монографії „Село Київської Русі”.

Мета роботи полягає в тому, щоб на підставі комплексу джерел розглянути ремесла і промисли сільського населення як окреме соціально-економічне явище, з'ясувати їх особливості, внутрішню структуру, співвідношення між собою, відмінність від ремесел і промислів міста, роль у господарському комплексі населення Середнього Подніпров'я.

Завдання для вирішення даної мети передбачає дослідження різних видів ремесел і промислів відповідно до етапів їх виробничого процесу, використовуваної сировини, знарядь праці, пристосувань і споруд, готової продукції, браку, особливостей технологічного процесу.

Об'єктом дослідження є соціально-економічний феномен давньоруського села, яке становило основу Київської Русі. Предмет дослідження – ремесла та промисли сільського населення, складові виробничого процесу починаючи від сировини, техніко-технологічних особливостей і до готової продукції. Хронологічні рамки роботи охоплюють давньоруський період – IX-XIII ст. Просторові межі включають територію Середнього Подніпров'я. Основу джерельної бази складають археологічні матеріали, які представлені об'єктами та знахідками, пов'язаними з ремеслами та промислами сільського населення.

Методологічну основу складають принципи історизму, об'єктивного підходу до висвітлення минулого, що базується на пріоритеті задокументованих фактів, на комплексному використанні джерел у поєднанні зі спеціальними методами історичних досліджень, а саме: ретроспективного, порівняльного і комплексного аналізів, історичної аналогії, періодизації, класифікації, систематизації. Застосування саме цих методів дозволило висвітлити питання розвитку ремесел та промислів, провести моделювання виробничих етапів, які не представлені серед археологічного матеріалу.

Наукова новизна праці полягає в тому, що подібне спеціальне узагальнююче дослідження з даної теми, проведене на підставі комплексного використання письмових, наявних на сьогодні археологічних та етнографічних джерел пропонується вперше. Зібрані та систематизовані археологічні дані щодо вивчення ремесел та промислів давньоруського сільського населення Середнього Подніпров'я, які відображають сировину, інструменти та пристосування, виробничі споруди, напівфабрикати, готові вироби, виробничий брак та відходи виробництва. Співставлено археологічні знахідки із даними письмових джерел та етнографічними дослідженнями. Визначено продуктивність давньоруських сільських металургійних горнів і їх потенційні можливості. Запропоновано пояснення наявності значного відсотку на південноруських землях суцільно сталевих виробів за рахунок використання спеціалізованих тепло-технічних споруд для науглецювання. Поточнено дані про найбільш вірогідну форму давньоруського жорнового поставу. Зафіксовано приблизно пропорційне розповсюдження на селищах жорен із різних типів порід, на підставі чого простежено особливості споживання борошна з різних видів злакових.

Теоретична та практична цінність роботи полягає в тому, що результати проведених досліджень якісно доповнюють сучасні розробки з історії розвитку промислів і ремесел Середнього Подніпров'я і Південної Русі в цілому. Вони можуть бути використані для написання учбових посібників

для вищих учбових закладів та загальноосвітніх середніх шкіл, а також узагальнюючих робіт з історії та археології Південної Русі.

Апробація результатів дослідження була проведена у вигляді викладення основних положень в доповідях на наукових конференціях, в ряді статей та під час роботи по виконанню планових тем відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ. Автор приймав участь в наступних наукових нарадах: історико-археологічний семінар, присвячений 60-річчю від дня народження О.В.Шекуна (січень 1995 р., м.Чернігів); VI Міжнародний конгрес слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.); міждержавна наукова конференція „Історія та археологія Подесення”, присвячена пам'яті брянського археолога та краєзнавця, Заслуженого робітника культури Росії Федора Михайловича Заверняєва (Брянськ, Росія, лютий, 1994); міжнародна конференція „Русь в IX-XIV століттях: взаємодія Півночі та Півдня (Москва, Росія, листопад 2002 р.).

Особистий внесок здобувача в роботах написаних у співавторстві із І.А.Готуном та Г.Ш.Черниш, полягає в розкритті питань розвитку ремесел та промислів, висвітленні проблем техніки та технології виробництва. Автором вивчалися особливості використання ремісничих інструментів, процеси виготовлення готової продукції, їх послідовність та відображення в археологічному матеріалі. Співавторами досліджувались конструктивні особливості ремісничих споруд (Готун І.А.) та проведено спеціалізовані петрографічні дослідження (Черниш Г.Ш.).

Результати дисертації опубліковані в 4 тезах та матеріалах конференцій і 6 статтях у наукових журналах. З них три роботи в виданнях затверджених ВАКом:

Готун І.А., Петраускас А.В., Черниш Г.Ш. Жорна на території Подніпрв'я // Археологія. - 1996. - №2. - С.84-92.

Петраускас А.В. Ремісничє виробництво давньоруського поселення Автуничі // Археологія. - №2. – 1998. - С.104-110.

Петраускас А. Про розвиток залізобного виробництва на давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: Золоті Літаври, 2002. – Вип.13. – С.93-103.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛА

Пристаюючи до розгляду історіографії даної теми, перш за все, нагадаємо, що практично відсутні (або ж подані в дуже стислому вигляді) узагальнюючі роботи з дослідження не тільки деяких видів сільських ремесел та промислів, але й міських для цієї території, в яких враховуються наявні на сьогодні археологічні дані.

М.Арістов в своїй ґрунтовній праці „Промышленность Древней Руси”, яка не втрачає свого значення і на сьогодні, зібрав та проаналізував цілий комплекс письмових джерел вітчизняного та іноземного походження. Автор детально охарактеризував різні виробничі аспекти. Археологічні матеріали з досліджуваної тематики на час написання роботи були фактично відсутні (Аристов, 1866, 324 с.).

М.С.Грушевський в підрозділі фундаментальної праці з історії України, присвяченому матеріальній культурі, археологічні знахідки, відомі для того часу в незначній кількості, використав лише в якості ілюстрацій. Дані письмових джерел залучалися не в повному обсязі. Дослідник ставив перед собою інші завдання дослідження в цілому, що і обумовило дуже стислу характеристику давньоруських ремесел та промислів (описувались не всі види) (Грушевський, 1991, с.244-268).

Перша робота, присвячена комплексному дослідженню сільських ремесел та промислів із залученням масового археологічного матеріалу належить Б.О.Рибакову (Рыбаков, 1948а). Дещо пізніше публікується серія робіт декількох авторів, в яких окремо розглядаються різні види ремесел та промислів давньоруських селищ (Левашова, 1956, с.19-106; вона ж, 1959а, с.38-60; вона ж, 1959б, с.61-93; вона ж 1959в, с.94-104; Левинсон-Нечаева, 1959, с.9-37 та інші). В названих працях використано, головним чином,

археологічні дані, письмові повідомлення етнографічні матеріали територій, які розташовані на північ та північний схід від Південної Русі.

Певні аспекти, деяких ремесел та промислів населення давньоруських селищ Середнього Подніпров'я, висвітлювались в узагальнюючих працях з історії та археології України. Але в них подається дуже стисла характеристика, яка не враховує всього комплексу археологічних даних (Давня історія України, 1995, 224 с.; Давня історія України, 2000, 695 с.).

Зважаючи на обмежені рамки розділу коротко охарактеризуємо стан вивчення питання з відповідних галузей трудової діяльності.

1.1. Стан наукової розробки питання

Різні аспекти *сільськогосподарських промислів* аналізувались під час дослідження виготовлення та функціонування жорен (як напрямку камнеобробки), виготовлення борошна та круп, продукції сільського господарства і приготування їжі в роботах Б.О.Рибакова, Б.А.Колчина, Н.А.Пономарьова, В.П.Левашової, М.М.Вороніна та інших дослідників. Вказані праці мають різні напрямки досліджень, але в кожній з них автори торкалися проблеми переробки продуктів харчування (в певних випадках безвідносно до характеру їх отримання).

А.А.Сванідзе запропоновано виділення даних напрямків по переробці продуктів харчування (виключаючи безпосереднє приготування їжі) в рамках сільськогосподарських ремесел (1985, 15-17). В даному випадку виникає певне протиріччя використаного терміну „ремесла” з характером продуктів, які використовуються та готовою продукцією, що виготовляється. Більш адекватним за змістом було б уживання терміну „промисли”.

Найбільш повно в наукових дослідженнях висвітлено переробку зерна на крупи та борошно. Реконструкції давньоруського жорнового поставу з використанням залізної та дерев'яної порхлиць присвячено роботи Б.О.Рибакова, Б.О.Колчина (Рыбаков, 1948а, с.420, 422; Колчин, 1968, с.25,

26, 48, 49). В.П.Левашова та Р.С.Мінасян запропонували власні варіанти реконструкції давньоруських жорен без порхлиці (Левашова, 1956, с.94-99; Мінасян, 1978, с.101-112). Між даними наведеними реконструкціями і висновками авторів виникло певне протиріччя. Для його розв'язання в цій дисертації спеціально присвячено окрему частину підрозділу.

Особливу увагу в підрозділі дисертації приділено встановленню конструктивних особливостей жорнового поставу без використання порхлиці – найбільш поширеного виду на давньоруських селищах. Для порівняння використано результати наукових досліджень П.І.Хавлюка та М.А.Пономарьова. П.І.Хавлюк першим запропонував найбільш повний варіант реконструкції аналогічного за деталями пристосування для римського часу. Дещо пізніше в роботі Р.С.Мінасян було проведено менш деталізовану (давньоруські матеріали розглядалися лише як варіант розвитку даного пристрою в більш широкіх хронологічних та територіальних рамках) реконструкцію давньоруського поставу без порхлиці (Пономарев, 1955, с.47-107; Хавлюк, 1977, с.21-28; Мінасян, 1978, с.101-112).

Нами було простежено особливості розповсюдження жорен з різних порід каменю на селищах різних регіонів із сприятливими та несприятливими умовами для ведення зернового господарства.

Переробка зерна з використанням ступ розглядалася В.П.Левашовою (1956, с.99). Б.О.Колчиним досліджувалися залишки дерев'яних ступ та пестів, виявлені в Новгороді (1968, с.48, 49). Переробка інших продуктів сільського господарства давньоруського часу найбільш повне висвітлення отримала в роботах М.Арістова, В.П.Левашової (1866, с.73, 74, 78, 79; Левашова, 1956, 19-106).

В нашій роботі висновки вказаних дослідників було співставлено з даними письмових джерел, лінгвістичними матеріалами, результатами етнографічних досліджень (Правда Русская, 1940, с.353, 406, 407; Срезневский, 1989, с.112; Шафонський, 1851, с.232, 535; Заглада, 1930, с.42; Кучінко, 1979, с.105).

Видобуток і використання допоміжних матеріалів в давньоруський час найбільш повно розглянуто в роботах В.П.Левашової та М.Н.Левінсон-Нечаєвої (Левашова, 1959а, с.47, 48; Левінсон-Нечаєва, 1959, с.35, 36). Визначено види використовуваної сировини, специфіку обробки та використання готових речовин. Для поглиблення даної теми результати, отримані дослідницями, нами було скореговано із етнографічними даними для досліджуваної території, які засвідчують можливість використання специфічних природніх барвників та дубителів, відмінних від інших, що використовуються у Східній Європі (Шафонский, 1851, с.232, 332; Святловский, 1851, с.20).

Збиральництво як важливий напрямок (не зважаючи на його архаїчність та привласнюючий характер) в житті давньоруського населення одним з перших виділив П.М.Третьяков (1948, с.47-77). Проте археологічні артефакти, пов'язані з ним, з'являються дещо пізніше, в ході проведення масштабних археологічних досліджень (Гончаров, 1950, с.145; Моця, Коваленко, Готун та інші, 1995/9, с.150, 151). Для характеристики даного виду діяльності в його різних проявах нами залучено етнографічні дослідження (Шафонский, 1851, с.233; Кобільник, 1937, с.6; Полесьє..., 1988, с.174-176). Зроблено спробу впорядкування відомих напрямків збиральництва за особливостями масштабності, організації та спрямування на вирішення певних задач. Проведено співставлення із наявними археологічними даними.

Лісохімічні промисли, до недавнього часу, мало привертали увагу науковців через погану забезпеченість археологічними даними і досліджувались здебільшого за етнографічними даними та поодинокими побічними писемними згадками (Колчин, 1953, с.40; Левашова, 1959в, с.94, 95; Успенская, 1959, с.109). Після проведення розкопок на давньоруських селищах широкими площами, було отримано нові дані, що надали можливість більш повно та різносторонньо висвітлити досліджуване явище. Так, декілька комплексів з випалення деревного вугілля виявлено на селищі Комарівка (Беляєва, Кубишев, 1995, с.24, 25). О.М.Веремійчик опубліковано

та проаналізовано унікальний виробничий комплекс, виявлений на селищі Ліскове (Веремейчик, 1989, с.88; Шекун, Веремейчик, 1999, с.26, 54). В узагальнюючій роботі, присвяченій дослідженню селища Автуничі, введено до наукового обігу та проаналізовано числені археологічні об'єкти та речові знахідки, пов'язані з лісохімічними промислами (Моця, Орлов, Коваленко та інші, 1997, с.34-68). І.А.Готун дослідив конструктивні особливості об'єктів смолокуріння, вигінки дьогтю і випалу деревного вугілля (Готун, 2000, с.24-33).

З використанням наявних на сьогодні матеріалів нами було розглянуто різні напрямки лісохімічних промислів. Більш детальну увагу приділено дослідженню так званого корчажного способу смолокуріння і його відображенню в археологічному матеріалі із залученням етнографічних даних та питанню ідентифікації об'єктів пов'язаних із виготовленням деревного вугілля на давньоруських селищах.

Полювання, зважаючи на важливу роль, яку воно відігравало в давньоруській економіці, постійно привертало увагу дослідників (Аристов, 1866, с.2-19; Третьяков, 1948, с.55). З накопиченням археологічних знахідок, виходить робота В.А.Мальм присвячена особливостям полювання сільського населення для територій Північної та Східної Русі (Мальм, 1956, с.107-113). О.В.Потапов, використовуючи масові остеологічні знахідки дослідив відмінності їх розподілу по різних категоріях пам'яток (Потапов, 1989, с.91, 92). С.О.Біляєва, досліджуючи комплекс археологічних, письмових та етнографічних джерел відзначила особливості полювання в південноруських землях, в порівнянні із північними територіями (Беляєва, 1996, с.89-98).

Автором було зібрано археологічні знахідки зброї, що могла використовуватися на полюванні, розглянуто види і способи полювання без використання зброї та випадки, коли вона відігравала другорядну роль. Проведено статистичні підрахунки середньої частки диких тварин по відношенню до свійських, представлених остеологічними даними на давньоруських селищах. Співставлено міфологізований сюжет із літопису, з

відображенням можливої форми обмінної торгівлі хутром із неслов'янським населенням північних та північно-східних територій.

Рибальство сільського населення давньоруського часу із залученням даних письмових джерел та етнографії вперше розглянуто в узагальнюючій роботі В.А.Мальм, яка залишається актуальною і на сьогодні (Мальм, 1956, с.106-138). Автор, крім інших джерел використала також рукописний варіант роботи В.І.Маслова „Рибальська техніка XI-XIII ст. На Придніпров'ї”, яка, на жаль, не була опублікована. Важливі спостереження, щодо динаміки розвитку вилову різних порід риби, використання рибальських знарядь і способів вилову було зроблено О.В.Кузою (Куза, 1970, с.132-137; він же, 1971, с.315-316). Підсумковою працею дослідника став підрозділ, присвячений рибальству в фундаментальній роботі „Древняя русь. Город. Замок. Село.” (1985, с.226-231).

Для характеристики використовуваних знарядь лову в дисертації було зібрано археологічні знахідки гачків, блесен, грузил, остей та гарпунів, дані видового аналізу кісткових залишків риби. Розглянуто відомі за етнографічними даними способи лову та використовувані знаряддя. Співставлено ефективність використання різних способів лову.

Бортництво як вид промислів, пов'язані із ним знахідки часто привертали увагу дослідників, зважаючи на важливе місце продуктів бортництва в давньоруській зовнішній торгівлі. М.Аристов дослідив дані письмових джерел давньоруського часу (Аристов, 1866, с.31-40). В.А.Мальм написано узагальнюючу роботу відносно бортництва сільського давньоруського населення із залученням письмових даних, археологічних матеріалів селищ і некрополів, етнографічних досліджень. Зроблено важливі спостереження, відносно природньо-географічних особливостей розвитку найбільш прогресивних видів бджільництва (Мальм, 1956, с.129-138). Б.О.Рибаковим, О.П.Моцею та В.П.Коваленко вивчалися і опубліковано археологічні залишки крупних місць для зберігання продуктів бджільництва

– князівські медуші в Любечі та Новгород-Сіверському (Рыбаков, 1964, с.21-23; Моця, Коваленко, 1986, с.295-299).

Для з'ясування внутрішньої структури давньоруського бортництва, автором було охарактеризовано етапи розвитку (враховувалися лише основні етапи без висвітлення можливих особливостей з огляду на обмежені рамки роботи) бортництва, його організаційні форми і тенденції їх розвитку відповідно до певних природних зон. З цією метою використано дані етнографічних спостережень, матеріали письмових джерел. Розглянуто територіальні особливості розповсюдження знахідок, пов'язаних із бортництвом.

Залізоробне виробництво із залученням масового археологічного матеріалу вперше було висвітлено Б.О.Рыбаковим (Рыбаков, 1948а, с.122-132; він же 1948б, с.79-83). Автор, спираючись на виявлені на той час в матеріалах городищ з території Білорусії металургійні залишки, зробив логічний висновок про зв'язок давньоруської металургії з міськими осередками. Б.О.Колчин суттєво доповнив вивчення техніко-технологічних питань виготовлення заліза. А.В.Успенською, вивчалось дане виробництво на давньоруських селищах. Обидва автора враховуючі масові археологічні дані, письмові джерела та етнографічні дослідження для північно-східних районів Русі дійшли висновку, що більшість осередків пов'язані саме з сільською місцевістю (Колчин, 1953, 20-54; він же, 1985, с.245, 246; Успенская, 1956, с.105-122). Декілька металургійних комплексів виівлено на селищі Комарівка (Беяева, Кубишев, 1995, с.25-27).

В роботах С.В.Панькова, який досліджує розвиток чорної металургії на території України, обґрунтовується припущення (висунуте Б.О.Рыбаковим на підставі відомих на той час даних – результатів дослідження городищ та міських центрів) про епізодичність, випадковість та мізерні розміри виготовлення заліза на давньоруських селищах (Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с.61-79; Бідзіля, Паньков, 2000, с.98-112). На наш погляд даний висновок не зовсім погоджується з даними археологічних розкопок та

розвідок, етнографічними матеріалами, результатами палеоекономічних підрахунків та подальшим розвитком даного виробництва.

Ранні етапи розвитку давньоруської металургії на території Дніпровського Лівобережжя вивчалися В.Колодою (1999, 244 с.).

В пропонованому дослідженні нами були зібрані археологічні залишки з давньоруських селищ, які залучалися для характеристики різних етапів виробництва. Отримані дані співставлялися із даними етнографічних експедицій з території Середнього Подніпров'я (Шафонский, 1851, с.20; Бунге, 1856, с.1-39). Детально розглянуто продуктивність давньоруських горнів, проведено порівняння потенційних можливостей міської та сільської металургії, територіальні особливості розміщення виробництва заліза, можливі напрямки подальшого розвитку.

Розвиток *ковальської справи*. Найбільш фундаментальними працями по вивченню техніки та технології даного виробництва залишаються праці Б.О.Колчина (Колчин, 1953, 260 с.; він же 1959, с.7-120). Використання дослідником металографічних методів дало змогу значно розширити джерелознавчу базу, через залучення масового археологічного матеріалу – готових ковальських виробів.

Особливості використання давньоруськими сільськими ковалями Середнього Подніпров'я різних технологічних прийомів детально проаналізовані в роботах Г.О.Вознесенської, Г.А.Мудрицького. Для цього використані спеціалізовані металографічні аналізи вивчення масових археологічних знахідок (Вознесенская. 1997, с.77-79; Мудрицкий, 1992, с.59-61).

Виявлені дослідниками особливості процентного співвідношення різних видів використовуваної сировини, вказують на наявність значної кількості предметів, виготовлених із сирцевої сталі, нерівномірно насиченої вуглецем. Результати металографічних аналізів дозволяють зробити припущення, що дане явище може бути пов'язане із широким використанням для науглецювання криць південно руськими майстрами спеціалізованих тепло-

технічних споруд, подібних виявлених О.В.Серовим на металургійному селищі Колонщина (Серов, 1997, с.113).

Залишки ковальської справи виявлені в археологічних матеріалах селищ розглянуто за відповідними технологічними етапами ремесла, виділеними Б.А.Колчиним (Колчин, 1985, с.244-253).

Ювелірне ремесло давньоруських селищ досліджувалось на великій кількості археологічних знахідок Б.О.Рыбаковим (Рыбаков, 1948а, с.141-163). Додатком виділені етапи виробництва, його технічні аспекти. Матеріали південноруських селищ опрацьовувались Р.С.Орловим, який застосував дані металографічного та спектрального аналізу, визначив стилістичні особливості ювелірних виробів (Моця, Орлов, Коваленко та інші, 1997, с.34-68).

В підрозділі „ювелірне ремесло” на підставі виявлених на території Середнього Подніпров’я виробничих, залишків розглянуто етапи виробництва, особливості використовуваної сировини, технологічні аспекти, розповсюдженість ювелірних інструментів та пристосувань для роботи.

Серед робіт, присвячених вивченню сільського *гончарства*, найбільш повно досліджено гончарні горни та готова продукція гончарства – кераміка. В.О.Петрашенко вивчала особливості морфології, технологічні, хронологічні та регіональні відмінності гончарних посудин на основі опрацювання масового керамічного матеріалу із залученням формалізованих статистичних методів (Петрашенко, 1992, с.21-35; вона ж 1997, с.114-143; вона ж, 1999а).

Важливим етапом в дослідженні сільського гончарства стало виявлення на селищі Автуничі залишків, які репрезентують всі ланки виробництва (від видобутку сировини до готової продукції, браку і відходів; а також 10 гончарних печей). Це надало змогу О.П.Моці та В.П.Коваленко провести детальну реконструкцію виробничого процесу та гончарної майстерні (Коваленко, Моця, 1997, с.135-142). Л.В.Шевцовою та О.В.Пархоменко опрацьовано морфологічні особливості гончарного посуду, проведено статистичні підрахунки розподілу різних форм кераміки (Шевцова, 1992,

с.15-18; Моця, Орлов, Коваленко та інші, 1997, с.34-68). Р.С.Орлов запропонував спробу соціальної реконструкції розвитку автуницького гончарного осередку та порівняння можливостей міського та сільського виробництва посуду (Орлов, 1992, с.27-30; він же 1994, с.165-173). І.А.Готуном розглянуто конструктивні особливості археологічних об'єктів, пов'язаних з гончарством: глинищ, глиників, горнів та інших (Готун, 1993, с.59-71; Готун, Шевцова, 1994, с.62-76; Готун, Петраускас, 1996, с.74-82).

Спираючись на отримані результати досліджень та залишки гончарного виробництва, нами розглянуто етапи виробничого процесу, що недостатньо, чи зовсім не висвітлені в літературі. Аналіз проведено відповідно до технологічних етапів виділених спеціалізованими дослідженнями в галузі гончарства та етнографічними даними (Бобринский, 1978, с.67-184; Самарин, 1929, с.18, 19; Зеленин, 1991, с.134-135). Розглянуто можливості виготовлення на давньоруських селищах плінфи для будівництва.

Обробка дерева в давньоруський час найбільш повно висвітлена в роботах Б.О.Колчина, яким опрацьовано чисельні знахідки дерев'яних виробів, виявлені в зволжених нашаруваннях Новгород (Колчин, 1968, 184 с.; він же, 1985, с.243-274). З узагальнюючих робіт, присвячених обробці дерева сільським населенням єдиною на сьогодні залишається праця В.П.Левашової (Левашова 1959б, 61-93). Відповідно до виділених дослідниками етапів, особливостей деревообробки і використання відповідних інструментів було розглянуто знахідки, які виявлені на селищах. В роботі також використані дані археологічних досліджень Києва, Райковецького городища, давньоруських пам'яток з території Білорусі, дані палеоботанічних аналізів та етнографічні дані (Шафонский, 851, с.316; Гончаров, 1950, 219 с.; Новое в археологии Киева, 1981, 456 с.; Лысенко, 1989, 160 с.; він же, 1991, с.107; він же 1999, с.197-202; Самсонова, Готун, 1997, с.22).

Видобуток та обробка каміння, перш за все, пірофілітового сланцю, мають одну з найдовших в часі історіографію дослідження сільського

ремесла. Перші відомості про дану породу та давньоруські вироби з неї пов'язані з роботами Г.О.Оссовского (1878, с.159-164). Б.О.Рыбаков вивчав технологічні особливості обробки камню, питання використання і розповсюдження готових виробів (Рыбаков, 1948а, с.78-181). А.П.Томашевським проведено археологічні пошуки в межах Словечансько-Овруцького кряжу по вивченню залишків „пірофілітової індустрії” (Томашевський, 1998, с.45-48). С.В.Павленко розроблено програму та розпочато вивчення найбільш чисельної категорії пірофілітових виробів – пряслиць (Павленко, 2001, с.37-59).

П.І.Хавлюком в 70-ті рр. ХХ ст. було обстежено унікальне родовище туфоподібної зовні породи Ілінецького родовища. Дослідником реконструйовано технологію виготовлення та використання кам'яних жорен та запропоновано спробу визначення ареалу їх розповсюдження (Хавлюк, 1980, с.30-35). І.А.Готуном, Г.Ш.Черниш та А.В.Петраускасом на підставі проведених спеціалізованих мінералогічних аналізів отримано нові дані щодо використання різних порід каменю для виготовлення жорен, зв'язку з відповідними родовищами, а також ареалу розповсюдження (Готун, Петраускас, Черниш, 1996, с.84-92).

Результати вказаних досліджень співставлялися з даними спеціалізованої геологічної літератури та петрографічних аналізів, також було використано етнографічні матеріали під час вивчення давньоруського кам'яного виробництва сільського населення. Особлива увага приділена видобутку та обробці каміння на Словечансько-Овруцькому кряжі, який займав особливе місце в господарстві давньої Русі.

Обробка кістки давньоруським сільським населенням за археологічними даними вивчалася В.П.Левашовою (Левашова, 1959а, с.38-60). Матеріали південноруських земель найбільш повно опрацьовані (асортимент виробів, кількісні характеристики, особливості виготовлення) в дослідженні О.О.Ратича (Ратич, 1959, с.119-131).

Виявлені на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я залишки обробки кістки в нашій дисертації розглянуто за показниками сировини та видами виготовляємої продукції. Простежено використання відповідних інструментів для обробки кістки. Залучено результати досліджень обробки кістки на давньоруських пам'ятках О.О.Ратича.

Обробка шкіри в давньоруський час вивчалася багатьма дослідниками. Розглядалися питання про сировину шкіровиробництва, технологію виготовлення шкір, використання інструментів та різних пристосувань, асортимент готової продукції (Рыбаков, 1948а, с.182-184; Штыхов, 1963, с.240-246; Колчин, 1985, с.269). Особливості обробки шкіри сільським населенням за археологічними даними розглядались в роботі В.П.Левашової (1959а, с.38-60). Вказані праці характеризують лише найбільш розповсюджені технологічні прийоми, знаряддя та пристосування, які, до того ж не завжди можна співвідносити з південноруськими традиціями.

В дисертації, спираючись на зроблені дослідниками спостереження та наявні для даної території етнографічні дані, виділено послідовні технологічні етапи обробки різних видів шкіри, способи, які могли застосовуватися при її обробці. Також розглянуто знаряддя праці, необхідні для виробництва, що відомі за етнографічними даними та виявлені під час археологічних досліджень давньоруських селищ.

Сільське прядіння та ткацтво розглядалися в роботах М.Н.Левінсон-Нечаєвої, Б.А.Колчина (Левінсон-Нечаєва, 1959, с.9-37; Колчин, 1985, с.265-268). Найбільш повно різні виробничі етапи даних ремесел висвітлено в роботі Н.І.Лебедевої (Лебедева, 1956, с.461-542). Певні характеристики знарядь праці наведені в роботах В.О.Петрашенко, С.В.Павленко (Петрашенко, 1988, с.24-32; Павленко, 2001, с.37-59).

Результати вказаних праць, етнографічні дані, використано в нашій дисертації під час вивчення технологічних особливостей прядіння та ткацтва для співставлення із наявними на сьогодні археологічними матеріалами.

1.2. Письмові джерела

Письмові джерела часто фігурують в роботах по вивченню давньоруських ремесел та промислів і довгий час лишалися чи не єдиним джерелом. Проте незважаючи на чисельну кількість робіт присячених вивченню суто письмових даних, чи у комплексі для аналізу археологічних знахідок, залучення даної категорії джерел залишається актуальним і на сьогодні. Нові проблеми, які постають перед дослідниками; поява нових археологічних матеріалів та даних, які отримані із використанням нових методів досліджень – вимагають нового співставлення з наявними письмовими відомостями.

Літописні повідомлення нами використовувалися за Іпатієвським літописом (ПСРЛ, видання 1908). Вивчалися також повідомлення Києво-Печерського патерика, що відносяться до давньоруського періоду (Патерик Києво-Печерського монастиря, 1911). Залучено матеріали з твору Константина Багрянородного (Об управлении империей, 1991). Особливості правових відносин, що мають відношення до сфери виробництва (як правило, це стосується права власності на речі, пов'язані із виробництвом), знайшли своє відображення в юридичних документах Правди Руської (Правда Русская, 1940, 1947).

Названі джерела не вичерпують наявних на сьогодні письмових даних. Вивчення багато численних літературних пам'яток, юридичних документів, актового матеріалу давньоруського та наступного періодів мають становити тему для окремого ґрунтовного дослідження. В цьому відношенні значну наукову цінність, що залишається актуальною і сьогодні, становить робота Н.Арістова «Промышленность Древней Руси» (Аристов, 1866), яка була першою спробою узагальнюючого дослідження у вивченні виробництва. «Материалы для словаря древне русского языка по письменным памятникам» І.І.Срезневського дають також багато цінного наукового матеріалу для порівняння (Срезневский, 1903, 1989).

1.3. Археологічні джерела

Новим етапом в дослідженні давньоруського ремісничого виробництва стало використання археологічних джерел, які дали змогу для більш ґрунтовного вивчення багатьох особливостей ремесел, особливо техніки виготовлення, що було неможливо прослідкувати за письмовими даними. Вперше широке залучення археологічних джерел здійснено в монографії Б.О.Рибакова “Ремесло древней Руси” (Рыбаков, 1948а). Дослідником проведено комплексне вивчення різних галузей ремісничого виробництва. Він виділив та дослідив сільське ремесло як самостійне соціально-економічне явище (Рыбаков, 1948а, с.120-202, 466-490). Майже одночасно з’явилась праця П.М.Третьяков, де дослідження промислів давньої Русі проведено на підставі (або із залученням) письмових джерел та археологічних даних (Третьяков, 1948, с.65, 72-77).

Основу джерелознавчої бази даного дослідження складають археологічні матеріали, отримані на давньоруських селищах Середнього Подніпров’я. Пам’ятки, що розкопувались до 1984 р. відбиралися за даними довідника “Древнерусские поселения Среднего Поднепровья” та опрацьовувалися за звітами Наукового архіву Інституту археології НАН України (ДПСП, 1984). З 1994 р. та до 2002 р. – безпосередньо за матеріалами наукових звітів про археологічні дослідження (всього відібрано більше 60 звітів). Використано матеріали опубліковані в наукових виданнях і співставлено з отриманими даними. Матеріали наукових звітів останніх років, в випадку продовження автором робіт по певній тематиці, в нашому дослідженні не використовувалися з огляду на дотримання авторського права на користування даними польових розкопок.

Слід зауважити, що розкопані пам’ятки представлені нерівномірно по різних регіонах. Переважна більшість (понад 20, на яких представлені залишки ремісничого виробництва та промислів) знаходиться в межах сучасного Чернігівського Полісся. Мінімальна кількість матеріалів

представлена для Житомирського та Київського Полісся, що пояснюється ступенем дослідженості даної території.

Таким чином, було виділено більше 40 селищ, на яких були виявлені археологічні залишки ремісничого виробництва: сировина, заготовки, виробничий брак, інструменти і знаряддя, пристосування та виробничі споруди - як свідчення місцевого характеру виробництва, готові вироби. Враховані також артефакти сільських промислів: знарядь праці і пристосувань, залишки продукції промислів.

Для порівняння було використано результати польових досліджень давньоруських городищ та літописних міст в даному регіоні і суміжних територій: Райковецьке городище, Городець, Київ, Чернігів, Берестя та інші.

1.4. Етнографічні матеріали

Дані джерела постійно залучаються під час вивчення давньоруських ремесел і промислів. Без їх використання в деяких випадках неможливо відновити певні особливості технологічного процесу, зовнішній вигляд предметів, що не збереглися в археологічних пам'ятках (наприклад, борті, лазиво) та деякі інші аспекти. Цікаві результати було отримано в ряді узагальнюючих робіт з даної тематики саме із використанням етнографічних даних (Рыбаков, 1948а, с.120-202, 466-490; Левашова, 1956, с.94-99; вона ж, 1959а-б, с.38-104; Мальм, 1956, 106-138; вона ж, 1959, 123-148 та інші).

Зважаючи на вагомий науковий внесок вказаних авторів зауважимо, що в більшості робіт розглядаються етнографічні матеріали, які не мають відношення до досліджуваної нами території. Інколи, такі паралелі наведено з життя навіть населення не слов'янського походження. Тоді як для характеристики виробничої діяльності сільського населення характерний сильний вплив місцевих етнічних традицій та особливостей оточуючого природнього середовища. Саме такими обставинами обумовлено використання в дисертації як основних - даних етнографічних досліджень в

межах Середнього Подніпров'я та прилягаючих до нього районів. Етнографічні матеріали з інших регіонів Східної Європи залучалися як допоміжні (Шафонский, 1851; Бунге, 1856; Александрович, 1916, інші).

РОЗДІЛ 2

РЕМЕСЛА

2.1. Види давньоруських ремесел

Під поняттям ремесло більшість дослідників мають на увазі дрібне ручне виробництво промислових виробів, яке панувало до появи крупної машинної індустрії. Для нього характерне використання простих знарядь праці (БСЭ, 1975, с.5-6; Генинг, Смирнов, Захарук, 1988, с.161-168; інші). За ступенем розвитку (як правило, показником виступає ступінь товарності виробництва) розрізняють домашнє виробництво (дрібні масштаби, відсутність спеціалізації, споживання виробів в рамках родини) та, власне, ремесло (виробництво товарів на замовлення чи для продажу на ринок) (Ленін, 1970, с.313, 314; История первобытного общества, 1988, с.84, 85; Проблемная ситуация..., 1988, с.161-168; інші).

Навіть у згаданих роботах немає чіткого однозначного розуміння поняття „ремесло”. В.І.Ленін і ряд інших дослідників використовували термін „домашня промисловість”, який охоплював і ремесло і домашні промисли. За традицією, закладеною ще етнографічними дослідженнями середини ХІХ ст., для ремесла часто використовували в якості синоніму термін „промисли” чи „кустарні промисли” (Прилежаев, 1881, с.1-88; История первобытного общества, 1988, с.84, 85; Проблемная ситуация..., 1988, с.161-168).

Віднесення певних видів ремесел та промислів до відповідних груп проводилося авторами за різними критеріями. Дослідниками теоретичної сторони питання (змісту поняття, його різновидів, використання в науковій літературі) відзначалося, що в більшості випадків зміст, який вкладається в поняття „ремесло” можна зрозуміти лише враховуючи зміст всього дослідження (Генинг, Смирнов, Захарук, 1988, с.170).

Виходячи із викладеного вище здається доцільним прийняти для подальшого дослідження класифікацію ремісничого виробництва, яка склалася в археологічній узагальнюючій літературі (Рыбаков, 1948а, с.120-203; Древняя Русь..., 1985, с.219-298; Археология Украинской ССР, 1986, т.3). Нижче ми розглянемо такі види ремісничого виробництва: залізоробна справа, ковальство, ювелірне ремесло, гончарство, обробка дерева, видобуток та обробка каміння, обробка кістки, шкіри, прядіння, ткацтво.

Якщо виходити з формальних підстав, то напевно доведеться виокремити в окремі підрозділи видобуток каміння, заліза і глини, які фактично можна розглядати як окремі види, що пов'язані із видобутком і первинною обробкою природніх мінеральних ресурсів. Тобто, вони мають бути віднесені до промислів, але в такому випадку буде лише ускладнено дослідження галузі (наприклад, гончарства) в цілому. Тому ми залишили схему, традиційно використовувану в науковій літературі.

2.1.1. Залізоробна справа

Виготовлення заліза відноситься багатьма дослідниками до провідних галузей виробництва, які в цілому визначали рівень розвитку середньовічної економіки: металургія давала сировину для подальшого виготовлення залізних сільськогосподарських та ремісничих знарядь праці.

Сировиною для давньоруських сільських металургів слугував бурий залізняк та похідні від нього озерна і болотна чи лугова (дернова) руда – лімоніт, значні поклади якої широко розповсюджені і легкодоступні на досліджуваній території і далеко за її межами. На півдні розповсюдження лімоніту виходить за межі лісостепу (Рыбаков, 1948, с.93, 123; Колчин, 1953, с.37)(рис. 1). Остання (дернова) найбільш поширена та широко використовувана для давньоруського часу.

Ареал розповсюдження лімоніту в зоні Полісся позначений численними топонімами Рудня, Рудники, Рудка і подібними. Поява даного терміну

дослідниками відноситься до кінця XIV ст. і пов'язується із місцезнаходженням залізодобувних майстерень - рудень з використанням водяного колеса, на місці яких лишилися масштабні залишки відходів виробництва (металургійним шлаком вимощено дороги від майстерень, збудовано греблі на річках) (Ляуданські, 1933, с.1-17; Гнип, 1956, с.33; Федоренко, 1956, с.210-231). Проте не виключено, що частина топонімів з даним коренем може відноситися до більш раннього часу (давньоруське слово “руда”, “роуды”), позначаючи місця з родовищами болотної руди. До того ж руднями називалися також і невеличкі селянські горни із ручною працею, які проіснували навіть дещо довше за механізовані рудні - до кінця XIX ст. (Бунге, 1856, с.38-39; Срезневский, 1903, с.187; Ляуданські, 1933, с.8).

Як правило, руда залягає прошарками товщиною біля 0,3 м (відзначено випадки до 1 м) близько до денної поверхні ґрунту (інколи виступаючи на поверхню), може знаходитись на дні неглибоких болот та озер, відкривається на схилах ярів, берегів річок та у інших природніх відслоненнях. Площа родовищ може сягати декількох гектарів. Наприклад родовище біля селища Макаричі з назвою “3-тій сорт” (погане), поле разом із розташованими на ньому городами мало червонуватий колір поверхні від присутності в землі окису заліза. Тут на площі до 20-30 га знаходився ледь не на самій поверхні пласт болотної руди, який навіть перешкоджав оранці. Недалеко було досліджено залізодобувні горни другої половини I тис.н.е. (Ляуданські, 1933, с.24).

Поклади руди фіксуються іноді безпосередньо в межах давньоруських селищ (Лапутьки) чи на їх периферії, або на незначному віддаленні від них, наприклад, на краю поселення (Комарівка). Біля селища Колонщина поклади лімоніту зафіксовані на відстані 2,5 км, де, за даними автора розкопок, відбувався видобуток породи. Дослідниками залізобного виробництва на території України XVI-XIX ст. відзначається розташування рудень безпосередньо поруч із запасами сировини: “Руду достають из болот, около завода лежащих”. У разі, коли руда все ж таки закінчувалася, виробництво

переносилося ближче до іншого родовища. Випадки транспортування руди за декілька кілометрів (відзначено навіть за 20 верст) відносяться до постачання великих механізованих рудень чи чавуноливарних домниць (Бунге, 1856, с.1, 8; Толочко, 1962-1963/1-г, с.2; Беляєва, Кубишев, 1995, с.24-27; Федоренко, 1960, с.22-24; ПРС, 1997, с.113).

Видобуток відбувався відкритим способом, етнографічно зафіксовані також випадки вилучення руди з під води мілких водоймищ. На Чернігівському Поліссі XVIII ст. А.Шафонським відзначалося - “руда не из глубины какой матерой земли, но из болота достается”. Вилучення із боліт - найбільш поширена практика видобутку для поліської зони: «Руду сии заводы берут в лесу, называемый Злой Остров, из болот, Опаристого, Бобрика, Хлебного» (Шафонский, 1851, с.20; Бунге, с.1-27; Ляуданскі, 1933, с.1-17).

Для відшукування руди, яка залягала неглибоко, в XVII-XVIII ст. використовували залізний щуп (“рожон”). Натрапивши пласт болотної чи дернової руди, її викопували та складали в купи для вивітрювання. Якщо видобуток відбувався на болоті, руду складали на спеціальні мостки з дошок, щоб її не заливало водою (Федоренко, 1960, с.52). Руду копали та піддавали збагаченню в кінці літа – восени після завершення сільгоспробіт, з метою полегшення подальшого транспортування сировини до місця плавки по снігу. Це обумовлювалося також тим, що взимку болота та струмки замерзали. Дослідниками не виключається можливість добування взимку. Матеріали давньоруських писемних пам’яток порівнюють видобуток руди з “лютими” роботами: “И в рудах и в поточении их, и в лютах работах, и во всякой скорбии беде и нужде сущих поминай” (Срезневский, 1903, с.187; Ляуданскі, 1933, с.13; Рыбаков, 1948, с.125, 126; Колчин, 1953, с.39).

Проведені спеціалізовані аналізи вмісту глинозему в використовуваній породі та відходах виробництва - залізних шлаках і співставлення з технічними особливостями давньоруського виплавлення заліза встановили, що руда перед завантаженням до горну обов’язково піддавалася збагаченню.

Це підтверджується також численними етнографічними свідченнями та археологічними аналогіями: “где би при болотах треба и землю копати да руды з великою пильністю искати. А знайшедши гди руду, особно копати и в кошныци беручи, в води полоскати»; виділяється окрема група спеціалістів по видобутку та збагаченню руди - кошитарі (Федоренко, 1956, с.210-231, 1960, с.46-47; Вовк, 1995, с.65; Колчин, 1953, с.38, 39; Вознесенська, Недопака, Паньков, 1996, с.66, 70; Колода, 1999, с.73). Збагачення включало в себе просушування (вивітрювання), обпалення, подрібнення, промивку та просіювання. Зважаючи на специфіку даного етапу виробництва (наближеність до місця видобутку, погана збереженість органічних решток в культурних шарах), археологічно зафіксовані лише випадки подрібнення та попереднього обпалення.

На селищі Комарівка авторами досліджень виділено “значну кількість виробничих комплексів, пов’язаних з первісною обробкою залізної руди”, яка розташовувалася безпосередньо на краю поселення, де знаходяться і поклади сировини (Беляєва, Кубишев, 1995, с.27). На спеціалізованому металургійному поселенні Колонщина зафіксовано скупчення вже попередньо обпаленої руди розмірами 1,4x0,6-1 м. Ознаки випалення на місці не зафіксовані, що свідчить, вірогідно, про збагачення породи на місці видобутку (Серов, 1989/207, с.24; ПРС, 1997, с.113). На металургійному комплексі Рудники велике скупчення руди знаходилось безпосередньо в передгорновій ямі перед устям горнів (Цигылык, 1981, с.318, 319). Не виключено, що для підвищення ефективності попереднього обпалення породи, сільськими металургами могли використовуватися також спеціальні тепло-технічні споруди. Подібне припущення висловлювалося дослідниками щодо декількох печей селища Комарівка (Беляєва, Кубишев, 1995, с.27). Скупчення подрібненої руди зафіксовано в комплексах синхронних матеріалів Вишгорода (Довженок, 1952, с.18).

Єдиним висококалорійним паливом, придатним для використання в сиродутному виплавленні заліза давньоруського часу, було деревне вугілля,

ознаки використання якого фіксуються в залишках металургійних горнів. В якості сировини використовувалася деревина берези, сосни та дуба, залишки яких зафіксовані в заповненні об'єктів, пов'язаних із виготовленням та зберіганням деревного вугілля. Це підтверджується також обстеженням вугликів в залізних шлаках з давньоруських пам'яток Північної Русі, що встановило використання для його виготовлення звичайної сосни (Колчин, 1953, с.40; Березовец, 1962/15, с.84; Готун, 2000, с.24-33).

Процес виготовлення деревного вугілля буде розглянуто у відповідному параграфі розділу "Промисли...". Нагадаємо, що його могли отримувати цілеспрямовано, а також як додатковий продукт при смолокурінні та вигінці дьогтю. Дослідниками залізоробного виробництва на Поліссі також відзначалося брак даних про спеціалізовані будови для випалу вугілля, і навпаки, зафіксовано користування вуглем від смолокуреного промислу (Ляуданські, 1933, с.13; Готун, 2000, с.28; Полесьє..., 1988, с.248). Величезні лісові масиви в сільській місцевості створювали необхідну і практично необмежену сировинну базу для виготовлення металургійного палива. Нестача лісів починає давати ознаки в більш пізні часи, вже за широкого застосування механізації (водяного кола) та розвитку виробництва поташу, яке зводило нанівець цілі лісові масиви.

Для давньоруського часу зафіксовано широке використання сиродутного способу отримання заліза, під час якого відбувалося пряме відновлення руди в металеве залізо, а при подальшому виготовленні сталі - насичення заліза вуглицем. Сутність процесу полягала в наступному. До сиродутного горну завантажували подрібнену руду в суміші з деревним вугіллям (шихта) та, можливо, з відповідними флюсами. Вугілля підпалювалося і за рахунок безперервної штучної подачі ззовні ненагрітого (сирого) повітря всередині теплотехнічної споруди утворювалося відповідне термо-хімічне середовище, в якому відбувалося відновлення рудного заліза до металевого, а з породи руди утворювався шлак. Відновлені зерна заліза спускаються по мірі вигорання палива на дно печі де злипаються та утворюють крицю, що

утримує в собі ще певну кількість шлакових включень (Рыбаков, 1948, с.126, 127; Колчин, 1953, с.22, 23). Крім горнового, для досліджуваного регіону зафіксовано також випадки використання тигельного способу отримання заліза.

Серед залишків металургійних горнів, що виявлені на давньоруських селищах, відомі шахтні наземні та заглиблені споруди із шлаковипуском, а також ямні горна без шлаковипуску та із шлаковипуском. На досліджуваних пам'ятках в добре збереженому вигляді представлено горн ямного типу із штучним нагнітанням повітря багаторазового використання без шлаковипуску, що відкритий на селищі Колонщина (Осадчий, Філюк, 1997/18, с.17).

Селище з великою кількістю подібних ямних горнів разом із розташованими разом з ними вугільними ямами досліджувалося на суміжній території біля села Підмоклово (Успенская, 1959, с.110). Не виключено, що частина археологічних об'єктів, які фіксуються у вигляді округлих в плані ям, з приблизним діаметром 0,35-1 м та глибиною до 0,75 м з підмазаними глиною та ошлакованими стінками, що утримують в своєму заповненні значну кількість деревного вугілля, залізного шлаку, шматків криць та руди також пов'язані із залишками ямних горнів (Толочко, 1962-1963/1-г, с.5 та інші). Конструктивно подібні споруди в значній кількості (15) (овальні в плані від 0,7 до 1 м по довгій осі, глибина зберігшоїся частини – 0,3 м) досліджені на Ленковецькому городищі Б.О.Тимощуком (Тимошук, 1959, с.250-259).

Горна ямного типу багаторазового використання досліджено на селищі Кременище, де зафіксовано 4 залізодобувні майстерні з горнами, розташованими поблизу жител із шлаковипуском. Стінки нижньої частини горна вирізані в ґрунті та обмазані декількома шарами (2-4) глини (в одному випадку перший ошлакований до скляного блиску, другий до сірого кольору). В плані овальної форми. Горна обладнані в нижній частині устям для випуску шлаків, яке поєднувалося невеличким каналом із робочим

майданчиком, що переходив до передгорнвої ями (Бідзіля, Паньков, 2000, с.98-112)(рис. 2).

Горни подібної конструкції досліджені на Григорівському селищі (Артамонов, 1955, с.100-117). Вірогідно вони виникли на базі розвитку ямних горнів, що були розповсюджені на досліджуваній території вже на початку I тис.н.е. Відзначимо відсутність на сьогодні даних про використання сільським населенням наземних шахтних конструкцій, які широко представлені за матеріалами північно-руських земель (Колчин, 1985, с.245).

Слід зазначити, що вони мають ті ж самі конструктивні елементи, що і в наземних горнів, відрізняючись лише тим, що нижня частина горна вирізалася в ґрунті (колошнікова частина, напевно, виготовлялася з глини чи іншого матеріалу, зважаючи на виразну недостатню висоту ґрунтових стінок в багатьох досліджених горнів даного типу – 0,15-0,2 м. Подібне виготовлення майже тотожних конструктивно об'єктів фіксується в матеріалах гончарного виробництва: виготовлення тіла горна (за виключенням розсікача та теплопровідно-розподільного блоку) з глини та допоміжних матеріалів, чи вирізання його в ґрунті, що значно спрощувало проблему створення достатньої теплоізоляції горна (за матеріалами селища Автуничі та М.Половецьке). За внутрішнім розміром на рівні лещаді деякі ямні горни без шлаковипуску не поступаються шахтним спорудам (до 1 м на Ленковецькому городищі при 0,5-0,8 м в середньому для шахтних споруд)(Тимощук, 1959, с.252; Колчин, 1985, с.246).

На металургійному комплексі з Рудників, що відзначається унікальною збереженістю (вціліли без втрат навіть верхні продухи горнів), представлено дещо відмінну від інших конструкцію парних горнів, із шлаковипуском, вирізаних в материках, тому слід подати його більш детальний опис. Було зафіксовано шість заглиблених споруд (передгорнових ям) овальної чи чотирикутної форми розмірами, на краях чотирьох з них знаходились парно (вірогідно, для підвищення теплозберігання під час виплавлення) по два, а одному випадку по чотири залізоплавильних горна. Всього досліджено 10

горнів, вирізаних в материку, а з боку котловану укріплених глиною. Вони мали в розрізі майже циліндричну форму і рівне дно. Шлаковивідні канали виходили всередину котлованів дещо вище дна, круглої форми. Стінки були вимазані глиною та сильно обпалені і ошлаковані в верхній частині. В одній із ям прямо перед горнами знаходилась велика кількість болотної руди (Цигылык, 1981, с.318, 319; він же, 1980/42).

Дані будівлі за прийнятою класифікацією не можна віднести ні до наземних ні до ямних конструкцій (задня стінка вирізана в материку, а передня зведена з глини, сама споруда знаходиться нижче материка). Подібне розташування глинобитного (в даному випадку повністю) горна в заглибленому котловані, що слугував також передгорновою ямою відоме на селищі Лебідка VIII-X в. та інших синхронних пам'ятках. Для білоруського Полісся відзначено побутування заглиблених у землю конструкцій горна в XIX ст. (Ляуданскі, 1933, с.9; Никольская, 1957, с.176-197).

Залишки споруди у вигляді “розвалу горна, його футуровки, залізоплавильних шлаків” виявлені на селищі Деснянка (Шекун, 1995, с.11). На жаль дані про деталі конструкції відсутні. Стінки глинобитних горнів з прикіпівшими шлаками та з отвором для нагнітання повітря походять також з селищ Колонщина та Лапутьки (Толочко, 1962-1963/1-г, с.3; Осадчий, Філюк, 1997/18, с.9). Із Ліскового походять залишки декількох горнів у комплексі із знахідками шлаків, фрагментів сопел, печини, проте даних для визначення їх конструкції недостатньо (Шекун, Веремейчик, 1999, с.11-17). Декілька металургійних комплексів виівлено на селищі Комарівка (Беляєва, Кубишев, 1995, с.25-27).

Задокументованих матеріалів використання на селищах Середнього Подніпров'я шахтних конструкцій на сьогодні немає, проте вони відомі на давньоруських селищах суміжних територій - Отиневичі, Прогонне поле, Лебідка та інші. Приймаючи до уваги, що відомо лише два (Колонщина та Кременище) пункти із горнами, тип яких можна точно визначити, не слід

повністю відкидати можливість побутування шахтного типу і на досліджуваній території (Колчин, 1953, с.28; Никольская, 1957, с.180-182).

Етнографічно (перша половина XIX ст., лівобережне та правобережне Полісся) відзначено слідуєчу конструкцію сиродутного горна із ручною подачою повітря одним міхом: нижня частина - фундамент горну складено з цегли на аршин від землі, спереду печі отвір для випуску шлаків. Над піччю маленький сарай, дим виходить у отвір напіввідкритого даху. Працюють два робітники: один приводить в дію міх, а інший підкладає вугілля та руду. Н.Бунге для Київського округу відзначає, що роботою займаються не тільки дорослі, а й діти від 13 до 15 років. Схожу конструкцію та розміри будівлі відзначено і для рудень з використанням водяної енергії для подачі повітря (вона використовувалася також для механічного проковування великих криць), в яких висота внутрішньої частини горну становила всього біля 2 футів – менше 70 см (Бунге, 1856, с.38, 39; Федоренко, 1956, с.217-218, 222, 223).

На білоруському Поліссі печі для виплавки заліза робилися з каменю та вимащувалися глиною. Були також глинобитні, які будувалися у землі. Плавильні печі були конічної і циліндричної форми і мали невеликі розміри – до 71 см у висоту та до 53 см завширшки. Автор вказує на відсутність даних про більші розміри печей (Ляуданські, 1933, с.9). Вірогідно, дані показники відображають найбільш оптимальні розміри печі для сиродутного виготовлення заліза і збільшення їх було недоцільно. Печі більшого розміру, перехідний тип до високих печей (представлено горном з Райковецького городища), пов'язуються дослідниками із переходом до виплавлення чавуну (Тищенко, Анисимов, 1980, с.26; Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с.70-71).

Крім горнового, зафіксовано декілька випадків використання варки заліза в керамічних посудинах-тиглях. Залишки даного виробництва у вигляді шматків криці, що прикіпіли до стінок керамічних посудин, виявлені на селищі Ліскове. Цікаво, що дані знахідки походять з заповнення будівлі в

якій також досліджена піч великих розмірів, шматки шлаків та дуже перепалених уламків горщиків (Шекун, 1984, с.342; Шекун, Веремейчик, 1999, с.14). Подібна знахідка важкої зцементованої маси темно-коричневого кольору у вигляді нижньої частини горщика, визначена спеціалістами як “сформований в посудині, підданий обпаленню із слідами ошлакованості конгломерат, вірогідно, пов’язаний з виготовленням сиродутного заліза горшечним способом” зафіксована на селищі Автуничі (Недопако, Паньков, 1994, с.359). Аналогічні знахідки в незначній кількості виявлені також серед старожитностей Новгород, селища Підмоклово та інших давньоруських пам’яток (Колчин, 1953, с.13, 14; Успенская, 1959, с.111). “Тиглі із залишками заліза” відомі і за матеріалами з Хортиці (Козловський, 1990, с.101). Хоча вони трактовані Колчиним Б.О. в якості тиглів для цементації залізних виробів та криці при виготовленні сталі, проте за зауваженням того ж автора, останні мають “маленькі” розміри, відрізняючись від горнових криць.

Залишки тигельного виробництва значно ширше і повніше репрезентовані на боршевських пам’ятках Подоння та в інших місцях, де крім значної кількості криць та шлаків, що відбивають внутрішню поверхню горщиків і виплесків тигельного шлаку, досліджені також звичайні побутові печі з посиленням теплоізоляції та спеціалізовані теплотехнічні пристрої, де відбувався процес відновлення заліза у горщиках (Колода, 1999, с.53; Колчин, 1953, с.13, 14; Козловський, 1990, с.144 та інші). Поодиноким характером подібних знахідок на давньоруських пам’ятках, вірогідно відображає лише спорадичний характер використання даного способу виробництва заліза, який зафіксований на Волині ще на початку ХХ ст.: “проста піч, яку мешканець Волині ще й сьогодні ставить у хаті, трохи вугілля та міх, які приводить в дію рукою людина, це все, що треба для отримання на протязі декількох годин цього металу” (Ляуданські, 1933, с.11)

Як при горновому, так і у випадку використання тигельного способу відновлення заліза, в теплотехнічну споруду завантажувались шарами

подрібнені збагачена руда та деревне вугілля, або вже попередньо підготована суміш руди та вугілля - шихта. Проміжний характер даного продукту зумовив майже повну відсутність його в археологічному матеріалі. Проте серед матеріалів з Вишгорода зафіксовано глинобитний розвал, інтерпретований дослідниками як металургійний, в якому серед шарів обпаленої глини виявлено значну кількість прошарків з золою, вугіллям, шматками руди та шлаків (Довженко, 1952, с.66, 70). Співвідношення руди та вугілля визначається дослідниками від 55% до 45%, але можливе і значне збільшення використовуваного вугілля (Колчин, 1953, Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с.40).

Для поліпшення металургійного процесу (зменшення температури ошлакування породи) до шихти додавалася певна кількість флюсу. Присутність у складі шихти всього 8% вапна знижувало нижній поріг ошлакування з 1130 до 1030 градусів. Можливо в якості флюсі додавалися подрібнені кістки тварин, що фіксуються в металургійних комплексах; на салтівських горнах відзначено використання подрібненого металургійного шлаку (Колчин, 1953, с.25, 35; Колода, 1999, с.73). Випадки фіксації шматків вапняку, можливо, доломіту, подрібненого залізного шлаку в давньоруських металургійних комплексах, вірогідно, відображають їх використання в якості флюсу в сиродутному процесі (Тимошук, 1959, с.250-257 та інш.). Етнографічні матеріали відзначають широке використання з цією метою поліськими металургами вапняку (Федоренко, 1956, с.210-231).

Процес сиродутного виплавлення заліза був неможливий без штучного нагнітання повітря ззовні. Мабуть, він здійснювався за допомогою міхів, які з'єднувалися з горном за допомогою сопел. Залишки керамічних сопел виявлені на селищах Клонів, Автуничі та деяких інших, але в цілому носять поодинокий характер (Моця, Коваленко, Готун, 1994/12, с.237). До того ж зазначені сопла походять із комплексів, що можуть бути більш аргументовано віднесені до ковальського виробництва, де вони могли також використовуватися в ковальському горні. Подібна ситуація може

пояснюватися використанням дещо іншої ніж традиційна (циліндричної чи конічної трубки з випаленої глини) конструкції сопел. Так, наприклад, носіями салтівської культури з цією метою використовувалося звичайне стебло очерету обмазане невипаленою глиною, залишки якого через нестійкість матеріалу фіксуються як виключення (Колода, 1999, с.64).

Під час виробництва окрім готового продукту – криці в горні утворювалася велика кількість відходів - залізного шлаку, що складав більшу частину від загальної маси завантаженої руди. Його залишки часто зустрічаються навіть в підйомному матеріалі на давньоруських поселеннях, іноді в значній кількості, і становлять наймасовішу категорію знахідок, пов'язаних із залізобудним виробництвом. Знахідки залізного шлаку представлені більш ніж на 30 досліджуваних селищах.

Однак, слід зазначити, що не можна прямо ототожнювати наявність шлаку з наявністю відповідного виробництва на місці даного пункту, на що вже зверталася увага в літературі (Успенская, 1959, с.105-122; Колчин, 1959, с.45). Це особливо стосується підйомного матеріалу з пунктів, де крім давньоруського матеріалу відомі, чи можуть бути виявлені знахідки інших археологічних культур. Не виключена можливість помилкового визначення металургійних шлаків там, де є виразні сліди керамічного виробництва із застосуванням горнів. Певна кількість шлаку утворювалася також під час проковування криці, яке не обов'язково повинно було відбуватися на місці виготовлення заліза. До того ж зафіксовані випадки виявлення шлаку на пам'ятках та в об'єктах, характер яких повністю виключає їх інтерпретацію як місця виготовлення заліза (наприклад, на могильнику безпосередньо у складі поховальних комплексів) (Успенская, 1959, с.116, 117). Проте, де б не відбувався процес виготовлення: на місці виявлення шлаків (в випадках, коли це підтверджується аналізом інших знахідок об'єкту чи пам'ятки і їх характером), чи вони були привнесені, масовість їх виявлення засвідчує широкий розвиток виготовлення заліза населенням давньоруських селищ.

Кінцевий продукт сиродутного процесу – залізна криця, яка утримувала в собі значну кількість шлакових включень. Знахідки її досить часто відзначаються дослідниками серед матеріалів досліджуваних селищ (більше 18 пунктів). Вірогідно, що певна кількість знахідок може представляти шлаки з високим вмістом заліза, а не безпосередньо крицю. Проте значна кількість знахідок несе відповідні ознаки, що дозволяють впевнено трактувати їх як цілі криці чи відповідні уламки (заліzysta пориста маса з включеннями шлаків, може мати лінзовидну форму нижньої частини горна із прикипілими залишками глинобитних стінок). Екземпляр з Комарівки був надрубаний масивним залізним знаряддям, що залишив на поверхні криці чіткі сліди (Беляєва, Кубишев, 1995, с.24).

Звільнення від включень шлаків відбувалося шляхом ретельної проковки гарячої криці, в результаті вона набувала більш щільної та однорідної структури. Готова, вже віджата криця, розрубана навіпіл сокирою походить з Колонщини. Середня вага відомих давньоруських криць становить біля 2-6 кг, найбільш поширені криці - 3 кг. Зазначимо, що подібні розміри (2-6 кг) характерні для матеріалів як селищ, так і городищ. Криці з Колонщини - 0,5-1,5 кг, але зафіксовано і екземпляр вагою 4,7 кг. На Комарівці виявлена криця вагою в декілька кілограмів (Беляєва, Кубишев, 1995, с.24; Серов, 1984-1985/162, с.26; Колчин, 1953, с.44; він же, 1985, с.247; ПРС, 1997, с.113) (рис. 3.).

Потенційні можливості конструкції давньоруських сиродутних горнів дозволяли отримувати криці значно більшої ваги (до 70-80 кг), за рахунок збільшення кількості доданої по мірі осідання у горні шихти, що на думку Б.О.Колчина, в свою чергу стримувалося обмеженими можливостями ручної проковки криць більшої ваги (Колчин, 1953, с.44; він же, 1985, с.247). В поліських руднях, які мало відрізняються від давньоруських шахтних наземних горен за об'ємом (висота внутрішньої частини всього 2 фути) отримувались криці вагою понад 100 кг, що досягалося шляхом поступового додавання нових порцій шихти по мірі її осідання. При цьому

використовувалося механічне нагнітання повітря та проковка готової криці. В руднях із ручною працею (лупках) кількість заліза за один раз доходила до 16 кг (Бунге, 1956, с.1-27; Федоренко, 1956, с.218-223).

Проте гарячу крицю для полегшення проковки легко можна розрубати на відповідного розміру шматки звичайною сокирою, що підтверджується як етнографічними даними так і археологічними знахідками із Колонщини та Комарівки. Для давньоруського часу можна відзначити практичну необмеженість сировинних ресурсів - руди та деревного вугілля. Впливовим стримуючим фактором кількості заліза, що вироблялось у наявних горнах за одну плавку (збільшення виробництва шляхом збільшення кількості плавок менш ефективно) та пошуку нових більш продуктивних конструкцій та технологій міг бути, скоріше за все, обмежений ринок збуту залізних виробів. Обмеженість ринку збуту визначається не лише обмеженою потребою в певній кількості знарядь відповідної якості, але й обмеженістю частки суспільного продукту, яка за даної системи господарювання і з даними знаряддями, може бути виділена суспільством для їх виробництва.

В подальшому криця могла проходити додаткову обробку для отримання сталі шляхом науглецювання, яке могло відбуватися за певних умов і в самому горні (Колчин, 1985, с.247). Цікавий випадок обробки криці для виготовлення сталі зафіксовано на селищі Колонщина, де виявлено споруди по збагаченню криці вуглецем в ямах (ПРС, 1997, с.113).

Нагадаємо також, що дослідниками середньовічної металургії на території України відзначається певна роль феодалної верхівки в організації виробництва та перерозподілу залізобудовної продукції, встановлення та підтримання на протязі всього існування галузі особливого статусу робітників цієї промисловості, намагання всіляко сприяти її розвитку (Федоренко, 1956, с.210-231; Вовк, 1995, с.65). В цьому відношенні особливий інтерес становить знахідка на спеціалізованому селищі металургів Кременище митрополичої печатки XII ст. (Бідзіля, Паньков, 2000, с.98-112).

Необхідно також відзначити, що для металургії як і для лісохімічних промислів характерне наближення до місця видобутку сировини: в даному випадку до покладів руди і запасів деревного вугілля віддалених від поселень на певну відстань, чи, в деяких випадках в їх периферійній частині, що диктувалося економічною недоцільністю далекого транспортування сировини (руди та сирої деревини). Винесення за межі селища диктувалося також мірами пожежної безпеки (подібна ситуація спостерігається також для гончарних горнів), що неоднаразово відзначалося в науковій літературі і не викликає заперечень дослідників металургійного виробництва (Рыбаков, 1948а, с.128; Колчин, 1985, с.245; Беляєва, Кубишев, 1995, с.24; Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с.61-68; Готун, 2000, с.28). Тобто випадки фіксації металургійного процесу на селищах становлять скоріше виключення, а головна маса металургійних комплексів була винесена за їх межі й максимально наближена до сировинної бази, де власне і зафіксовані відомі типи горен, а також величезна кількість відходів виробництва. Майже у всіх випадках розміщення металургійного виробництва на селищах поклади руди знаходились в безпосередній близькості до них.

З урахуванням зазначеної особливості можна не протиставляти зосередження залізоровної справи на селищах чи в міських центрах та городищах: наявність виразних слідів виготовлення заліза на тій чи іншій пам'ятці пояснюється, вірогідно, наявністю поруч необхідної сировини, що і обумовило зафіксовані випадки розвалів горнів на них (Колчин, 1985, с.246; Цигылык, 1981, с.318, 319). Проте оцінюючи загальну кількість заліза, що вироблялася на даній території, не можна не враховувати слідуючі особливості. Приблизна рівність у продуктивності міських та сільських горнів по кількості виготовленого заліза за одну плавку (наведені вище дані про вагу готової продукції за одну плавку, яка не перевищувала 6 кг).

Загальновідома також значна перевага міських та городищенських пам'яток за кількістю виробів із заліза та їх асортиментом в порівнянні із селищами, що обумовлювалося чинниками соціально-економічного

характеру (військові та будівельні потреби, торгівля, більш інтенсивний ритм життя, скученість населення і т.д.). За таких умов площа даних пам'яток повинна була вкритися товстим шаром металургійних шлаків, або ж у крайньому випадку досягти такої інтенсивності, яка відзначена для досліджуваного О.Серовим, О.Філюком та Р.Осадчим спеціалізованого металургійного селища Колонщина. Не відкидаючи можливість певного розвитку городищенської та міської металургії на давньоруському етапі, яка дала декілька прикладів експлуатації горнів шахтних конструкцій (навіть такої своєрідної як горн з Райковецького городища) вона являла з себе тупиковий напрямок розвитку виробництва заліза – в подальшому часі можна відзначити практично повну відсутність її в містах. Можливо, що роль металургії давньоруських міст саме і полягала в пошуках більш ефективної конструкції горну, що було безперспективним для сиродутного способу отримання заліза, але відкривало шлях до розвитку виготовлення чавуну.

2.1.2. Ковальство

Ковальська справа забезпечувала виробництво інструментів та інших залізних виробів. Від майстерності і вправності коваля залежала якість виготовлених знарядь праці. Специфіка роботи з вогнем, високий рівень професійних знань оточували у суспільній свідомості майстрів обробки чорного металу ореолом таємничості, їм приписувалися надприродні можливості та спілкування з потойбічними силами (Рыбаков, 1948а, с.134, 135).

Сировиною слугувало залізо та сталь. Остання використовувалася не тільки для виготовлення робочих елементів ріжучих та рублячих інструментів, з неї виготовлялися суцільносталеві предмети. За даними спеціалізованих аналізів давньоруські сталеві вироби виготовлялися з трьох видів сталі: цементованої (томленої), з рівномірно розподіленим вуглецем по всій масі метала; зварної сталі, неоднорідної будови; сирцевої сталі слабо та

нерівномірно насиченої вуглецем, яку могли отримувати безпосередньо в сиродутному горні чи з використанням інших тепло-технічних споруд та пристосувань (Колчин, 1953, с.51-53; він же 1985, с.247).

Металографічні аналізи складу металевих виробів з давньоруських селищ засвідчують використання всіх трьох відомих видів сталі (Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с.132-137; Вознесенская, 1997, с.77-79). Археологічно зафіксовано залишки процесу виготовлення сталі останнього типу. На селищі Колонщина виявлені сліди, що вірогідно використовувалися для додаткового науглецювання криць. Зокрема будівля для науглецювання, яка мала вигляд ями з напівкруглим перекриттям з отворами діаметром 3 см в суцільній скловидній масі, яка утворилася внаслідок дії сильного вогню. Часті знахідки скловидної маси з отворами, якщо вони не мають зв'язку з безпосереднім виготовленням заліза у горнах, свідчать про масовість використання даного способу на досліджуваному селищі (Серов, Філюк, 1990, с.73, 74; Осадчий, Філюк, 1997/18).

Відзначимо, що виготовлення сталі вважається дослідниками дуже трудомістким та малопродуктивним процесом, а в даному випадку зафіксовано випадок одноразової обробки великої кількості криць з середньою вагою 0,5-1,5 кг (тобто загальна вага однієї партії вимірювалася декількома кілограмами) (Колчин, 1953, с.49-53; Серов, 1989/207, с.26; ПРС, 1997, с.113). Даний процес обробки криць значно ефективніший (за кількістю оброблюваного матеріалу) від одноразової цементації навіть декількох готових виробів у спеціальних посудинах. Вірогідно, саме використання подібного способу масової одноразової обробки пояснює широке розповсюдження на південноруських землях суцільносталевих виробів, відкованих з неоднорідної сирцевої сталі (на селищі Григорівка вони становлять близько 46%, а для матеріалів X-XI ст. аж 55%) (Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с.132).

Із цементацією готових виробів в посудинах-тиглях Б.О.Колчиним пов'язуються шматки важкої зцементованої маси у формі нижньої частини

посудин, з відбитками їх внутрішньої поверхні. Знахідки трактовані як подушка під готові вироби, але на сьогодні вже відомо декілька випадків фіксації подібних знахідок в комплексах, що несуть виразні сліди виготовлення заліза в керамічних посудинах - разом із шлаками, крицею у вигляді нижньої частини посудини, спеціалізованими тепло-технічними спорудами (Колчин, 1959, с.13, 14; Колода, 1999, с.144). В даному випадку часто ототожнюються знахідки різного характеру із схожими ознаками: залізні криці невеликого розміру та конгломерати щільної піщано-глинистої ошлакованої маси, які повторюють внутрішню поверхню горщика-тигля (Шекун, Веремейчик, 1999, с.14).

В залізообробному виробництві через пожежну небезпеку та деякі інші технологічні особливості ремісник працював у спеціальних приміщеннях – кузнях, що були оснащені відповідним обладнанням та віддалені від житлової забудови. Деякі об'єкти досліджуваних селищ мають комплекс ознак що дозволяє пов'язувати їх з обробкою заліза: залишки тепло-технічної споруди, ковальський інструмент та обладнання, готові вироби, заготовки, відходи та виробничий брак. Вони виявлені в таких пунктах як Автуничі, Деснянка, Дорогінка III, Колонщина, Боярка та можливо на деяких інших (Моця, Коваленко, Готун, 1994/12, с.34-40; Шекун, 1995, с.11; Серов, 1984-1985/162, с.5; він же 1989/207, с.29; він же 1991/182, с.13; Петраускас, 1998, с.104-122). Відоме зображення кузні на літописній мініатюрі (Арциховский, 1944, с.76) (рис. 4).

Найбільш виразний та повний комплекс досліджено на селищі Автуничі. Центральну частину його становила ледь заглиблена в землю споруда підовальної форми розмірами 4,16x2,12 м, глибиною 0,4 м від рівня материка оточена підпрямокутною в плані конструкцією із легких плітньових стін (збереглися канавки від огорожі) розмірами близько 2,4x2 м, накриту дахом (по краю збереглися ямки від опор). В північно-західній частині об'єкту зроблений виступ неправильної форми розмірами 0,5x0,4 м, в якому на дні зафіксовано неглибоку круглу ямку (діаметр 0,14 м) та

прошарок “чорного кольору з включеннями вугликів та печини” товщиною 8 см, який можливо був пов’язаний з місцем розташування ковальського горна. Із заповнення походять також уламки двох керамічних сопел. В будівлі та навколо неї відзначена значна кількість невеликих металевих виробів та заготовок. Шматочки дрібних ковальських шлаків утворювали прошарок майже по всій площі будівлі, але зафіксовано і декілька крупних скупчень поблизу неї. Комплекс було винесено на південно-східний край селища впритул до заплави р.Верпч і відокремлено майже вільною від знахідок та об’єктів площею (Моця, Коваленко, Готун та ін., 1994/12, с.34-40).

Центральним виробничим об’єктом будь-якої кузні був горн. За археологічними та етнографічними аналогіями воно мав досить просту форму відкритого вогнища, можливо з невисокими бортиками, до якого засипалося деревне вугілля, що підпалювалося та роздмухувалося за допомогою міхів (Колчин, 1985, с.248; Строценко, 1993, с.133-134 та інш.). За відсутністю додаткових ознак воно нічим майже не відрізняється від звичайного відкритого вогнища. Так на селищі Ліскове досліджено декілька теплотехнічних споруд, що можуть бути пов’язані із ковальством. Найкраще збережене горно мало декілька шарів і розміри 0,4х0,3-0,5 м. Поруч із ним знайдені ковальські шлаки та виплески кольорових металів (Шекун, Веремейчик, 1999, с.25, 35).

Міхи для нагнітання повітря не збереглися в археологічних знахідках через нестійкість використовуваного для їх виготовлення матеріалу. Зафіксовані лише їх складові - уламки керамічних сопел в комплексах з селищ Клонів та Автуничі, що можуть бути трактовані як кузні без слідів металургійного виробництва, де також використовувалася подача повітря через сопла (Шекун, 1987/47, с.11; Моця, Коваленко, Готун, 1994/12, с.38). Якщо для міських кузень відома значна кількість наковалень, то для селищ лише в декількох ковальських майстернях відзначено знахідки кам’яних брил (у Клонові вони до того ж були повернуті пласкою поверхнею вгору), які,

вірогідно, використовувалися як наковальні (Шекун, 1987/47, с.11, 12; Покас, Осадчий, 1995/21, с.8).

Інструменти для холодної та гарячої обробки металу представлені досить нерівномірно. Найбільша кількість належить зубилам для холодної рубки металу, що виявлені більш ніж на 12 селищах – Макішин, Льговка, Ров II, Деснянка та інші. В заповненні майстерні селища Деснянка зафіксовано одразу декілька зубил (Веремейчик, 1988, с.265; вона ж 1989/46, с.2; Коваленко, Моця, Шекун, 1985, с.288; Шекун, 1995, с.11). Представлені навіть масивні знаряддя довжиною до 24,5 (Рудка) (Веремейчик, 1986/93, с.11). Окрім рубки, зубило могли використовувати також для нанесення чеканного орнаменту на поверхню предметів.

Слідуюча за кількістю група інструментів представлена пробійниками (бородками) для виготовлення отворів в металевих виробах та, можливо, нанесення чеканного орнаменту на поверхню у вигляді круглих заглиблень. Вони виявлені на селищах Колонщина, Ліскове, Деснянка. В заповненні майстерні Колонщини знайдено одразу 4 цвяхоподібні пробійники (Серов, 1989/207, с.27; Шекун, 1984, с.342, 343; він же 1985, с.374).

Інші види інструментів представлені поодинокими знахідками. Так, наприклад, єдина гвоздильня для виготовлення головок цвяхів та заклепок виявлена на селищі Овраменків Круг (Веремейчик, 1985/78, с.2). Зазначимо, що не дивлячись на масовість знахідок готових цвяхів, випадки фіксації даних знарядь навіть серед матеріалів давньоруських міст відомі як виключення і пов'язуються дослідниками з виділенням спеціалістів “гвоздочників” (Колчин, 1985, с.250).

В якісних ковальських виробах після проковування поверхня додатково оброблялася шляхом обточування. Для цього використовувалися точильні кола з абразивного матеріалу. Уламки таких кіл виявлено на селищі Ліскове (Шекун, 1993, с.136; Шекун, Веремейчик, 1999, с.13, 17, 39). Подібні функції, відповідно, з меншою продуктивністю, виконували точильні камені – оселки, які становлять масовий матеріал на давньоруських селищах. Цілком

доведено, що більшість слугувала для підточування ріжучих та колючих частин знарядь в процесі експлуатації готових виробів. Проте випадок фіксації в заповненні ковальської майстерні на селищі Деснянка “чисельних точильних брусків” та на селищі Ліскове декількох брусків із шифера і пісковика в комплексах із уламками точильних кіл відображає їх використання саме при виготовленні залізних предметів (Шекун, 1995, с.11; Шекун, Веремейчик, 1999, с.13, 17, 39).

В матеріалах сільської металообробки представлено також найбільш складні спеціалізовані знаряддя обробки металу (опиловка та шліфування холодного металу) – напилки, які виявлені на пам'ятках Автуничі й Григорівка (Вознесенская, 1996, с.77; Вознесенська, Недопако, Паньков, 1997, с.133).

Залишки ножиць, виявлені на селищах Ліскове і Григорівка за своїми специфічними ознаками віднесені дослідниками до пристосованих для різання металу (Шекун, 1982, с.331-333; Вознесенська, Недопако, Паньков, 1997, с.77). Аналогічні знаряддя з Новгороду мають шарнірну конструкцію, відзначаються міцністю та масивністю і за зовнішніми ознаками близьки до сучасних інструментів для різання жести (Колчин, 1985, с.279).

В одному екземплярі відомі залізний слюсарний молоток з Колонщни та ковальські кліщі з Ліскового (Серов, 1989/207, с.27; Шекун, 1984, с.342, 343).

Ковальська технологія давньоруського часу включала в себе різноманітні прийоми вільного ковальського відковування, зварювання заліза та сталі, термічну обробку сталі, різання металу на точильному крузі та напилком, пайку та художню ковку (Колчин, 1985, с.251). За виключенням останніх двох, через брак даних, всі вони використовувалися сільськими майстрами, що засвідчується знахідками відповідних інструментів та спеціалізованими аналізами готових виробів.

Металографічними дослідженнями значних серій залізних виробів з сільських пам'яток встановлено використання технологій виготовлення суцільнозалізних виробів, суцільносталевих, цементації, тришарового пакету,

наварки сталевих лез та пакетованого металу. Відзначено домінування, як і в матеріалах південно-руських міст, суцільнозалізних та суцільносталевих виробів, близькість інших використовуваних технологій селищ та міст, яка починає змінюватися лише на кінець XII ст., коли міські ковалі значно розширюють асортимент виробів та раціоналізують виробництво. Для цього періоду сільські матеріали фіксують використання досить якісних, але більш трудомістських у виготовленні предметів, що пов'язується із консервативністю сільського побуту і обмеженістю обсягів виробництва певними рамками (Вознесенская, 1996, с.77-79; Вознесенська, Недопако, Паньков, 1997, с.132-134).

Зазначимо що відносно визначення асортименту продукції з чорного металу, що вироблялась на селищах, довгий час домінувала думка, про місцеве виготовлення лише дрібних простих виробів, тоді як високоякісні предмети з використанням складної техніки виготовлення довозилися з міських чи замкових центрів (Колчин, 1953, с.190-194). Проте, останніми дослідженнями встановлено, що більшість металевих виробів з давньоруських селищ мають приблизно однакові технологічні схеми виготовлення з міськими, тобто сільські ковалі теж могли виготовляти практично весь спектр залізної продукції (Вознесенская, 1996, с.77-79). Виключення становлять лише окремі предмети з виразними ознаками міського виробництва. Це, наприклад, замки, що мають досить стандартизовану форму і складаються з великої кількості деталей, з'єднаних за допомогою пайки та деякі інші.

2.1.3. Ювелірне ремесло

Серед археологічного матеріалу, пов'язаного з давньоруськими селищами значну кількість становлять різноманітні ювелірні вироби. Вони представлені скроневими кільцями, сережками, браслетами, хрестиками, обручками та іншими виробами. Особливо часто фіксуються вони в

супроводжуючому інвентарі жіночих поховань. Деякі з них носять виразні сліди міського виробництва, але значна кількість прикрас за специфічними ознаками виготовлення, а також зважаючи на знахідки ювелірних інструментів, виготовлялася безпосередньо на місці (Рыбаков, 1948а, с.141, 142).

Більшість відомих виробів зроблені з міді, срібла та різноманітних сплавів на їх основі: бронзи, білону і т.п. Поклади родовищ вказаних металів на досліджуваній території (як і скрізь на Русі) відсутні. В якості сировини могла використовуватися привізена мідь і сплави на її основі з Німеччини і Швеції, можливо з Уралу та Поволжя; свинець та олово – з Чехії, Польщі й Німеччини; срібло в вигляді монет та злитків з Арабського Сходу (до початку XI ст) і країн Західної й Центральної Європи (Рыбаков, 1948а, с.143; Енисонова, Сарычева, 1997, с.292, 293). Очевидно, що певна, а можливо, основна, частина предметів, які використовувались в якості сировини, потрапляла на селища через міські осередки у вигляді виробів (уламки, брак і т.п.).

Найбільш поширеною серед інших технічних прийомів в давньоруських ювелірів була техніка відливання. Металевий лом переплавлявся в тиглях. Вони виявлені серед матеріалів з селищ цілими та фрагментованими предметами з глини та каменю (Серов, 1989/207, с.25; Шекун, 1985, с.374; Беляєва, Кубишев, 1995, с.27 та інші). Можливо, що значна кількість даних знарядь не дійшла до нас через те, що часто для їх виготовлення використовувалася сира не обпалена глина. До унікальних знахідок слід віднести виявлені на селищі Старий Білоус залізні тигельні кліщі (загальна довжина 23 см) з видовженими губами. Аналогічних інструментів з території Давньої Русі небагато і всі вони походять з міських культурних шарів (Веремейчик, Жаров, 1995/12, с.4).

Метал нагрівався в горні примітивної конструкції за допомогою міхів (Рыбаков, 1948а, с.143; Радакова, О.В., с.2). Зафіксовані випадки знаходження слідів використання вказаної техніки на давньоруських селищах

в комплексі із знахідками залишків ковальського виробництва, в будівлях із глиняними черенями, частинами горнів, печами (Шекун, 1977/86, с.10; він же 1979, с.423, 424; він же 1985, с.374; він же 1995, с.11 та інші). Цікаву аналогію (в значно раніших матеріалах) поєднання обробки чорного та кольорового металів фіксує знахідка ювелірного тигля безпосередньо на ковальському горні з великою кількістю ковальських шлаків (Строценко, 1993, с.133, 134). З даною технікою безпосередньо пов'язані також знахідки злитків та сплесків кольорових металів (Шекун, 1977/86, с.10; він же 1981, с.321; він же 1995, с.11; він же 1979, с.423, 424).

Відливання металу могло відбуватися безпосередньо з самого тигля, або ж для цього використовувалися лячки з носиком та втулкою під кріплення ручки для більш точного розливу металу, зважаючи на товщину стінок тиглів і невеликі розміри виробів, що відливаються. Подібні пристосування відомі на синхронних селищах, але на досліджуваній території вони практично відсутні.

Досліджуючи залишки давньоруських сільських ювелірних інструментів та готові вироби Б.О.Рыбаковим виділено наступні види лиття: 1) в жорсткі форми (в більшості, кам'яні); 2) в пластичні (глина, пісок, формовочна земля); 3) по восковій моделі із збереженням форми; 4) по восковій моделі з втратою ливарної форми (Рыбаков, 1948а, с.145). Археологічними знахідками репрезентовано лише перший з вказаних типів – жорсткі форми. Для їх виготовлення використано камінь різних порід. Предмети, що відливалися в даних формах мають просту форму без проробки тонких деталей (Григорьев, 1983/122, с. 9; Телегин, 1986, с. 316; Петрашенко, Козюба, 1991/25в, с.19, 20). Але напевно, що використовувалися також і інші, виділені для давньоруського часу типи ливарних форм, що підтверджується розповсюдженням готових предметів із відповідними слідами виготовлення.

Окрім відливання, сільськими ювелірами використовувалися також ковка, чеканка та інші способи обробки металу. Хоча ювелірних молотків малих розмірів не зафіксовано, проте характерні сліди обробки на багатьох

виробах з давньоруських селищ та знахідка ювелірної наковальні на селищі Анисів (з даного пункту походять також числені обрізки та пластини з свинцю та міді) свідчать про широке розповсюдження ковки кольорових металів (Кузнецов, 1987, с.358). До того ж відомі випадки використання для наковалень дерева (Колчин, 1985, с.291). Для нанесення чеканного орнаменту на поверхню виробів використовувалися ювелірні зубильця, бородки та пробійники, відомі за матеріалами з селищ Анисів, Ліскове та інших. Утримувалися дрібні вироби під час обробки ювелірними пінцетами (знахідки з Ліскового та інших селищ) (Кузнецов, 1987, с.358; Шекун, Косолапов, Кривицкая, Кузнецов, 1979, с.423, 424; Шекун, Веремейчик, 1999, с.22, 34).

Більшістю дослідників відзначається досить низький примітивний рівень розвитку сільського ювелірного виробництва, для якого характерні прості за виготовленням вироби, використання міських предметів як моделей для наслідування і т.п. (Рыбаков, 1948а, с.142-163 та інші). Проте, комплекс знахідок із двох ювелірних майстерень селища Ліскове засвідчує використання сільськими ювелірами досить різноманітних технологічних прийомів і навіть оздоблення виробів вставками з напівдорогоцінного каміння (Кузнецов, 1987, с.358; Шекун, Косолапов, Кривицкая, Кузнецов, 1979, с.423, 424; Шекун, Веремейчик, 1999, с.24, 25).

Досліджуючі матеріали, отримані в ході широкомаштабних польових розкопок на території Чернігівщини, Р.С.Орловим встановлено, що процеси розвитку ювелірного ремесла в кожному регіоні мали специфічні риси не стільки в загальній технології виробництва, скільки у використанні доступної техніко-металургійної традиції. В XI-XII ст. продовжують розвиток типи не стільки племінних прикрас, скільки певний набір прикрас поширених типів в конкретному регіоні. Сільські ювеліри починають виготовляти репліки нових модних “міських” прикрас, особливо каблучок, браслетів. Регіональні відмінності особливо помітні при порівнянні околиць Чернігова, де ювеліри працювали в доменіальному володінні князів (Ліскове), з ювелірами, які

обслуговували населення центрів “малих” племен. Перші працювали в тісній взаємодії з ювелірами Києва, Чернігова і відтворювали форми міського ремесла. Для других характерні більш архаїчні риси племінного ремесла. Особливості має і багатoproфільне поселення Автуничі, серед ювелірних виробів якого майже нема етновизначальних типів прикрас (Моця, Орлов, Коваленко, 1997, с.34-68).

Дослідником відзначено, що серед регіонів давньої Русі, в яких проводилися масштабні розкопки сільських поселень виділяються пам'ятки вузької смуги вздовж Дніпра від Києва до гирла р.Рось. Останні розкопки, проведені В.О.Петрашенко і Є.В.Максимовим, виявили велику кількість ювелірних виробів, починаючи з досить ранніх зразків IX ст. на Монастирську і на поселенні поблизу Григорівки. Речі самих різноманітних категорій, типів і технологій: браслети, каблучки, кільця, пряжки, луниці, пінцети, хрести-тільники, булавки, перстні-печатки, бубонці, монетоподібні привіски-іконки тощо. В цілому вся ця колекція справляє враження або “міського” імпорту, або наслідувальне виробництво типів речей, які йшли в давньоруське село в першу чергу з Києва (Південноруське село, 1997; Петрашенко, Циндровська, 1999, с.161-165).

2.1.4. Гончарство

Гончарство забезпечувало виробництво лише частини (в порівнянні з дерев'яним) використовуваного населенням посуду. Проте стійкість готової продукції до руйнування, що зробило кераміку наймасовішою категорією археологічного матеріалу, хронологічна мінливість та високий рівень спеціалізації ремесла зумовлюють постійну актуальність різнопланових досліджень даної галузі.

Формуванню керамічних виробів передувала підготовча стадія, яка включає в себе відбір сировини і видобуток, обробку та утворення формовочної маси. Для давньоруського гончарства зафіксовано

розповсюдження другого та третього рівня розвитку уявлень про глину як сировину для виготовлення кераміки, що характеризуються використанням глини як сировини-зв'язки для непластичних матеріалів (приблизно в рівних пропорціях) та формування маси з одної або ж деяких по сортності глин, в які не вводились інші домішки (Бобринский, 1978, с.67, 68)

В першому випадку використовувалася жорстка з різних порід каменю, розповсюджених на досліджуваній території (як правило, граніти, гнейси та інші, а інколи вона залягає в землі майже готова в вигляді сильно вивітреної породи, що без зусиль легко розминається руками); шамот і пісок (Бобринский, 1978, с.70; Калюк, Сагайдак, 1988, с.36; ПРС, 1997, с.32, 33, с.83; роботи ЖАЕ в 1998 р. та у 2001 р). В тісті деяких груп кераміки відзначені значні домішки слюди, карбонату та залізистих включень. Проте домішки уламкового чи оолітового вапняку та залізняку в більшості досліджуваних випадків відносяться до природніх включень у глині і не можуть розглядатися як штучні домішки. Слюда в відзначених випадках виступає як складова використовуваних штучних домішок жорстви чи природній компонент глини (Бобринский, 1978, с.80; ПРС, 1997, с.83, 134).

В давньоруський час розповсюджується і стає провідним для більш пізніх періодів формування гончарної маси без штучних домішок, або ж використання з цією метою одного чи декількох сортів природніх глин (Бобринський, 1978, с.67, 68). Слід відзначити, що проведеними спеціалізованими аналізами складу керамічної маси готових виробів, зафіксовано використання з цією метою каоліну, що змішувався з іншими сортами глини, а також додавався до суміші в просушеному та подрібненому вигляді (Калюк, Сагайдак, 1988, с.36, 37).

Основою формовочної маси слугували в більшості випадків місцеві третичні та четвертичні різновидності глини, широко розповсюджені на досліджуваній території. Гончар намагався максимально наблизити місце видобутку до майстерні. Приймаючи до уваги труднощі транспортування, як правило, глинища знаходились на краю поселення чи в радіусі декількох

кілометрів (Мальм, 1959, с.127; Бобринський, 1978). Проте в деяких випадках зафіксовані глинища знаходились на значній відстані (до декількох десятків кілометрів) від селища, що зумовлювалось відсутністю родовищ необхідної сировини, використанням старих копалищ при переселенні, на період освоєння місцевих сортів глин. Відзначенні випадки розміщення виробництва безпосередньо поруч з копалищами та доставка певної глинистої складової гончарної маси (каолінової глини) на відстань більше декількох десятків кілометрів, за умови відсутності ближче доступних покладів (Калюк, Сагайдак, 1988, с.36, 37; Готун, Шевцова, 1995, с.61-76).

Необхідну глину видобували в природніх відслоненнях чи в спеціальних кар'єрах-глинищах. Зауважимо, що найбільш якісні вогнетривкі т.зв. "материкові глини" білого кольору залягають, як правило, досить глибоко - до 10-15 м (Самарин, 1929, с.18, 19; Рисцов, 1987, с.44, 45; Коваленко, Моця, 1997, с.136) (рис. 6). На селищі з високим рівнем гончарної спеціалізації - Автуничі зафіксовано більше 28 кар'єрів для видобутку глини. Високу концентрацію глинищ пояснюють тим, що це єдине в районі місце, де придатні для виготовлення посуду глини підходять близько до поверхні. Кар'єри мають несталу форму розмірами від 2,2x1,7 м до 7,6x6 м і навіть 13,5x6,6 м при глибині від 1,24 до 4 м і більше. У місцях наявності значних пластів необхідної глини зафіксовані компактні групи з кількох кар'єрів (Готун, Шевцова, 1995, с.63). Загальний об'єм видобутої породи за підрахунками дослідників перевищує 240-300 м³. Об'єм же використаної глини, вирогідно, був набагато меншим, тому що глина та суглинки в стінках глинищ за результатами спеціалізованих обстежень в більшості випадків не придатні для гончарства в чистому вигляді за своїми характеристиками і могли бути теоретично використані лише як домішка до основного компоненту – пластичної глини. Відсутність же слідів необхідної породи в стінках глинищ пояснюється "повним використанням лінз високоякісної сировини" (Моця, Томашевський, 1997, с.39).

Залягання необхідної сировини тонкими шарами навіть змушувало гончарів, за етнографічними даними, споруджувати глинища подібні невеличким шахтам глибиною інколи до 10 м і більше (це не набагато перевищує глибину глинища (об'єкт №396 селища Автуничі), дослідження якого довелось припинити на глибині 4 м (з цього рівня походить обтесаний до квадратної форми стовбур дерева) через високий рівень ґрунтових вод (Самарин, 1929, с.18, 19; Рисцов, 1987, с.44; Моця, Коваленко, Готун, 1995/9, с.21, 22). Але навіть у розробках ХІХ ст. каолінових глин на Україні, що заглиблювались на декілька десятків метрів, потрібна сировина залягала прошарками. Відсутність слідів пластичної глини по всій дослідженій глибині в стінках кар'єрів, які розташовані впритул стінка до стінки дає підстави для припущення (приймаючи наведені вище дані), що видобуток проводився на значно більшій глибині.

На користь цього свідчать також незначні залишки видобуваної дуже пластичної глини білого кольору відзначені на дні в горілому шарі одного із глинищ (буд.№408), на стінках кошика в буд.№.407 і в значній кількості у глининику житла - гончарної майстерні (буд.76). Проведені спеціалізовані мінералогічні дослідження готових керамічних виробів з селища Автуничі (проводились в відділі петрографії Інституту геофізики мінералів) встановили, що вони “з високою ступінню достовірності” виготовлені із глини подібної до глини з заповнення вказаної майстерні (Моця, Коваленко, Готун та інші, 1995/9, с.25-30, 207-218).

Видобуток породи за етнографічними даними проводили лопатами, мотиками та кошиками (Самарин, 1929, с.18, 19; Рисцов, 1987, с.44). Значна кількість дерев'яних лопат виявлена безпосередньо в зволжених шарах глинищ на місці видобутку на селищі Автуничі. Найбільш повно збережені знахідки репрезентують різні типи даних знарядь: односторонньої форми, двосторонньої та двосторонньої форми з виділеними виступами на плічках, виготовлені з сосни та дубу, подібні (за виключенням останньої, що не має аналогів серед синхронних старожитностей) до аналогічних виробів з

Новгорода (Колчин, 1985, с.237). Зазначимо, що одностороння форма (плічка тільки з одного боку) являє спеціалізований тип лопати для роботи з важкими ґрунтами, коли за уваги на зменшену ширину ріжучої поверхні плічка необхідної ширини можна було зробити тільки з одного боку. Експериментальним шляхом під час робіт на даному поселенні в 1995 р. встановлено, що подібне знаряддя з загостреним краєм, виготовлене з дубу легко розрізає навіть шар дерну завтовшки в 5 см. Подібні пристосування відображено на літописній мініатюрі (рис. 6, 2). Для видобутку глини, не виключено, могли використовуватися залізні мотики чи навіть тесла, відомі за матеріалами давньоруських селищ. Для витягування на поверхню з глибоких кар'єрів і транспортування використовувалися кошики з мотузками, подібні знахідці з лика, виявленій в глинищі (буд.407) на селищі Автуничі (Моця, Коваленко, Готун, 1995/9, с.30, 149).

Видобуту глину замочували, розминали ногами чи довбнею і звільняли від грубих природніх органічних чи мінеральних домішок перебираючи руками чи нарізаючи тонкими пластами ниткою, стругом чи іншим знаряддям. Для підвищення якості глини (надання більшої пластичності і однорідності) її складали в великі купи і витримували протягом року чи більше. Щоб отримати найбільш якісні вироби, використовували відмучення: глину розмішували з водою, відбирали найлегшу і найтоншу фракцію без домішок, і піддавали гноїнню в сирому прохолодному місці протягом декількох тижнів. Серед давньоруського керамічного комплексу присутні гончарні посудини з добре відмученої глини без видимих домішок (Рисцов, 1987, с.45, 46; Готун, Петраускас, 1996, с.81, 82; ПРС, 1997, с.135). Процес підготовки сировини міг включати в себе також змішування із різноманітними штучними домішками.

З місцем зберігання гончарної глини ототожнюється ряд археологічних об'єктів селища Автуничі – глиників, розміщених всередині жител-майстерень і за їх межами, добре відомих за етнографічними даними (Готун, Шевцова, 1995, с.63). Так в будівлі №48 в котловані, виритому в материковій

глині, зафіксовано потужний масив добре вимішаної глини з включеннями дрібнозернистого піску, над яким залягало ще декілька послідовних шарів глини та піску, що за етнографічними аналогіями інтерпретовано як залишки підкліту гончарної майстерні зі складом сировини та глинником, в якому її замішували (Коваленко, Моця, 1997, с.137). Зауважимо, що використання ям-глинників фіксує використання для давньоруського часу спеціальної тривалої підготовки високоякісної гончарної маси.

Формування посудин починалося з виготовлення т.з. начину, в ході якого виготовлялася без технологічного переривання певна частина майбутнього виробу. Для досліджуваної території давньоруського часу відзначається панування донно-ємкісних програм конструювання начинів. Випадки використання інших програм носять поодинокий, виключний характер (наприклад, зразок з виразними ознаками застосування ємкісно-донного начину з селища Автуничі) (Бобринський, 1978, с.114-152; Моця, Коваленко, Готун, та інш., 1992/3, с.122).

Тіло посудини формувалося спірально-джгутовим наліпом, сліди використання якого добре фіксуються як на зовнішній поверхні посудин, так і за особливостями зламу черепка. Надання форми і профілювання вінець відбувалося за допомогою гончарного кола. Б.О.Рибаковим була висловлена думка про його ручну конструкцію. Проте за етнографічними даними для території України відзначено, майже виключно, ножне гончарне коло і навіть його архаїчну форму з нерухомою віссю. Дослідження ж слідів, що залишаються на посудині при використанні відповідного типу кола, встановили, що для південно-руських матеріалів, як міських, так і сільських характерне широке розповсюдження різних конструкцій ножного кола, які для північно руських територій відомі тільки в містах (Рыбаков, 1948а, с.165-171; Бобринский 1978, с.51, 52, 154-184; він же 1962, 33-52; Калюк, Сагайдак, 1988, с.36; Зеленин, 1991, с.134-135).

Частина давньоруського посуду, особливо IX – початку XI ст. має ознаки лише часткового витягування верхнього краю та обробки зовнішньої

поверхні на колі. Вірогідно, що в гончарному виробництві уживалися разом із розвинутими формами і прототипи кола – поворотні дошки (вони у найбільш примітивному нецентрованому вигляді зафіксовані навіть для ХХ ст.). Про це свідчать поодинокі знахідки серед давньоруської кераміки посудин, що за своїми ознаками наближаються до ліпних (Моця, Коваленко, Готун та інші, 1994/12, с.214; Липинская, 1980, с.38-46).

Не виключено, що при виготовленні посудин могли використовуватися спеціальні гончарські інструменти для надання форми, обточування поверхні та орнаментатії, подібні етнографічним знаряддям та дерев'яним знахідкам з Новгороду (Бобринський, 1978, с.52; Зеленин, 1991, с.136; Готун, Шевцова, 1995, с.74).

Поверхня виробів прикрашалася прокресленими лініями та хвилями, відбитками нігтів, штампованим орнаментом, защипами та відбитками по краю вінець. Зафіксовані випадки використання ангобу для оздоблення поверхні, а іноді й фарби (Мальм, 1959, с.128-141; ПРС, 1997, с.137; Готун, Шевцова, 1995, с.67-75). Серед матеріалів з Автуничів відзначено використання обварної техніки для оздоблення поверхні (Моця, Коваленко, Готун та інші, 1994/12, с.175, 213). Використання сільськими майстрами поливи для покриття поверхні посуду не зафіксовано. Випадок використання поливи на селищі Віта Поштова пов'язаний із оздобленням поверхні полив'яних плиток, що виготовлялися на селищі (Серов, 1997, с.113).

Матеріали, для характеристики робочого місця гончара дозволяють лише відзначити його зв'язок із житловими спорудами, серед залишків яких зафіксовані запаси сировини для виготовлення гончарної маси (Коваленко, Моця, 1997, с.135-142).

Випалювання готових виробів могло відбуватися на відкритому вогнищі, в побутових печах та в спеціально збудованих горнах. Ознаками випалу на відкритому вогнищі та в печах виступають неповна та нерівномірна пропеченість виробів, плямиста поверхня на посуді без слідів використання, ознаки випалу в окислювальному середовищі. З даним

способом випалу корегується більшість випадків загартування та зменшення пористості стінок посудин шляхом “обварювання”, що надавало поверхні різних відтінків чорного та брунатного кольорів (Липинская, 1980, с.44, 45). Посуд з гончарного горну рівномірно випалений, має добре прокалені щільні стінки, забарвлення поверхні та зламу характерне для “відновлюючого” середовища.

Давньоруські гончарні горни мають сформовані ознаки випалювальних споруд розвинутого типу. Вони мають в плані овально-підпрямокутну форму (Автуничі, горни №1-5, 7), овальну (Автуничі, горн №8), розмірами до 3,3x1,5-1,65 (Автуничі, горн №9), круглу з видовженою топкою (Автуничі, горн №6). Устям зорієнтовані на північ (Автуничі, горн №7), північний схід (Мало Половецьке.), схід (Автуничі, горн №1), південний схід (Автуничі, горн №3-5), південь (Автуничі, горн №2, 8), захід (Автуничі, горн №9). Орієнтацію важко пов'язувати із особливостями місцевої топографії (напрямок схилу), тому що частина горнів розташована на рівній місцевості, або ж сильно заглиблена в землю (рис. 5).

Частина не має спеціально підмазаного черіння топки, замість нього використовується вирівняна поверхня материкового ґрунту (Автуничі, горни №3, 7). Дно котловану, в якому споруджувався горн додатково підмазувалося шаром глини - місцями (Автуничі, горн №9), або по всій площі. Зафіксовано випадок використання під глиняним черенем тонкого шару піщаної подушки, що підсипалася на материкову глину для підвищення теплоізоляції (Автуничі, горн №8). Топка могла бути однокамерна (Автуничі, горни №3, №4 – 1 етап та №5,6; Григорівка, ур.Під Понятовським), з опорним стовпом (Григорівка), розділена навпіл „козлом” (Автуничі, горни №1 – 3 етапи, №2,7 – 2 етапи, №4 – 2 етап; №8, 9). Для розмітки тіла горну використовувалися кілки, що забивалися у дно котловану будівлі (Автуничі, горни №1, 3, 7, 8, 9). Розподільний блок формувався на каркасі з лози (Автуничі, горни №1, 2, 4, 5, 6) чи з використанням дерев'яної опалубки (Мало Половецьке, Григорівка), яка могла використовуватися

також для формування розсікача і топкової камери. Глинобитні стінки горну також іноді зводились з використанням каркасу з лози (Автуничі, горн №9, Григорівка) чи глиняних вальків (Автуничі, горни №1, 3, 8). Дерев'яна опалубка застосовувалася для спорудження топкової камери (Автуничі, горн №8). Розподільний блок міг мати більше 8 продухів круглої форми (Мало Половецьке), в горні з Григорівки зафіксовано 7 продухів. Діаметр становить 6-12 см (Автуничі, горн 8, Григорівка, М.Половецьке). Під час досліджень споруд відзначені сліди одного ремонту (Автуничі, горни №2, 4, 6, 7, 8, 9; Мало Половецьке) чи навіть декількох (2 ремонти горна №1 з Автуничів), і навіть реконструкції – спорудження раніше відсутнього козла (Автуничі, горн 4). Теплозахист здійснювався шляхом заглиблення в материк (Автуничі, горни №1, 2, 4, 6), іноді повністю (Автуничі, горн №6, Григорівка), чи лише частково (Автуничі, горн №8), підсипкою ґрунту (Автуничі, горн №3), потовщенням стін (Автуничі, горни №5, 7, 8). Фіксація в комплексі з горнами слідів додаткових дерев'яних конструкцій вказує, на використання вітрозахистних та, можливо, вологозахистних споруджень (Автуничі, горни №1-3, 6, 7, 8). Діаметр обпалювальних камер становить приблизно 1 - 1,2-1,25 м (Автуничі, горн №5, М.Половецьке). Датування не виходить за рамки раніше XI ст., більшість же досліджених об'єктів відноситься до другої половини XI- початку XII ст. (Григорівка); XII ст. (Автуничі, горни №5, 8, 9) та XII-XIII ст. (Томашовка) (Приходнюк, Беляєва, 1980, с.326-327; Петрашенко, Козюба, Таєвська, 1994/17, с.120; ПРС, 1997, с.40-42, 121; Готун, Шевцова, 1995, с.63-67; Готун, Петраускас, 1996, с.75-81).

Слід також зазначити, що зафіксовані сліди ремонту гончаних горнів відображають приблизний час експлуатації даних споруд. За етнографічними даними дрібний ремонт відбувається кожний рік, як правило навесні, підготовлюючи його до випалення виготовленого взимку посуду. Необхідність ремонту пояснюється тим, що глинобитні стінки таких

горнів за зиму встигають розтріскатися, навіть якщо горн зверху має додаткове перекриття (Бобринський, 1973, с.161).

Вказані споруди відносяться за класифікацією О.О.Бобринського до першого класу за особливостями руху гарячих газів в теплопровідних каналах (з вертикальним ходом). Технологічні споруди мали прості камери для розміщення виробів й повністю сформовані розподільні блоки з трубчастими теплопровідними каналами; частково чи повністю сформовані периферичні топки з частково чи повністю сформованим пристроєм для первісної концентрації теплової енергії (Бобринський, 1990; Готун, Шевцова, 1995, с.63-67). Подібні контруктивні споруди майже без змін, якщо не враховувати використання нових матеріалів для будівництва та розмірів, зберегалися навіть у ХХ ст. на що вже зверталася увага дослідників (Сумцов, 1918, с.61; Самарин, 1929, рис. IV та інш.).

Керамічні вироби представлені посудом - найбільш чисельною категорією виробів, побутовими предметами та знаряддями праці, дрібною пластикою, будівельними матеріалами.

Посуд поділяється на кухонну кераміку, столову та тарну. Можна виділити також категорію посудин спеціального призначення. До першої найбільш чисельної категорії, використовуваної для приготування їжі, відносяться різноманітні горщики малих, середніх та великих розмірів (переважають перші дві групи) (Готун, Шевцова, 1995, с.63-67; ПРС, 1997, с.134-142). З ними ж пов'язані покритки. До кухонного посуду слід віднести також сковорідки, які на деяких пам'ятках становлять досить значний відсоток. Столова кераміка представлена мисками, глечиками, мініатюрними посудинами (дослідниками інтерпретуються як сільнички, черпаки і т.п.), кухликами. Тара репрезентована посудинами великих розмірів для зберігання рідких та сипучих припасів, баклажками з вузьким горлом та ручками для води ("амфорки"), глеками з вушками для витягування води з колодязю та іншими. До посудин спеціального призначення слід віднести посудини-цідилки для відціжування сиру, спеціально виготовлені посудини-

фільтри з отворами у дні, зробленими по сирій глині для лісохімічного промислу, світильники, посудини-іграшки мініатюрних розмірів і т.д.

Побутові предмети та знаряддя праці представлені, головним чином, пряслицями, соплами для горнів, а також лячками та тиглями, які мають деякі ознаки посуду спеціального призначення. Дрібна пластика представлена поодинокими індивідуальними виробами (наприклад, зооморфні та антропоморфні дитячі іграшки, руків`я батога), що не складають значних серій, за виключенням хіба що глиняних писанок.

До виробів сільського гончарства слід віднести також плінфу без слідів цем'яночного розчину, представлену на багатьох давньоруських селищах. Відомі на сьогодні декілька селищ із знахідками готової плінфи в великій кількості (на селищі Віта Поштова разом із полив`яною плиткою для підлоги), бракованих екземплярів, шматків плінфомаси, партії готових виробів, призначених для транспортування - свідчать про їх місцеве виробництво. Зафіксовані випадки відображають розташування виробництва на невеликій відстані від місця будівництва споруди – селище Віта Поштова, селища під Марковою горою та в урочищі Гончарівщина (с.Монастир'юк), а також на досить значній відстані від потенційно можливого місця будівництва – Автуничі, Очеретяная гора, Курганки (ПРС, 1997, с.113; Петрашенко, Козюба, 1999, с.94, 95, 98, 99; Моця, Коваленко, Готун та інш. 1994/12, с.236; Шекун, 1990/123, с.21-25).

Важливим питанням дослідження розвитку давньоруського гончарства є хронологічні відмінності готових керамічних посудин, відбитки клейм на денцях посудин та деякі інші, яким присвячена численна археологічна література.

2.1.5. Обробка дерева

Значення дерева в житті середньовічної людини важко переоцінити, вона була практично оточена ним у повсякденні з перших днів народження і до свого останнього притулку. Люльки для немовлят виготовлялися з дерева, без нього було неможливо побудувати, а взимку обігріти житло, приготувати їжу; більшість хатнього начиння була дерев'яна; деякі знаряддя праці виготовлялися цілком з дерева, а майже всі інші мали дерев'яні деталі: цільнодерев'яні лопати, вальки, ткацькі верстати, і т.д.; дерев'яні руків'я ножів, серпів, кіс і т.п.

За найбільш репрезентативною колекцією дерев'яних виробів давньоруського часу з Новгороду встановлено, що для різних виробів використовувалася деревина 27 порід, з яких 19 були з довколишніх лісів: сосна, ялівець, дуб, ясен, клен, береза, липа, вільха, верба, осика, вяз, ліщина, горобина, яблуня, груша, черемшина, бересклет, ялина (остання, як відзначається А.Шафонським, зустрічається досить рідко «на деяких болотних місцях»), ільм (Шафонский, 1851, с.17; Колчин, 1968, с.11). За виключенням останніх двох, всі інші породи мають досить широке розповсюдження в Середньому Подніпров'ї. Природньо, що для різних потреб могли використовуватися також інші породи з відповідними властивостями (наприклад розповсюджене використання на Середньому Подніпров'ї бузини на руків'я вил (власні спостереження автора).

Серед матеріалів давньоруських селищ Середнього Подніпров'я дерев'яні вироби зустрічаються дуже рідко. Найбільша за кількістю колекція виробів походить з селища Автуничі. Для їх виготовлення використовували, головним чином деревину берези, сосни, дуба, верби, що в цілому збігається із найбільш широко вживаними породами деревини з Києва та Новгороду (Новое в археологии Киева, 1981, с. 319-325; Колчин, 1968, с.11; Самсонова, Готун, 1997, с.22).

Заготовка лісу для будівництва за письмовими та етнографічними даними відбувалася, головним чином, взимку: тоді деревина була більш суха

та легка і її також простіше транспортувати з лісу до селища по снігу. З великих лісових масивів місцеве сільське населення могло постачати сировину для будівництва та інших потреб в місто сплаваючи її по річках, як це робилося і в більш пізні часи (Левашова, 1959б, с.62; Колчин, 1968, с.15; Константин Багрянородный, 1991, с.45, 47, 307, 317; Патерик Киево-Печерского монастыря, 1911, с.117, с.214; Полесье ..., 1988, с.241).

Для певної категорії виробів, що потребували більш щільної та твердої сировини, заготовку проводили весною та раннім літом (Левашова, 1959б, с.62).

З території Середнього Подніпров'я відомі різноманітні деревообробні інструменти, виявлені на селищах. Розглянемо їх відповідно розробленим Б.О.Колчиним старожитностей класифікації знарядь (Колчин, 1968, с.13-15) (рис. 7 та 8).

Сокири – універсальні знаряддя для рубання та обтесування походять з Григорівки, Віти Поштової, Деснянки, Льговки, Н.Білоусу та інших селищ (Петрашенко, Козюба, 1997, с.106; Серов, 1989/207, с.43 та інші). Подібне універсальне призначення для обробки невеликих предметів мали широко розповсюджені ножі. Для виконання певних робіт їм могли надавати спеціальної форми. Згадаємо два інструменти із Лісового, які за особливостями форми та слідів спрацьованості, на думку авторів дослідження, використовувалися саме для деревообробки (Веремейчик, Шекун, 1999, с. 53).

Тесла, що використовувалися для видовбування виїмок та об'ємів, походять з Хмільниці, селища Шестовиці, Григорівки, Нового Білоуса, Сибережа та інших пунктів (Коваленко, Моця, Шекун, 1985, с.287, 288; Петрашенко, Козюба, 1997, с.106, та інші). Більшість з них мають втульчасту форму. Вони насаджувалися на колінчате руків'я та використовувалися для виготовлення довбленого посуду різного розміру й форми, ложок та інших подібних виробів.

Пилки представлені за матеріалами селищ поодинокими екземплярами. Знахідка з Ліскового мала довжину робочої частини 14 см (Шекун, Веремейчик, 1999, с.19).

Долота застосовували для видовбування пазів та різних виїмок в дереві. Знайдені на селищах Макішин, Григорівка, Дорогінка, Новий Білоус, Клонов та інших (Серов, 1987, с.411; Шекун, 1989/90, с.18, 32). Під час роботи по торцевій частині зняряддя наносилися удари за допомогою дерев'яної киянки або чекмаря. Чекмарь, виготовлений з дуба, походить з Автуничів (Моця, Коваленко, Готун та інш., 1994/12, с.237). Предмет має на собі дуже виразні, специфічні сліди спрацьованості, що утворилися під час тривалого биття по долоту.

Свердлами виготовлялися “чисті” круглі отвори. Для давньоруського часу відомі перовидна та спіральна конструкції. Більшість зафіксованих знахідок – перовидної форми – Петруші, Дорогинка, В.Поштова (Веремейчик, 1990, с.76-83; Серов, 1987, с.411).

Скобелі, що використовували для стругання дерева після обробки сокирою чи теслом, походять з Віти Поштової, Анісова, Автуничів та інших селищ. (Серов, 1989/207, с.11; Шекун, 1995, с.9-12).

Токарні різці мають гачкоподібне лезо для внутрішніх виїмок під час виточування предметів та прямолінійне лезо для зовнішньої обробки. Перші відрізняються від конструктивно тотожних їм ложкорізів значно більшою довжиною черенка, що насаджувався на більш довге руків'я. Токарні різці знайдені на селищах Петруші, Шестовиці, Хмільниці, Клонові, Лісковому та в інших місцях (Веремейчик, 1990, с.76-83; Шекун, 1995, с.11). Ложкорізи походять з Григорівки, Колонщини, Шумлаю (Телегин, 1986, с.316; Серов, 1989/207, с.24).

Значна кількість відомих залізних деталей (вушка, дужки, обручі) від відер, дерев'яні клепки від них, свідчать про місцеве виготовлення. Проте вони не можуть відображати реальної кількості бондарних виробів, тому що переважна частина скріплювалася дерев'яними обручами зважаючи на їх

меншу собівартість (навіть на початку ХХ ст.). Підтвердженням міського характеру виробництва бондарних виробів може слугувати хіба що відсутність спеціалізованих інструментів. Проте навіть серед дуже репрезентативних колекцій залізних виробів з Новгороду вони складають дуже незначну кількість. До того ж маленькі розміри уторних пилок та використання їх як з зубчатим так і просто загостреним робочим краєм досить ускладнює виділення їх серед інших залізних предметів (Александрович, О.В., с.19-36; Колчин, 1985, с.258; Полесьє ..., 1988, с.209).

Знахідки токарних різців, залишки бондарних виробів можуть свідчити про виникнення в деревообробці спеціалізованих галузей.

З деревообробкою (в більшій мірі з будівництвом) пов'язані також знахідки гвоздодерів з Льгову, Шестовиці, Віти Поштової, Льговки інших місць (Веремейчик, 1989/46, с.2; Коваленко, Моця, Шекун, 1983-1984/174, с.19).

Використання дерева в будівництві на давньоруських селищах є темою окремого ґрунтового дослідження, тому ми не будемо його тут розглядати окремо. Зупинимось на видах інших сільських дерев'яних виробів, які можна виділити за етнографічними матеріалами та синхронними археологічними старожитностями.

Внутрішнє начиння житла складали рухомі та нерухомі меблі, що кріпилися до стінок. Нерухомими робилися лави та лежанки. Для їх виготовлення за аналогіями з Чучина та Райків використовувалася сосна і дуб (Сергеєва, 1994, с.49, 50). Авторка зазначеного дослідження звертає увагу на грубість та масивність давньоруських меблів і відсутність при виготовленні залізних цвяхів. Столи також, ймовірно, робили нерухомі, хоча не виключено, що могли використовуватися також і переносні конструкції (Левашова, 1959б, с.61-87; Сергеєва, 1994, с.51; Бломквист, 1956, с.421, 422).

Використовувалися, напевно, переносні ослони чи стільчики, аналоги яких відомі з розкопок Новгороду (Колчин, 1968, с.80-88). До рухомих меблів відносяться також скрині, металеві частини яких у вигляді ручок,

окуття, замків та ключів досить часто трапляються на селищах. Перераховані види меблів займали “нижній ярус” внутрішнього приміщення житла. Не виключено, що для зберігання посуду використовувалися дерев’яні полиці, розташовані вище підлоги (Сергеева, 1994, с.55).

Сільськогосподарський інвентар повністю чи частково виготовлявся з дерева: сохи, рала, плуги, борони, мотиги, лопати, вила, граблі, руків’я сокир, кіс, серпів, ножів і т.д. Так в синхронних старожитностях Берестя було виявлено єдине в Європі рало виготовлене з дубу, яке цілком збереглося. Зважаючи на унікальність знахідки наведемо її більш детальний опис. Воно виготовлено з дубового стовбуру довжиною 155 см і діаметром 10-12 см, від якого в задній частині відходить під кутом 28° товстий сук довжиною 42,5 см. Скоріше за все, прямий стовбур виконував роль грядиля, а відігнутий під кутом сук – роль робочого органа. В грядилі в вертикальній площині прорубано три прямокутні отвори. В задньому кінці отвір 6,5x4 см, вірогідно, для кріплення руків’я. Отвір розміром 9,5x5 см, прорубаний навскіс над робочим органом, міг слугувати для кріплення чересла. Отвір 6,5x4,5 см на передньому кінці грядиля слугував для кріплення до упряжі чи до допоміжного проміжного пристрою. На робочій кінець міг кріпитися залізний накінецьник (Лысенко, 1989, с.55; він же, 1991, с.107). Знахідки на суміжній території (Туровська земля) залізних накінецьників сохи з IX ст. не виключають можливість розповсюдження сохи в зоні Полісся в давньоруський час (Лысенко, 1999, с.127-131).

З дерева виготовлялись також різноманітні мисливські та рибальські пристосування: лук, стріли, інколи наконечники стріл. Транспортні засоби - човни, вози, сані, лижі були повністю дерев’яними. Знаряддя гончарства, ткацтва та інших виробництв: гончарне коло, ткацький стан, прялки, веретена, гребені для прядіння, мялки, трепала, чесала, вальки, дерев’яні деталі інших виробничих інструментів. Побутовий бондарний посуд: відра, кадки, діжки та видовблений посуд: чашки, ковші, ложки, блюда, корита, інші знаряддя значно перевищували за об’ємом в абсолютному вимірі та за

кількістю посудини з інших матеріалів. Виготовлення дерев'яного посуду відзначається дослідниками, як заняття, на якому традиційно спеціалізувалися мешканці поліської зони. Дерев'яні іграшки для дітей, елементи костюму, культові предмети (хрестики, амулети тощо), музичні інструменти. З дерева виготовляли також і останнє, що потребувала людина (за християнськими віруваннями) покидаючи життя - домовини (Шафонский, 1851, с.316; Левашова, 1959а, с.61-87; Полесье ..., 1988, с.207; Воронин, 1954, с.66, 174; Лысенко, 1974, с.109, 132, 136, 137; він же 1999, с.107-157).

За матеріалами давньоруського селища Автуничі відомі наступні дерев'яні вироби: лопати, "голка" великих розмірів, чекмарь із виразними слідами спрацьованості; клепки відер, інш. (Моця, Коваленко, Готун та інші, 1994/12, с.201; він же 1995/9, с.76, 96, 104, 123, 136). Часто трапляються металеві деталі дерев'яних виробів: обручі та вушка відер, ручки дерев'яних ларчиків (Веремійчик, 1990, с.76-83; вона ж, 1987, с.315, 316).

2.1.6. Видобуток та обробка каміння

Каміння в давньоруському господарстві було майже повністю витіснене металевими знаряддями. Проте воно, зважаючи на властивості певних порід, відіграло значну роль в життєдіяльності сільського населення. Його обробка нерозривно пов'язана з видобутком мінеральної сировини - туфових та туфоподібних порід, аргелітів, сланців, пісковиків і кварцитів - поклади яких знаходились в сільській місцевості й розроблялися саме сільським населенням.

На території Південно Західної Русі наявні також родовища і інших порід будівельних, оздоблювальних, дорогоцінних та напівдорогоцінних порід, наприклад, мармуру (численні відслонення відомі в басейні р.Тетерев, найбільш відомі мармури біля с.Козіївки – білого та сірого кольору, легко поліруються, придатні для будівельних робіт та виробництва архітектурних деталей), бурштину, кришталю та інші, які могли

використовуватися в давньоруський час (Геологія України, 1959, с.196, 197; Урал в мініатюрі, 1996, с.136, 140). Для встановлення їх зв'язку із відповідними давньоруськими виробами необхідні спеціальні петрографічні дослідження. Зокрема зафіксовані шматки гірського кришталю на селищі Ліскове не виключають даного припущення (Шекун, Косолапов, Кривицкая, Кузнецов, 1979, с.423, 424).

Особливе місце в видобутку та обробці каміння давньоруського часу належить Овруччині, де розроблювалися поклади пірофілітового сланцю й виготовлялися чисельні вироби з нього. Видобуток пірофілітового сланцю пов'язаний з родовищами Овруцького кряжу - найбільш крупного та єдиного, яке промислово розроблялося в Східній Європі (Горная енциклопедия, 1989, с.102, 103). Вперше давньоруські вироби з "рожевого чи овруцького "шиферу" були ідентифіковані з цим районом Г.О.Оссовським (Оссовський, 1878, с.159-164).

Перший науковий опис мінералу, як "талькового сланцю", був зроблений П.Миклашевичем лише в 1881 р. Пірофілітовий сланець має блідо-рожевий, червонувато-ліловий або попільно-фіолетовий колір. Збагачені хлоритом різності мають зеленкувато-сіре забарвлення. В природніх умовах він зустрічається в гідротермальних жилах, вторинних кварцитах і сланцях, збагачених глиноземом. При температурі біля 730° втрачає воду, яка входить до його структури і стає значно міцнішим, ніж первинний природний, твердість якого складає всього 1-2 одиниці десятибальної шкали. Безпосередньо пірофіліт, як мінерал, має білий, зеленкуватий, жовтуватий, буруватий, рідше блідно-блакитний, яблучно-зелений колір і в значній кількості в чистому вигляді зустрічається досить рідко. Тому більш коректним при описанні виробів з цього матеріалу було б використання назви пірофілітовий сланець. В овруцьких родовищах представлені сланці із різним вмістом пірофіліту та домішок (здебільшого кварциту), що впливають на забарвлення та механічні властивості породи. Так різності (геологічний термін) із значною кількістю кварциту мають

високу твердість (використовувалися для виготовлення плит та жорен), а з меншою близькі за твердістю до крейди і легко ріжуться звичайним ножом (Справочник по петрографии Украины, 1975, с.362, 363; Горная энциклопедия, 1989, с.102).

Серед пірофілітових порід кряжу виділено дві головні різновидності - нагорянська та збраньківська. Останнім властиві плямисті різності (Танкилевич, 1977, с.5-7). В давньоруських виробках вони майже не відзначені, не зважаючи на більш вигідне у декоративному відношенні забарвлення поверхні. Під час експериментального виготовлення дрібних предметів із збраньківських зразків породи, в ході робіт на кряжі Житомирської археологічної експедиції під керівництвом Б.А.Звіздецького, відзначено велику кількість браку: безсистемна шаруватість та тріщинуватість породи давали сколи в непередбачуваних напрямках, а через це заготовки та готові вироби часто розколювались на відміну від предметів із нагорянських різностей.

З метою уточнення питання походження пірофілітових виробів саме з Овруччини (на що наштовхнули зауваження спеціалістів геологів про наявність інших родовищ пірофілітового сланцю на Україні і за її межами та порід, що за зовнішніми ознаками близькі до нього) було відібрано декілька цілих пряслиць і уламків породи з селищ В.Снітинка IV та Автуничі і шматок корінної породи із шахти по видобутку пірофілітового сланцю в с.Збраньки. Їх було піддано рентгеноструктурному та спектральному аналізу і петрографічному вивченню під поляризаційним мікроскопом в лабораторії сектору геологічних досліджень Чернігівського відділення Українського державного геологорозвідувального Інституту з метою визначення походження матеріалу археологічних знахідок. Всього вивчалось 7 зразків – три пряслиця з Великої Снітинки IV, 2 пряслиця та шматок пірофілітового сланцю (вірогідно, уламок жорна) з поселення Автуничі, а також шматок із с.Збраньки, зафіксований на місці родовища вказаного мінералу. Комплексним детальним дослідженням встановлено, що всі без винятку

зразки (як природні мінеральні утворення, так і археологічні знахідки) складені одним і тим же мінералом – пірофілітовим сланцем, силікатом алюмінію. Спектральним аналізом встановлені домішки заліза, магнію, кальцію, натрію. Зразок №1 (із Збраньків) визначений як первинний жовтувато-рожевий пірофілітовий сланець; зразок №3 (із Автуничів) – є пірофілітовий сланець коричнево-сірого кольору, який піддавався дії високої температури. Термічну обробку пройшли також пряслиця №№4-6 (із В.Снітинки IV) та №№3, 7 (із Автуничів). Згідно своїх геологічних особливостей, вивчені зразки пірофілітового сланцю, в тому числі і використані для виробництва пряслиць, походять з Овруцького родовища на Житомирщині, що підтверджує унікальний характер Овруцького кряжу як єдиного центру видобутку пірофілітових сланців у давньоруський час (Кривошеєв, 1996/69).

Видобуток породи проводився відкритим способом. Перше наукове обстеження родовищ кряжу було проведено П.А.Тутковським, який зафіксував залишки великомаштабних розробок породи у природньому пониженні подібному до підокруглої западини. На дні западини тягнеться на всю її довжину (500 м) досить широкий (від 7 до 10 м завширшки) і глибокий (в 5-8 м глибини) рів, виломаний в корінному тальковому сланці. По боках рову було нагромаджено чисельні конічні пагорби та купи, складені з виламаних глиб; багато з цих конічних горбів досягали досить великих розмірів - до шести чи семи метрів заввишки та такому ж діаметрі в основі. Відзначено, що тут часто трапляються зроблені з фіолетового «талькового» сланцю пряслиця. Місцевість має назву Ровки (Тутковський, 1915, с.184-187).

Особливості залягання породи були досить сприятливі для її видобутку і не потребували складних пристосувань: вона розбита тріщинами на плитчаті горизонтальні окремі товщиною до 8 см, розмірами 20x40 - 50x100 см. Можливо саме така будова породи (майже готові блоки) спричинила його масове використання для будівельних та оздоблювальних цілей. За повідомленням дослідника місцеві селяни могли виламувати плити навіть до

2 м в довжину та ширину. Плити дещо меншого розміру виготовлялися до останнього часу місцевими селянами для викладення черенів печей (використовувалися властивості високої вогнетривкості матеріалу: навіть під час експериментального швидкого нагрівання до температури вище 1200 С° та різкого охолодження зразки з пірофілітового сланцю не тріскалися, а лише вкривалися тонким шаром склоподібної маси) (Тутковський, 1915, с.184-187). Протягом 1996-1997 рр. залишки видобутку пірофілітового сланцю на Овруччині досліджувались експедицією А.П.Томашевського (Томашевський, 1998, с.45-48).

Початок масової розробки пірофілітових сланців майже всі дослідники відносять до початку XI ст. - для потреб київського та чернігівського будівництва за Ярослава та Мстислава Володимиричів (Рыбаков, 1948а, с.195, 196). Ймовірно, що знайомство давньоруського населення із даною породою повинно було відбутися значно раніше, інакше важко пояснити таке раптове великомасштабне її використання для монументального будівництва. Вірогідно сланець спочатку був використаний для виготовлення більш дрібних виробів (пряслиць, виробів дрібної пластики, а можливо і жорен для тонкого розмелення борошна) які завдяки специфічним властивостям та вигляду могли розповсюджуватися на значну відстань від місця видобутку та виготовлення. А вже із появою значної потреби в будівельних та оздоблювальних матеріалах було використано пірофілітовий сланець, що за легкістю обробки та декоративними властивостями можна порівняти хіба що із мармуром.

М.Ю.Брайчевським було запропоновано датування появи пряслиць із пірофілітового сланцю на підставі знахідок у матеріалах слов'янських старожитностей та пам'яток роменської культури VII-VIII ст. За слушною думкою дослідника вони мали передувати масовому виготовленню аналогічних виробів у XI-XIII ст. Проте використання автором у дослідженні пряслиць “з темного сланцю багатогранної форми”, на підставі того, що “в аналогічних випадках “темним сланцем” в літературі нерідко зветься саме

шифер, тим більш, що ніякий інший сланець, який використовувався б для фабрикації пряслиць, досі невідомий” та деякі інші випадки потребують, на наш погляд, критичного розгляду і ретельного опрацювання вказаних матеріалів (Брайчевський, 1950, с.91-98).

Зафіксовані випадки знахідок з пірофілітового сланцю в матеріалах більш раннього часу незважаючи на те, що вони мають поодинокий характер і для одностайного визначення часто потребують спеціальних петрографічних аналізів на встановлення породи з якої вони виготовлені, можливо як раз і відображають процес «освоєння» даної породи. Більш ранню дату за початок XI ст. мають матеріали дослідження «майстерні» з виготовлення пряслиць І.С.Винокура, яким в заповненні будівлі разом із відходами виробництва зафіксовано керамічний матеріал типу Луки Райковецької та гончарної кераміки IX-X ст., що дало змогу дослідникові продатувати комплекс в цілому IX-X ст. (Сухобоков, 1975, с.120, 121; Петрашенко, 1987, с.392, 393; вона ж, 1988, с.24-32; Хавлюк, 1987, с.424, 425; Бузян, Роздобудько, Тетеря, 2001, с.57-60).

Більш ранню дату ніж XI ст. дали також матеріали останніх досліджень у м.Коростені Житомирською археологічною експедицією 2001 р. Так в закритих археологічних комплексах (поселення з верхньою датою – середина X ст.), які датуються часом кінець IX – середина X ст. (керамічний комплекс представлений ранньогончарною керамікою), у двох випадках (господарча яма та житло) знайдені пряслиця з овруцького пірофілітового сланцю (матеріали зараз готуються до друку автором досліджень - Б.А.Звіздецьким).

Традиційною сировиною для виготовлення пряслиць в слов'янського населення слугувала глина. В археологічних матеріалах Східної Європи VIII-IX ст. починають набувати поширення вироби з різних порід каменю (часто відзначаються вироби з мергелю). Не виключено, що перші вироби пряслиць з пірофілітового сланцю як раз і відображають дану тенденцію. З

початку XI ст. вони стають масовими (Рыбаков, 1948б, с.78-181; Брайчевський, 1950, с.91-98; Петрашенко, 1988, с.24-32).

Частина сланцю для дрібних виробів оброблялася прямо на місці видобутку чи в найближчих поселеннях кряжу, на яких зафіксовані сліди багатьох “майстерень” з залишками готових чи напівфабрикатів пряслиць, хрестиків тощо (Тутковський, 1915, с.184-187; Козловская, 1936; Томашевський, 1998, с.45-48). Основна ж частина транспортувалася на значні відстані до великих міських центрів для потреб монументального будівництва. Більшість дослідників схиляються до думки про доставку видобутого пірофілітового сланцю водним шляхом (Новое в археологии Киева, 1981, с.332, 333).

Дослідниками називаються слідуєчі основні види річкового транспорту: «челн» та ладдя (основа складається з цільнодовбленого стовбура дерева), насад, струг, учан (останні два будувалися для перевезення вантажу), можливо плоти (Воронин, 1948, с.280-290). Проте здається малоімовірною можливістю масового транспортування плит вагою в сотні кілограмів водними артеріями, які в межах кряжу мають малу глибину і дуже звилісте русло. Легкий човен із цільного стовбура не витримає подібного навантаження, а більший із цільного стовбура, або набірної конструкції чи пліт із завантаженням навіть однієї плити буде торкатися дна і не розвернеться на вузьких поворотах. Треба також враховувати часті мілини та завали дерев, що властиво малим поліським річкам. Більш вірогідним і простим видається перевезення такого чи навіть більшого вантажу взимку гужовим транспортом суходолом чи по тих же замерзлих річках, які в морозну зиму являють чудову дорогу з твердим рівним покриттям.

В межах кряжу видобувалася також в значній кількості ще одна порода із характерними ознаками - рожевий кварцит, який складає, так би мовити, основу кряжу і виступає на поверхню у вигляді окремих брил різного розміру і форми та у численних відслоненнях. На поверхні він часто має так звані «вітроприбійні знаки». Випадки використання його в кам'яному будівництві

зафіксовані, наприклад в Овручі та Києві (Тутковський, 1915, с.167-192). Питання його видобутку та обробки потребують окремого дослідження.

З пірофілітового сланцю, видобутого в межах кряжу, більша за об'ємом частина йшла на виготовлення плит для будівництва, лицювання поверхні та інших деталей кам'яних споруд. На місці видобутку зафіксовані залишки лише грубо оброблених плит (Тутковський, 1915, с.184-187). Подальша їх обробка відбувалася вже в місті. Залишків залізних інструментів для обробки каменю не зафіксовано. Проте сліди на поверхні оброблених крупних блоків сланцю відповідні основним знаряддям для обробки каменю: прямій та напівкруглій скарпелі, шпунтубелю (Блаватский, 1930, с.101-105; Рыбаков, 1948б, с.159). “Шкарпельки” були розповсюдженим інструментом поліських каменярів і в більш пізні часи (Полісся ..., 1988, с.231). Для грубої обробки каміння могли використовуватися знаряддя подібні виявленим на Райковецькому городищі (Гончаров, 1950, с.128).

Найбільш чисельна категорія знахідок з пірофілітового сланцю – пряслиця. Інші ж вироби значно поступаються їм за кількістю. Вони становлять невід'ємну частину матеріального комплексу давньоруських поселень і представлені далеко за межами давньоруської держави (Рыбаков, 1948а, с.193).

В деяких випадках пряслиця та інша дрібна пластика із пірофілітового сланцю виготовлялась і за межами Овруцького кряжу, наприклад, у Києві (Гупало, Ивакин, 1980, с.203-219). Але подібні випадки поодинокі і пов'язані в першу чергу з центрами, де велось монументальне храмове або ж світське кам'яне будівництво. Відходи і брак могли повторно використовуватися майстрами для виготовлення дрібної пластики: пряслиць, натільних хрестиків, ливарних формочок і т.п. Основна ж частина виготовлялася в межах Овруцького кряжу - як на селищах так і на укріплених поселеннях - поруч із сировинною базою - про це свідчать знахідки величезної кількості готових виробів, заготовок та напівфабрикатів на

поселеннях кряжу та потужні нашарування відходів виробництва в майстернях (Томашевський, 1998, с.45-48).

Так, на давньоруському селищі в с.Норинськ І.С.Винокуром було досліджено частину заглибленої будівлі із великою кількістю відходів виробництва – бракованих заготовок, фрагментів просвердлених заготовок, фрагменти пряслиць та багато «стружки», тобто відходів від різання та свердлення «шиферу». Відходи та браковані вироби залягали єдиним масивом 2,2x1,6 м при товщині 0,4-0,5 м (роботи археологічної експедиції Житомирського обласного краєзнавчого музею в 1954 р.).

Масовий характер матеріалу, стандартизованість виробів безпосередньо пов'язані із характером виробництва і тому питання їх виготовлення постійно привертало увагу дослідників. Специфічні сліди на поверхні готових виробів, відходах виробництва та заготовках свідчать про використання при їх виготовленні токарного верстату, скоріше за все з лучковим приводом, або ж просто лучка (Рыбаков, 1948б, с.112; Розенфельдт, 1964, с.220-224). С.В.Павленком розроблено спеціальну програму статистичної обробки пряслиць, ведуться роботи по їх катологізації (2001, 37-59).

З Овруцьким кряжем пов'язане також виготовлення жорен з пірофілітового сланцю більшої твердості ніж м'який сланець для дрібних виробів і близького за твердістю до великих плит для будівництва та оздоблення, що обумовлюється значно більшим вмістом в даній породі зерен кварциту. В межах Середнього Подніпров'я відомі знахідки цілих жорен та їх фрагментів із характерними слідами спрацьованості на робочих частинах поверхні зафіксовані на 56 селищах, що за кількістю значно перевершує випадки фіксації жорен із всіх інших матеріалів взятих разом (38). Серед останніх найбільш розповсюджені уламки жорен з туфоподібних за зовнішніми ознаками порід (32), тоді як вироби із черепашнику пісковика та граніту представлені одиничними випадками. Подібна статистична картина зафіксована і на селища Ліскове, дослідженого широкою площею (Шекун,

Веремейчик, 1999, с.51, 61, 62). Специфічні характеристики даного матеріалу дозволяють однозначно стверджувати походження цих масивних виробів з Овруцького кряжу.

Жорна з даної породи в порівнянні з іншими мали певні особливості, що, вірогідно, і обумовило їх широке розповсюдження, навіть на територіях, де наявні власні родовища порід, придатних для виробництва (наприклад на селищах нижньої течії Дніпра (Козловський, 1990, с.66)). Крупнозернисті та ніздрюваті породи використовували для розмолу пшениці. Дрібнозернисті породи давали можливість розмелювати не тільки серцевину, а й оболонку зерна і використовувалися для розмелення жита (Левашова, 1956, с.94, 95). В даному відношенні, жорна з пірофілітового сланцю маючи більш тонку текстуру (навіть із великою кількістю зерен кварциту) мали значну перевагу над іншими. Тобто зауваження С.І.Климовського, що основна маса сільського населення вимушена була користуватися більш грубими (ніж виготовлені із зювіту) та дешевими жорнами, не враховує переважання на селищах беззаперечно довізних жорен з пірофілітового сланцю, а також придатності різних порід для розмелення різних видів злаків (Климовский, Гуров, 2001, с.1-8).

Важливим напрямком видобутку та обробки каміння є виготовлення жорен з туфоподібної за зовнішніми ознаками породи. Відкриття П.І. Хавлюком на р.Сібок на Вінничині поблизу сіл Жорнище і Лугова спеціалізованого центру, де займались видобутком каменю і виготовленням жорен, стало для свого часу справжньою сенсацією. Пам'ятці було присвячено ряд публікацій (Хавлюк, 1972, с.343-346; він же 1973, с.34-40). Унікальність дослідженого комплексу дозволила згадати його і в узагальнюючих працях (Археологія УССР, 1986, т.Ш, с.440). П.І.Хавлюком відзначалось, що досліджений кар'єр можна порівняти з овруцьким центром по видобутку рожевого шиферу і виготовленню з нього прясел. Було підраховано витрати часу на виробництво жорнових кіл, охарактеризовано

необхідний набір інструментів та допоміжних засобів, зроблено соціально-економічні висновки (Хавлюк, 1973, с.34-40; він же 1980, с.30-35.).

На місці туфорозробок виявлені сліди вогнищ, обпалена глина з печей, попіл, уламки та дрібні вироби з рогу благородного оленя. Датуючий матеріал репрезентований черняхівською гончарною керамікою та кількома фрагментами кружального посуду і залізним черешковим наконечником стріли давньоруського часу. Наголошуючи на знахідках туфових жорен в давніх Києві, Родні, Городську, Донецькому та Райковецькому городищах, автор робить висновок про напрямки торговельних зв'язків (Хавлюк, 1973, с.34-40; він же 1980, с.30-35).

Останнє положення - про використання, крім туфу, іншої сировини - у зв'язку з його особливою вагомістю підкреслюється в працях П.І.Хавлюка неодноразово. Крім вказаних вище випадків автор відзначає, що для виготовлення знарядь праці, у тому числі й жорен, завжди використовувався наявний місцевий матеріал. Знайдені у різних районах давньоруські жорна виготовлялись з різного матеріалу: граніту, пісковіку, черепашнику і т. ін. Вказується також, що давнім мешканцям завжди була доступна місцева мінеральна сировина, яка з успіхом використовувалась для виробництва знарядь чи спорудження будівель. В іншій роботі зазначено, що жорна на різних територіях виготовлялись з неодинакового матеріалу. Це залежало від запасів сировини - найбільш поширеної або найбільш придатної для обробки гірської породи (Хавлюк, 1973, с.34-40; він же 1980, с.30-35).

Але, відсутність інших відомих на даний момент центрів видобутку і обробки жорнових каменів та еталонність дослідженої на Побужжі пам'ятки зумовили перенесення отриманих на Вінниччині даних на решту території. Так, стосовно давньоруської Чернігівщини вказувалось, що різноманітні породи каменю використовували для виготовлення жорен: шифер, граніт, вулканічний туф, пісковик. Фрагментовані та цілі жорна зустрічаються практично на всіх більш-менш досліджених поселеннях (Ліскове, Сибереж та інші). Вулканічний туф добували на Волині у районі сіл Жорнище та Лугова.

Перевозили його, очевидно, по р. Соб, далі по Росі і Дніпру до Любеча, по Десні - до Чернігова, по Остру - до населених пунктів Задесення (Простантинова, 1988, с.33, 34). Відзначалось також, що „кількість знайдених на сільських поселеннях речей, які безсумнівно не могли тут вироблятися (жорна з вулканічного туфу, овруцького шиферу чи пісковика, кам'яні оселки, грузила та прясельця, певні категорії високоспеціалізованих знарядь праці та зброї) вимірюється вже сотнями і тисячами...” (Коваленко, 1992, с.34, 35).

П.І.Хавлюком детально описано породу, в якій вдало поєднані в цьому мінералі властивості: пружність і щільність, а також середня спайність, які дали змогу отримати необхідні за розміром пластини. Відносна м'якість і в'язкість порівняно з гранітом і пісковиком сприяли легкій обробці залізним зубилом і сокирою. Майже не було браку під час обробки і формування центрального отвору. Нарешті, однією з переваг туфолови над гранітом і пісковиком була пористість поверхні. Вона зводила до мінімуму заяложення робочої поверхні жорен, завдяки чому відпадала необхідність її періодичної очистки чи наковування, як це потрібно було робити на жорнових каменях з граніту чи пісковика (Хавлюк, 1973, с.34-40).

Автор, досліджуючи причини, чому давні ремісники віддавали перевагу порівняно м'яким і крихким гірським породам дійшов висновку, що їх не тільки легше було обробляти, а також в зв'язку з властивостями цієї сировини, яка оптимально відповідала всім вимогам у процесі виробництва і застосування жорен. Гранітні жорна виготовляти дуже важко. Граніт погано піддається обробці залізними знаряддями праці, центральний отвір у таких жорнах довбати важко і небезпечно. Під час їх виготовлення неминучим був значний процент (до 50) браку. Але найістотнішим недоліком гранітних жорнових каменів було те, що в процесі помолу зерна робочі поверхні лежака і бігуна дуже шліфувались і залипали. Доводилось періодично наковувати робочу поверхню, що забирало багато часу, крім того, не кожний власник жорен міг це зробити самостійно. Ось чому стародавні каменярі

вважали найбільш придатним матеріалом для жорнових каменів пісковик, вапняк і вулканічні породи. Останні мали переваги не тільки над гранітом, але також над пісковиком і вапняком (Хавлюк, 1980, с.30-35). Порівнявши наведені описи з описом матеріалу з Чернігівщини, також названого туфом, переконаємось, що йдеться про породи з абсолютно однаковими властивостями; їх характеристики збігаються майже дослівно. Тому й не дивно, що були зроблені подібні ототожнення.

Проте, при наявності на території Чернігівщини порід осадового походження та гранітів (останні - у вигляді валунів, принесених льодовиком), важко уявити доцільність транспортування аж з Побужжя такої численної категорії знахідок.

Так на селищі Автуничі в результаті робіт 1988-1992 рр. було зібрано 23 уламки від 19 каменів. За визначенням Л. Т. Ніколаєвої (Геологічний музей ЦНПМ), обстеження уламків дозволяє віднести їх до групи порід осадового (10 екз.) та осадово-метаморфічного походження. Найчастіше використовувались аргиліти (8 випадків). По одному випадку відзначено застосування вапняку (р.21-О, буд. 97, № 57). Таким чином, у господарстві використовувалися породи, поширені на території України, видобуток котрих був досить простим і не потребував тривалого транспортування, а властивості відповідали технологічним вимогам розмолу зерна.

Ще 8 одиниць поповнили колекцію в 1993 р. Чотири з них були зроблені з вапняку, ще чотири уламки за даними обстеження, проведеного Л.Т.Ніколаєвою,- виготовлені з дрібнозернистої брекчії(?) (Ніколаєва, 1992, с.552; вона ж, 1993, с.358).

Матеріали з розкопок 1994 р. були оброблені Г.Ш.Черниш. Обстежено 6 виробів (8 фрагментів) шляхом вивчення структури, текстури, а також фізико-хімічних параметрів зразків. За сукупністю ознак, їх ідентифікацією з відомими гірськими породами, вивчені зразки представлені наступними петрографічними різновидами порід: № 9, р.12-В, кв.20, гл.0,22, з 2 уламків - діатоміт (крем'яна порода світлого кольору з жовтуватим відтінком, у

надлишку вміщує залишки діатомових організмів, легка, пориста, не закипає при взаємодії з соляною кислотою); №33, буд.366, бров. - брекчірована різність аргиліту з численними включеннями уламків кварцу і слюд; № 8, р.12-3, буд.366, кв.9, гл.0,2 - аргиліт доломітизований; №95, р.14-Е, кв.25, орн. шар - аргиліт вапняковистий; №32, р.12-Б, кв.21, орн., шар, гл.0,1 - аргиліт (збагачений окислами заліза, крихкий, з включенням кремнистих різностей) №96, р.14-Є, кв.16, орн. шар, склесений з фрагментом з кв.24, р.14-Є - повністю аналогічний зразку №32. Усі розглянуті зразки вміщують значну кількість уламкового матеріалу піщано-алевритової розмірності, велику кількість глинистих матеріалів, окисли заліза і незначну кількість карбонатів. Найшвидше, вони представлені кайнозойськими і крейдяними відкладеннями, що мають виходи на поверхню в межах північно-східних районів Чернігівської обл. Деякі з представлених уламків, зокрема діатомітові, виготовлені з порід, аналогії яким відомі також в районах Західного Донбасу (Черниш, 1994, с.309).

Таким чином, із 39 зібраних на поселенні Автуничі уламків від 33 жорнових каменів нема жодного екземпляру, виготовленого з вулканічного туфу побузького походження; переважна більшість з них витесана із місцевих осадових порід. У зв'язку з випадками віднесення в попередніх дослідженнях кам'яного матеріалу жорен з поселення Автуничі до туфів необхідно відзначити деякі моменти. Ефузивно-осадовий тип літогенезу притаманний областям, де відбувалось накладення продуктів вулканічної діяльності на зони осадонакопичення, що призводило до утворення туфітів і туфогенних відкладень, котрі займають проміжне місце між уламковими осадовими і ефузивними магматичними породами. У туфогенних породах, на відміну від осадових, обов'язковою є присутність ефузивних піропластичних елементів (вулканічне скло, попел тощо). Органічні речовини - продукт життєдіяльності організмів - присутній лише в осадових породах і повністю відсутній в магматичних. Для середнього мінерального складу осадових порід характерна наявність кварцу, польових шпатів, слюд (мусковиту,

серициту, гідролуд), глинистих і залізистих мінералів, карбонатів, органічних речовин та ін. Виходячи з викладених положень класифікації гірських порід, уявляється неможливим віднесення репрезентованих на поселенні Автуничі зразків жорен до туфогенних утворень.

Перераховані породи мають подібні характеристики. Тому й не дивно, що в їх ідентифікації були зроблені помилки, котрі призвели до невірних стверджень. Результати вивчення автуницьких жорен дозволяють припустити, що і на інших слов'яно-руських пам'ятках (перш за все - Лівобережжі Дніпра) спостерігається подібна картина. Таким чином висновки про масштаби торговельних операцій з продукцією побузських каменярів здаються дещо передчасними.

Хотілося б звернути увагу на питання з «керамічними жорнами» (до речі, один із знайдених на поселенні Автуничі екземплярів після перебування у вогні став дуже схожим на кераміку, хоч це і не дивно, оскільки до його складу входить значна кількість глинистої цементуючої маси). Нагадаємо, що відкидаючи думку про можливість виготовлення жорен з насиченої подрібненим камінням глиняної маси, П.І.Хавлюк назвав неаргументованою точку зору Б.О.Колчина з цього приводу (Хавлюк, 1973, с.34-40). Коротко про її суть. У присвяченій Княжій Горі праці М. Ф. Біляшівського згадуються «жорна», зроблені з «цегляної маси» (Беляшевский, 1899, с.60). Насправді, як відзначав цей дослідник, мова може йти лише про точило, оскільки кераміка не могла використовуватись для розмолу зерна. Автор наводить приклади знахідок точильних кругів, в тому числі цілих, у супроводі оброблюваних на них виробів, але в одному екземплярі, тоді як жорнових каменів має бути пара (Колчин, 1953, с.179, 180). Про керамічні жорна ідеться ще в ряді інших публікацій.

На наш погляд, право на існування точки зору Б.О.Колчина очевидне. Для розмолу зерна, безсумнівно, застосовували знаряддя, виготовлені з гірської породи. Як показали дослідження, використовувались при цьому матеріали переважно місцевого походження. Точильними кругами могли

бути і диски з іншого матеріалу. Не виключаючи можливості їх виготовлення з керамічної маси, насиченої дрібним камінням, додамо, що такими могли здаватися також і кола, витесані з осадових порід. Остаточну відповідь на це питання маже дати лише дослідження методами геологічних наук.

Цікаві нові дані щодо походження описаної породи та родовища на річці Сібок введено в науковий обіг С.І.Климовським (Климовский, Гуров, 2001, с.1). Так за наявними на сьогодні даними геологічних та петрографічних досліджень Ілінецького кар'єру встановлено, що родовище утворилося внаслідок падіння крупного метеориту, на місці його кратера. Породи, що відслонюються в кар'єрі, зовні дещо подібні до вулканічних туфів, за сучасною термінологією відносяться до зювітів. Вони являють собою брекчії ударно-метеоритного походження, складаються з часток утвореного під час зіткнення скла та уламків порід і мінералів з характерними ознаками ударного метаморфізму. Природні відслонення зювітів на Україні за межами Ілінецького кратеру невідомі (Масайтис, 1973, с.18). Космічне походження кратеру було доведено дещо пізніше виходу у світ публікацій П.І.Хавлюка, що виходив із загальноприйнятих на той час уявлень про вулканічне походження Ілінецької структури. Унікальність породи при наявності відповідних мінералогічних аналізів дозволяє точно ідентифікувати походження жорен з даного родовища. Проведене обстеження 4 зразків уламків жорен з Києва показало повну тотожність шліфам з корінного родовища (Климовский, Гуров, 2001, с.1-8).

Результати мінералогічних досліджень жорен з Ліскового та передмістя Чернігова фіксують використання туфових порід для виготовлення жорен, але це, очевидно, не дає достатніх підстав для ствердження про їх походження з одного центру, що був досліджений П.І.Хавлюком (Шекун, Веремейчик, 1999, с.61, 62).

Нагадаємо також, що територіально близько до Ілінецького родовища зювітів в численних берегових відслоненнях верхньої течії р.Горинь зазначено виходи туфоподібної породи, яка за зовнішніми ознаками

(брунатний, жовтувато-червоний колір, ноздрювата поверхня) дуже нагадує описану вище П.І.Хавлюком і, з урахуванням її механічних властивостей, також могла бути використана для виготовлення жорен. На деяких з них розташовані кар'єри по видобутку каміння (Бондарчук, 1959, с.267).

В.О.Петрашенко на давньоруському селищі біля с.Григорівка відзначала сліди місцевого виробництва жорен. Знахідки великої кількості уламків було відмічено як в культурному шарі, так і в об'єктах. До того ж в одному з комплексів, де не виявлено жодного фрагмента кераміки, заповнення складалось з уламків каміння, трактованого дослідниками, як жорнового. Як відзначає дослідниця, за визначенням В.Ф.Петруня на поселенні виготовлялись жорна двох видів: з дрібнодетритопіщанистого вапняку (піщаники з карбонатним цементом, імпотиктові) та з псевдотуфолавових імпотиктових піщаників. Вказані піщаники місцевого походження і належать Трахтемирівським покладам. Виробництво в даному регіоні, відзначає автор, було налагоджене ще у XVIII ст., що не виключає його побутування і в давньоруський час (Петрашенко, 1999, с.60-77). А.Шафонський характеризує торгівлю південних районів Чернігівської губернії XVIII ст., зазначає, що жорновий камінь привозили з Переяслава (Шафонский, 1851, с.535). Жорна з пісковика Київської губернії згадуються для кінця XIX ст. Верхні жорнові камені (верхняк чи бігун) з даної породи вважалися кращими на території дореволюційної Росії (Энциклопедический словарь, 1893, с.896).

Б.О.Рыбаков на підставі виявлення в давньоруському курганному насипі біля с.Буки великої кількості каміння та жорен, зробив припущення, що це поховання майстра-жорнівщика, а для виготовлення жорен використовувалося місцеве каміння (Рыбаков, 1948а, с.423).

Припущення про існування інших центрів виготовлення жорен підтверджується також виразними слідами виробництва жорен, які зафіксовані на посаді Райковецького городища (Гончаров, 1950, с.128). На користь поліцентричності виготовлення давньоруських жорен свідчить також

візуальна тотожність виробів із кварциту на пам'ятках в межах Житомирщини до порід, що виходять на поверхню в даній місцевості.

Можна відзначити, що в переважній більшості випадків визначення породи, з якої виготовлені жорна, як туф (часто зазначено лише факт, що вони виготовлені з «каменю») не має під собою жодних підстав, крім зонішньої схожості. За виключенням декількох випадків дослідниками давньоруських селищ не наводиться ніякого опису поверхні, сколів та складових включень в уламках жорен. Тобто ми не маємо навіть даних для проведення візуального аналізу. Як правило, для порівняння використовують колір поверхні (сполучення жовтого, темно-червоного і брунатного кольорів) та її ноздрюватий характер. Подібні зовнішні ознаки можуть мати і вироби з інших порід. Virізнити деякі з них можна при детальному описанні текстури та включень в породі (наприклад, деякі різновиди пісковиків та вапняку), а для певних випадків необхідне проведення мінералогічних аналізів.

Спільними для виробництва жорен з різних порід слід назвати необхідність наявності у виробників певних мінералогічних знань, особливостей родовищ, властивостей породи при видобутку, обробці, в готових виробах; наявність спеціальних інструментів. Все це разом із потребою великих працевзатрат свідчить, що подібні вироби виготовлялися кваліфікованими майстрами, а їх продукція (як наприклад, у випадку з жорнами з пірофілітового сланцю та зювіту) виходила далеко за межі району видобутку. На жаль, на сьогодні центрів подібного виробництва, окрім вищезгаданих випадків більше не зафіксовано. На користь можливого виявлення їх в майбутньому свідчить також візуальна тотожність давньоруських жорен із кварциту до порід, що виходять на поверхню в межах Житомирщини.

Ще одним масовим виробом з камню є оселки, що використовувалися для гострення робочого краю виробів із заліза та сталі. Для їх виготовлення використовувалися різноманітні за кольором та фактурою породи пісковиків

та сланців. Дослідниками кам'яного виробництва виділяються знаряддя для грубої обробки – камені з крупнозернистих порід та для більш тонкої доводки: “на бруске точат, на оселке правят” (Даль, I, с.131, 132, II, 695; Александрович, 1916, с.21). Залишків концентрації виробництва даних предметів в археологічному матеріалі на сьогодні не зафіксовано. Хоча Г.С.Александрович описуючи вироби каменярів-кустарів Поділля, вказує на масове виготовлення точильних каменів в каменярях, але вони не становили основної маси виробів, а підпорядковувались виготовленню більш складних предметів (Александрович, 1916, с.21). До того ж на досліджуваній території, навіть на бідному в цьому відношенні на перший погляд Лівобережжі досить легкодоступних родовищ, що виступають на поверхню по берегах річок та у численних моренних відкладеннях (Армашевский, 1883, с.3-103). Виключення в цьому відношенні напевно становлять тільки оселки з пірофілітового сланцю, що очевидно тяжіють за походженням до родовищ Овруцько-Словечанського кряжу.

Виготовлення готових виробів також не відрізнялося складністю і не потребувало особливих навиків. Надати підпрямокутної форми виробу не важко відбиванням та використовуючи в якості абразиву любе каміння рівної або більшої щільності. Підпрямокутна чи підквадратна в перетині форма оселків могла утворюватися також під час експлуатації предмета. Вірогідно, дані знаряддя виготовлялися по мірі необхідності в кожному господарстві. Остаточне ж вирішення питання можна буде отримати лише після проведення відповідних мінералогічних обстежень.

2.1.7. Обробка кістки

Кістка та ріг за своїми властивостями близьки до дерева, значно перевищуючи його за твердістю, і за відповідної обробки набувають вишуканого вигляду. Ці особливості визначили їх використання в більшості випадків лише як заміника дерева.

За сировину використовували кістки, роги великої і дрібної домашньої худоби, а також диких тварин. В більшості випадків - це великі трубчасті кістки крупної худоби. Наймасовіша категорія виробів - проколки, виготовлялися з них шляхом обрізання ножем чи стесування сокирою. Сировина завжди була під рукою, форма даних виробів проста, а виготовлення не потребує спеціальних вмінь та навичок. Вірогідно, вони виготовлялися по мірі необхідності в кожному господарстві. Зафіксований випадок “більше 30 кістяних проколок та заготовок для них” в заповненні житла селища Стадники (Бондарчук, 1981, с.235), вірогідно, відображає майстерню з обробки шкіри. Важко припустити, що проколки виготовлялися як товарна продукція (рис. 9, 1).

Друга за чисельністю категорія знахідок з кістки, яка не викликає серед дослідників заперечень, щодо її виготовлення на місці використання - голки для шиття (Ратич, 1959, с.119-131; Серов, 1997, с.109). Процес їх виготовлення більш складний ніж у проколок, потребував більш тонкої обробки, просверлювання отвору чи вискоблювання ножем, можливо, шліфування поверхні.

Інші кістяні вироби, відомі з давньоруських селищ, не утворюють більш менш значних серій, або ж взагалі відомі в одиничних екземплярах. До них відносяться юрки, дощечка для плетіння, пряслиця, “човники”, “ковзани” для лискування шкіри, лоцила, гудзики, руків`я ножів, наконечники стріл, накладки (Веремійчик, 1987, с.315, 316).

Багато знахідок не мають аналогів та певного визначення їх призначення. Показова у цьому відношенні знахідка з селища Автуничі у вигляді мініатюрного брусочка з ненаскрізними поперечними та перетинаючими їх наскрізними повздовжніми отворами маленького діаметру, яка нагадує за розмірами і конструкцією зубну щітку (Моця, Коваленко, Готун та інші, 1992/3, с.327) (рис. 9, 3). Серед спеціалізованих знарядь праці відоме залізне свердло для виготовлення отворів маленького діаметру теж з селища Автуничі (Моця, Коваленко, Готун та інші, 1995/9, с.139) (рис. 9, 2).

Воно приводилося в дію лучковим приводом. На плоский щиток посередині сверла надягалася привідна катушка. Знизу в сверла було перовидне лезо, а зверху – черенок для рукоятки. Привідна катушка з'єднувалася із струною маленького лука. При русі лука катушка приводила в дію свердло (Колчин, 1985, с.271). Інструментарій міських кісткорізів значно перевищує вказані знаряддя за кількістю, різноманітністю та призначенням (Колчин, 1985, с.295).

Необхідно також відзначити декілька випадків концентрації кісток із слідами обробки в заповненні об'єктів, але незначна кількість знахідок не дозволяють визначити певний напрямок спеціалізації виробництва та однозначно інтерпритувати їх як кісткорізні майстерні (Беляєва, Кубишев, 1995, с.12, 13; Петрашенко, Козюба, Таєвська, 1993/6, с.99).

2.1.8. Обробка шкіри

В обробці шкіри виділяються три головні напрямки, що відрізняються між собою за видом використовуваної сировини та особливостями її обробки: виготовлення сиром'ятної шкіри (лимарство), дубленої (чинбарство) і вичинка хутра (кушнірство). При цьому використовується безліч різновидів обробки, проміжних операцій, повторення і т.п., тому ми зхарактеризуємо лише найбільш важливі і широко уживані.

Для виготовлення всіх різновидів шкіри загальною була первинна обробка, яка починалася із звільнення шкіри з внутрішнього боку від залишків клітчатки та м'яса – мездри, а з зовнішньої від вовни (останнє - виключаючи кушнірство). Для цього спочатку шкури замочували у воді, особливо коли шкіра знята давно, на 2-5 днів чи більше. Мездру зрізали, як правило, поклавши шкіру на нахилену колоду затупленим знаряддям: старими косами, ножами, стругами, могли використовувати спеціальні шкірообробні струги з однією ручкою. Дослідниками селища Ліскове випадки фіксації сругів в комплексі із іншими знаряддями обробки шкіри

(проколки) пов'язуються саме з обробкою шкіри. Для цієї цілі придатні й інші предмети з гострим краєм. Нерівності шкіри загладжували гладким камінням, а для збивання волоса могли користуватися затупленим скобелем чи подібним до нього пристосуванням (для цього придатні навіть трохи підправлені ребра крупної худоби (Святловский, 1894, с.17, 18; Никольский, 1929, с.126; Левашова, 1959а, с.47; Полесье ..., 1988, с.220; Шекун, Веремейчик, 1999, с.12). Тобто зняття, які представлені за матеріалами більшості широко досліджених давньоруських селищ. Виключення становить тільки спеціалізований шкірообробний струг з однією ручкою.

Після цього необхідно було очистити зовнішню поверхню шкіри від вовни. Дослідниками обробки давньоруської шкіри відзначається, в більшості, лише використання з цією метою хімічного способу – зоління (Левашова, 1959а, с.45-51; Колчин, 1985, с.269, 270, та інші). Проте могли використовуватися також інші, зафіксовані на досліджуваній території за етнографічними спостереженнями (Зеленин, 1991, с.215-221).

При механічному способі вовну збивали гострим ножом чи косою. Оброблену таким чином шкіру використовували за етнографічними даними для отримання сиром'яті (російський термін) чи лимарщини (українське) (Зеленин, 1991, с.219).

При хімічному способі, щоб послабити зв'язок між шкірою та волоссям, її засипали попелом чи вапном і закладали у зольник, який робився у вигляді ями, чи дерев'яного ящика на 2-3 тижні. Могли використовуватися також діжки чи колоди. Близькі за конструктивною схемою споруди відомі за синхронними міськими матеріалами Києва, Новгороду (Левашова, 1959а, с.45; Колчин, 1985, с.269, 270). Необхідно відзначити, що за етнографічними даними процес обробки різних видів шкіри та хутра: зоління, заквашування, дубління - відбувався безпосередньо в оселі виробника, що спричиняло встановленню в хаті атмосфери, насиченої понадмірною кількістю аміака та інших їдких випарувань (Святловский, 1894, с.16, 25).

Етнографічно зафіксовані також випадки заквашування з цією метою шкір в житній заквасці, гної (“потіння”), болоті, сечі, або, інколи попередньо, в розчині борошна та солі, можливо також і шляхом гнилосного бродіння, складаючи шкіри на м'ясний бік або одна на одну. Деякі з названих методів використовувалися ще в середині ХХ ст. Від цього шкіра розпушувалася, волосся випадало і далі, в деяких випадках навіть минаючи заквашування, могла виготовлятися дуже міцна але вразлива до дії вологи та бактерій сиром'ятна шкіра. Етнографами відзначається територіальна відмінність у використанні тих чи інших способів обробки (Никольский, 1929, с.126; Полесьє ..., 1988, с.220; Зеленин, 1991, с.219).

Після зоління для більшого розм'якшення шкіри та видалення сторонніх домішок, що потрапляли під час попередніх операцій її заквашували. Для давньоруського часу відоме використання так званого “квасу усніяного”, інтерпритованого як засобу для дубління шкіри (Рыбаков, 1948а, с.402). Виходячи з характеру літописної згадки даного епізоду його використовували скоріше для заквашування, що аргументовано чисельними фактами і підтримується більшістю дослідників (Левашова, 1959а, с.46; Зеленин, 1991, с.219). Шкіри для сиром'яті ретельно виквашувалися, інколи до 2 місяців (Святловський, 1894, с.25). Підготований таким чином матеріал міг використовуватися далі для виготовлення сиром'ятної або різних видів дубленої шкіри.

Сиром'ять жирували та сильно й довго розминали руками чи за допомогою різних пристосувань. Часто з цією метою могли використовували мялки для льону чи коноплі, або дуже прості конструкції, що складаються лише з горизонтальної жердини та допоміжної палки для закручування шкіри (Полесьє ... , 1988, с.219; Зеленин, 1991, с.215). Літописна згадка про кожум'яку, який розірвав шкіру (череві) руками, розповсюджена казка про Кирила-Кожум'яку і топонім „Кожум'яки” відображають цей, мабуть, найбільш архаїчний спосіб обробки шкіри – розминання.

З сиром'яті виготовлялися, головним чином, кінська збруя, ремні різного призначення, взуття, інколи, одяг (Полесьє ... , 1988, с.219; Зеленин, 1991, с.216). Вироби з сиром'ятної шкіри відомі за матеріалами старожитностей синхронних селищ та Новгороду (Левашова, 1959а, с.48-51; Колчин, 1985, с.269).

Дубління полягало в закладанні шкіри разом з дубителями в ями чи інші ємкості, залиті водою. Найкраще для цього підходить кора дубу та верби. Процес продовжувався від декількох місяців до декількох років. Для отримання якісного виробу дубильний розчин декілька раз змінювали: від більш слабого до більш насиченого. Оброблена таким чином шкіра менше піддається гниїнню, і, в залежності від витримки, набуває більшої щільності та жорсткості (Зеленин, 1991, с.219; Святловский, 1894, с.20). Подальші етапи полягали в розрівнюванні, жируванні, розминанні, а для деяких типів в ущільненні шкіри. В залежності від якості обробки та особливостей сировини виготовлялися різні види дубленої шкіри.

Дослідниками неодноразово висловлювалися припущення про розповсюдженість чинбарства на давньоруських селищах та можливість кореляції частини об'єктів невизначеного призначення з даним виробництвом (Моця, Томашевський, 1997, с.40; Войнаровський, 2000, с.58-69). За зауваженням В.М.Войнаровського, з "обробіткою шкіри корегуються також ями з запасом деревного вугілля, попелу, кори, ями для викурювання дьогтю, смоли" (Войнаровський, 2000, с.68). Дьоготь при жируванні шкіри вживається найбільш часто і широко. За етнографічними даними на обробку однієї шкіри використовувалося 2,4-4 кг дьогтю, виразні сліди використання дьогтю відзначені на давньоруських виробках з Полоцька (Штыхов, 1963, с.240-246; Зеленин, 1991, с.219).

В.П.Левашова, аналізуючи синхронні старожитності сільського давньоруського населення та співставляючи їх з даними письмових джерел, дійшла висновку про виготовлення декількох типів шкіри. Дублена шкіра - юхть (м'яка сильно розпушена та прожирована шкіра із дорослої рогатої

худоби), опоек (м'який вид юхті із шкіри молодих телят), саф'ян (із дрібної рогатої худоби відповідно оброблена). Сиром'ятна шкіра відзначається значною механічною міцністю, але більш вразлива до дії вологи та гнилоєсних процесів (Левашова, 1959а, с.48-51; Штыхов, 1963, с.240-246).

Для виготовлення шкіряних виробів використовувалися ножі, шила, голки, проколки, пробійники, нитки. Спеціалізовані “чоботарські” ножі важко вичленувати серед матеріалів з давньоруських селищ. Значно ширше представлені голки виготовлені з заліза чи кістки, шила (як правило, підпрямокутної чи круглої в перетині форми) та найчисленніша група знарядь для обробки шкіри - проколки з кістки.

Серед залишків шкіряного взуття виділяють “закриті туфлі типу ... українських постолів”, чоботи з низькою халявною частиною (напівчоботи) та чоботи з високою халявою, що майже збігається з виділеними за етнографічними даними “постолами”, “ходаками”, чоботами з високою халявою (Лебедева, 1956, с.720; Левашова, 1959а, с.48-51; Бубенко, 1993, с.127-137). Окрім взуття із шкіри виготовлялися також ремені, торбинки, ножни, колчани, сідла та інші вироби.

За характером виробництва до обробки шкір близько стоїть обробка хутра. Велике значення хутра для давньоруської економіки, широке розповсюдження даного виробництва, а також те, що більшість його видобувалася сільським населенням, не потребують зайвих доказів. На початку обробки сировину замочували та звільняли від мездри з внутрішнього боку. Далі шкіру заквашували, постійно перебираючи, сушили, чистили, м'яли та розтягували, знежирювали крейдою, глиною, тістом і знову чистили (Святловський, 1894, с.24). Дубління хутра (овчин) за етнографічними дослідженнями - досить пізніє явище. На досліджуваній території більш архіїчним було виготовлення з овечого хутра “білих” (не дублених) кожухів (Зеленин, 1991, с.218-219). Щоб краще розминати шкіру використовувалися так звані ключі чи гаки. Залізні аналоги походять з Княжої гори, а в матеріалах Пскова знайдені дерев'яні гаки подібні

етнографічним знахідкам (Левашова, 1959а, с.48-52; Полесьє ..., 1988, с.219; Зеленин, 1991, с.218, 219) (рис. 10). Відсутність артефактів кушнірства на досліджуваних пам'ятках може пояснюватися використанням дерев'яних знарядь, комбінованих конструкцій, залізна частина яких не має специфічних ознак і її легко сплутати з іншими пристосуваннями. Значна частина хутра оброблялася на місці розташування мисливських станів. Матеріали спеціалізованої мисливської пам'ятки Борки-3 засвідчують велику кількість знарядь обробки шкіри та хутра (Антипина, Маслов, 1994, с.60-65; Сафронов, 1980, с.64-83).

2.1.9. Прядіння

Прядіння - найбільш трудомісткий етап виготовлення тканини та, вірогідно, найтриваліше за використанням на нього часом виробництво: щоб перепрясти 16 кг куделі, необхідно було витратити 955 годин (Лебедева, 1956, с.462).

За сировину використовували тваринну вовну та рослинні волокнисті матеріали. Головним чином, потрібна була вовна овець, остеологічні залишки яких присутні майже на кожному досліджуваному розкопками селищі, не виключено - кіз і, в окремих випадках, корів та собак, що зафіксовано за етнографічними даними на даній території на початку ХХ ст. (Лебедева, 1956, с.464). В якості рослинної волокнистої сировини використовували льон та коноплю, що відзначено при дослідженні зернового господарства Середнього Подніпров'я - "льон прядильний" та "коноплі посівні" (Беляєва, Пашкевич, 1990, с.42); для мотузок і грубих виробів типу рогож, кулів йшло широко розповсюджене липове лико і, не виключено, кропива, що відзначено за етнографічними матеріалами (Лебедева, 1956, с.467). Залишки готових виробів давньоруського часу фіксують переважання матеріалу з вовни, що можливо, пояснюється меншою стійкістю рослинних тканин. За етнографічними дослідженнями питома вага різних видів

сировини територіально дуже відрізняється, вірогідно, внаслідок природних факторів, сприяючих розповсюдженню того чи іншого матеріалу. Наприклад, А.Шафонський, відзначаючи повсемісне вирощування льону та коноплі в межах Чернігівщини, вказує, що лише територія між Десною, Іпуттю та Сожем спеціалізується на цих культурах (Шафонский, 1851, с.17; Левинсон-Нечаева, 1959, с.9-37; Нахлик, 1963, с.228-313; Полесьє, 1988, с.188).

Вовну зрізали за допомогою пружинних ножниць сталої форми, яка практично не змінилася до сьогодення. Розміри їх коливаються від мініатюрних до досить великих, наприклад, знахідка з Автуничів мала всього 115 мм загальної довжини (Моця, Коваленко, Готун та інші, 1995/9, с139) (рис. 11, 4). Могли також збирати її під час линьки тварин, вичісувати за допомогою гребінки, зрізати гострим ножом чи зіскоблювати із шкур. Для видалення сміття, розпушування та надання певного напрямку волокнам вовну розбирали руками, отримували грубу нитку, могли використовувати на "копитця", залишки яких виявлені в синхронних старожитностях, чесали гребінкою та били "лучком" (підготовка для валяння якісних виробів з повсті) (Левашова, 1959а, с.53, 54) (рис. 13). Вказані знаряддя на досліджуваній території не відомі внаслідок поганої збереженості виробів з дерева в культурних шарах давньоруських селищ. Найбільш репрезентативна та повно опублікована колекція дерев'яних гребенів для чесання з розкопок Новгорода. Серед них виділяються ручні та стаціонарні подібні до зафіксованих етнографічними дослідженнями (Колчин, 1985, с.266, 295; Лебедева, 1956, с.470). Не виключена можливість використання для цього інших пристосувань (див., наприклад, залізну "гребінку" з Райковецького городища (Гончаров, 1950, табл.ХХХ)). На можливість використання "лучка" вказують архаїчність і широке розповсюдження даного пристосування за етнографічними даними та виготовлення сільським давньоруським населенням виробів з тонкої повсті, для якого необхідна добре підготована сировина, а також особливості розташування волокон в вовняних нитках за

матеріалами з Новгороду (Лебедева, 1956, с.471, 472; Левашова, 1959а, с.53, 54; Нахлик, 1963, с.243).

Підготовка рослинних волокнистих матеріалів включала в себе видалення насіння, стлання та замочування, розминання, тріпання і чесання. Насіння видалялося шляхом обмолоту, зрізання і відривання. Молотили цепом, лапою та вальком - знаряддями, що використовувалися і для обмолоту хліба. Подібне, універсальне за призначенням знаряддя виявлене на селищі Автуничі (Моця, Коваленко, Готун та інші, 1995/9, с.123) (рис. 12).

Зрізати насіння могли ножем чи звичайною косою. Для розкладення і видалення речовин, що склеюють волокна між собою та деревиною стеблини льон і коноплі стлали та замочували (переважно коноплі) в вересні-жовтні. Розламували деревину та відколювали кострицю від волокон мялками. Деталі аналогічної м'ялки з копані відомі за матеріалами Києва, Берестя, Новгороду (Колчин, 1968, с.65; Новое в археологии Киева, 1981, с.323; Лысенко, 1989, с.126; він же, 1999, с.143). Конструктивно вони майже не відрізняється від зафіксованих етнографічними дослідженнями (Лебедева, 1956, с.476) (рис. 12). Волокно становило 18-20%, а костриця, яку необхідно видалити - 80% від ваги снопа (Лебедева, 1956, с.477). Кострицю видаляли дерев'яними тріпалами, або ж тіпаючи пучок льону чи коноплі об стійки битки чи стовп.

Подальше сортування та витягування окремих волокон в одному напрямку відбувалося шляхом чесання за допомогою тих самих гребенів, що і для розчісування вовни. Проміжну функцію між тіпанням та розчісуванням, можливо виконували за допомогою відомих з розкопок Києва, Берестя, Новгороду чесал, які могли використовуватися для грубого попереднього розчісування сировини, зважаючи на відстань між зубцями - 0,9-1 см (Колчин, 1968, с.159; він же, 1985, с.266, 292; Новое в археологии Киева, 1981, с.323; Лысенко, 1989, с.126).

Процес прядіння міг відбуватися вручну чи за допомогою веретена. Вручну, витягуючи та скручуючи долонями волокна, виготовлялася верць чи сучанина, що за етнографічними даними йшла на грубі вироби типу

підстилок чи половиків (Лебедева, 1956, с.481). Вивчення великої колекції залишків готових виробів, виявлених в зволжених шарах Новгород, дозволило зафіксувати унікальний випадок дуже архаїчної техніки: тканини з ссученої нитки (Нахлик, 1963, с.245).

На веретені виготовлялася більш рівна та щільно скручена нитка для ткацтва. Воно мало форму витягнутого звужуючогося до обох кінців круглого в перетині стержня довжиною 25-30 см, товщиною 1,2-1,4 см. Подібні вироби відомі за давньоруськими матеріалами Колодяжина, Пінська, Давид-Городка, Новгород та ін. (Юра, 1962, 57-130; Лысенко, 1974, с.109, 136, 137; Колчин, 1985, с.266).

Для надання веретену більшої енергійної сили до нього знизу насажувався тягарець-маховичок – пряслице (рис. 11, 3). Переважна більшість давньоруських пряслиць на селищах Середнього Подніпров'я виготовлені з рожевого пірофілітового сланцю. Так наприклад, із 117 пряслиць знайдених на селищі Ліскове - 116 з пірофілітового сланцю (Шекун, Веремійчик, 1999, с.54). Вони мають округлобоку чи біконічну форму. Досліджуючи їхні розміри Р.Л.Розенфельдт пряслиця з більшим внутрішнім отвором - 9,5 - 11 мм відніс до більш раннього часу - X-XI ст., а з меншим - 8-9 мм до другої половини XI - першої половини XII ст., 7-8 мм - друга половина XII ст., 5,5-5,6 мм, можливо 7 мм - до першої половини XIII ст. (Розенфельдт, 1964, с.220-224).

Відзначимо певне зменшення розмірів та, відповідно, ваги давньоруських пряслиць у відношенні до більш ранніх хронологічних матеріалів (Мальм, 1971, с.202; Славяне Юго-Восточной Европы..., 1990, с.75, 244, 297). Зафіксована тенденція може опосередковано свідчити про перехід у давньоруський період до виготовлення більш тонких ниток. Зменшення товщини нитки потребує меншу силу енергії для скручування, відповідно, меншу вагу маховичка. Збільшення ж останньої в цьому випадку буде збільшувати ризик розриву нитки.

Проте ретельний аналіз великої кількості слов'янських пряслиць Правобережжя Середнього Подніпров'я VIII-X ст. з урахуванням показників висоти, зовнішнього діаметру та ваги проведений В.О.Петрашенко дає більш детальні та відмінні результати. Виділено пряслиця легкого типу, середнього та важкого. Вага коливається від 6 до 36 г (один виріб мав 47 г). Переважали пряслиця середнього і важкого типу (16-36 г). Характерні вироби досліджуваного часу мали зовнішній діаметр 30 мм, висоту 20 мм та вагу 18 г. Порівняння з матеріалами попереднього часу дозволило автору відзначити тенденцію збільшення розмірів пряслиць у VIII-X ст. порівняно з VI-VII ст. Збільшення ваги пряслиць пов'язується із збільшенням сили скручування ниток, тобто, можливо, що на кінець I тис. н.е. порівняно з ранньослов'янським часом стало більше виготовлятися пряжі основи, для якої потрібне довге волокно і сильне скручування (Петрашенко, 1988, с.24-32).

На жаль, через технічні умови повністю не опубліковано результати статистичної обробки колекції давньоруських пряслиць з пірофілітового сланцю (біля 100 екземплярів) з Переяславля, проведеної С.В.Павленком. Матеріали, що увійшли до друку, показують розміри максимального діаметру 21,5-23,5 мм, загальної висоти 6-10,5 мм, вага становить 4,6-9,4 г. Тобто показники значно менші за розміри та вагу пряслиць, які визначені для попереднього періоду, що підтверджує висловлене вище припущення.

Іноді пряслиця прикрашені орнаментом, а деякі мають написи, які, ймовірно відображаючи належність певній особі (Рибаков, 1948а, с.196-201). Подібні написи, випадки фіксації пряслиць із пірофілітового сланцю в гаманцях разом із іншими цінними предметами, особливе місце даних виробів у слов'янській міфологічній традиції вказують на те, що вони становили для свого часу значну цінність (Янин, 1956, с.189; Боряк, Герасимчук, 1990, с.30-36).

Для виготовлення пряслиць використовувалися також і інші матеріали: глина, мергель, інші породи каменю, кістка, стінки гончарних посудин,

навіть свинець (наприклад пряслице з Автуничів, близькі аналогії якому за формою, розмірами та орнаментациєю можна знайти в синхронних матеріалах Волжської Булгарії (Моця та інш., 1997/96, с.99; Козаков, 1991, с.55, 91) (рис. 11, 3). За етнографічними матеріалами для цих цілей могли використовувати будь-який підручний матеріал: для початку ХХ ст. зафіксовані навіть випадки використання невеликих картоплин чи горловин скляних пляшок (Лебедева, 1956, с.483). На селищах нижньої течії Дніпра переважають пряслиця, виготовлені із стінок гончарних посудин місцевого виробництва та імпортованих амфор (Козловський, 1990, с.140-141). Серед давньоруських матеріалів із Закарпаття переважають керамічні пряслиця і відсутні пірофілітові (Пеняк, 1980, с.140-145).

Після гончарної кераміки пряслиця становлять одну з наймасовіших категорій знахідок. В деяких досліджених спорудах вони становлять значну кількість, наприклад, житло №7 на селищі біля с.Григорівка в ур.Підтополеве, де знайдено 8 подібних виробів (Петрашенко, Козюба, 1993, с.106). Не виключено, що це відображення місця, де збиралися жінки для прядіння гуртом: «В осенние и зимние долгие большие вечера собираются девки в один дом и при пении песен прядут и сии сходбища называются вечерницы» (Шафонский, 1851, с.27).

Слід також відзначити зафіксований етнографічно факт використання на вказаній території самопрялки-лежака, архаїчні типи якої мали цільне дерев'яне колесо без спиць. Подібні конструкції були відомі ще в Давньому Римі. Їх появу у Східній Європі пов'язують із розповсюдженням ніжних приводів для різних верстатів (Лебедева, 1956, с.484-485). З огляду на поширення в давньоруський час токарного верстату не можна повністю виключати можливість використання лежака самопрялки сільським населенням, за відсутності прямих залишків даного пристрою.

Готова куділь прив'язувалася до прялки. Вони розподіляються на групи для прядіння на ходу - лопатоподібної та палкоподібної форми; та сидячи - цільні з копані і з "пером" (розбірні) вставлені в "донце" - лопатоподібні,

гребнеподібні, вилкоподібні та палковидні. Аналогічні вироби, відомі на пам'ятках давньоруської доби, майже не відрізняються від зафіксованих етнографічними дослідженнями (Колчин, 1968, с.163; Лебедева, 1956, с.487).

На верхній частині прялки робились отвори, через них протягувався шнур, який одним кінцем закріплювався в цьому отворі. Потім обмотувалась кудель та прив'язувалась до спиці, яку встромляли в другий отвір (Лебедева, 1956, с.489). Як правило, спиця гвинтоподібно перекручена та мала розплющену головку. Знахідка такого пристосування відома з нижньої течії Дніпра і мала аналоги на інших давньоруських пам'ятках (Козловський, 1990, с.43; Колчин, 1985, с.292).

Зазначимо, що прядінням традиційно займалися в зимові місяці починаючи не раніше жовтня, коли припинялись основні сільськогосподарські роботи та закінчували на масленицю (Лебедева, 1956, с.490).

2.1.10. Ткацтво

Ткацтво - важливий напрямок виробництва, який забезпечував виготовлення матеріалу для одягу. На нього припадає 25 % від загальних працевзатрат прядильно-ткацького виробництва - в чотири рази менше за прядіння, але воно потребувало більш високої професійної майстерності та спеціального обладнання (Колчин, 1985, с.265).

Безпосередньо тканню передувало декілька етапів підготовки. Нитки, що напружили, перемотували з веретен в мотки, припрядуючи одна до одної. Самий поширений та спрощений метод - мотання через площину столу чи лави. Не виключено використання спеціальних пристроїв для мотання - мотовил, дерев'яні деталі яких відомі серед давньоруських старожитностей суміжних та північних територій (Колчин, 1968, с.67, с.160; Лысенко, 1989, с.145; 1999, с.157). З мотків нитки перемотувалися на клубок, на дерев'яну

чи лубяну основу з яких вже снували основу чи намотували на цевку для утка. В цій операції також могли використовуватися мотовила.

Для в'язання, шиття, а іноді для ткання нитки ссучували - з'єднували за допомогою скручування дві нитки в одну, що робило їх більш товстими та міцнішими. Попередньо нитки з двох різних клубків намотували на один, а щоб вони не переплутались та тугіше натягувались використовували юрок (Лебедева, 1956, с.494, 495; Рыбаков, 1948а, с.188). Знахідки кільцевих юрків з кістки походять з поселень Ров II та Дорогинка III і мають відповідно три та чотири отвори, що не виключає можливість їх використання для ссучування (Коваленко, Моця, Шекун, 1983-1984/174, с.18; Серов, 1984-1985/162, с.12) (рис. 11, 2). Подібні знаряддя кільцевої конструкції відомі для ранньозалізного часу суміжної території – в матеріалах дьяківської культури, де з цією метою використовувалися також кістки невеликого розміру з двома чи більшою кількістю перпендикулярних повздовжній осі отворів (Никольская, 1970, с.83-90). З'єднані нитки ссучували за допомогою веретена.

Підготовлюючи навивання на горизонтальний ткацький верстат основи, нитки снували. При цьому для більш шільного натягування та паралельного розташування ниток основи також використовувався юрок. Зазначимо, що при цьому кількість отворів у кільцевих юрках свідчить, на думку деяких дослідників, про ткання на певній кількості підніжок (2 - дві, 4 - чотири, 6 - шість підніжок) (Лебедева, 1956, с.495, 496). Знахідки з поселень Ров II та Дорогинка III майже тотожні знаряддям для снування, відомим за етнографічними дослідженнями початку ХХ ст. Можливо, використовувався і другий тип юрків, виготовлених з округлих дерев'яних паличок з отворами на кінцях (Колчин, 1985, с.293). Вони також майже не відрізняються від зафіксованих в ХХ ст. В поліській зоні етнографічно зафіксовано також юрки у вигляді плоскої дощечки – «ложечки» з отворами для навивання основи (Лебедева, 1956, с.496; Полісся ..., 1988, с.195).

Найбільш примітивними способами виготовлення тканини є плетіння (на стінці та смикання) і напівткання (на вилці і на нозі), в яких відсутні ознаки ткання - чітка різниця між нитками основи та утка, які мають бути перпендикулярними по відношенню одне до одного, а також механічне утворення зьову (Лебедева, 1956, с.499). В такий спосіб виготовлялися шнури, стрічки, пояси відносно малої ширини, відзначені серед знахідок синхронних давньоруських сільських курганних некрополів (Левинсон-Нечаева, 1959, с.32). Знахідка кістяної вилки для плетіння стрічки відома з курганного могильника на території Мінської обл. (Левашова, 1959а, с.57). Вказана архаїчна техніка збереглася і була широко розповсюджена на території розселення східних слов'ян навіть на початок ХХ ст. (Лебедева, 1956, с.500-503).

Знаряддя примітивного ткання репрезентоване на досліджуваній території знахідкою квадратної кістяної дощечки з 4 отворами по краях та центральним отвором (Коваленко, Моця, Шекун, 1983-1984/174, с.102, 140) (рис. 11, 1). Конструктивно аналогічні вироби походять з Райковецького городища (Гончаров, 1950, Табл.ХХХІ). Подібні пристосування, напевно, в більшій кількості виготовлялися з дерева. Етнографічно зафіксовано навіть використання для цього щільного паперу. Збільшуючи кількість дощечок (від 2 до 150 одноразово) збільшували ширину тканини (до 40 см в ширину). Дослідниками відзначається дуже широке розповсюдження та архаїчність даного способу ткання (Лебедева, 1956, с.506). Можливо, використовувалася також техніка ткання на бердечку та на ниту, яке вважається прототипом горизонтального ткацького верстата (Лебедева, 1956, с.506-508; Левинсон-Нечаева, 1959, с.11). Подібний предмет зафіксовано в давньоруських матеріалах з території Білорусі (Лысенко, 1991, с.151).

Використання горизонтального та вертикального ткацьких верстатів - важливе питання для визначення ступіню розвитку ткацтва. Дослідження найбільш масової категорії знахідок, пов'язаних з ткацтвом - залишків готової продукції - тканин із синхронних давньоруських старожитностей,

виявило, що переважна більшість, за виключенням стрічок, мотузок та поясів виготовлена з використанням ткацького верстату (Левинсон-Нечаєва, 1959, с.9-37). Досліджуючи численні деталі дерев'яних конструкцій горизонтального ткацького верстата в зволжених шарах Новгород: човники, ремізки, собачки, підніжки та юрки Б.О.Колчин дійшов висновку, що вони з'являються на початку XIII, можливо, в кінці XII ст., пов'язуючи їх появу із запозиченням з Західної Європи, де вони розповсюджуються в кінці XII ст. (Колчин, 1985, с.268, 269). Знахідки подібних виробів відомі також і з давньоруських матеріалів суміжних територій (Воронин, 1954, с.174; Лысенко, 1974, с.109; він же 1989, с.145; він же, 1999, с.157).

М.Н.Левинсон-Нечаєва, враховуючи знахідки деталей горизонтальних верстатів з різних давньоруських поселень, вважала, що “ в X-XIII ст. в селянському ткацтві застосовувався горизонтальний верстат з двома та більшою кількістю ремізок”, що співпадає з висунутим раніше припущенням Б.О.Рибакова (Левинсон-Нечаєва, 1959, с.37; Рыбаков, 1948б, с109). В матеріалах датованих XI ст. з території Польщі виявлено деталі горизонтального верстату (Historia, 1978, s.180-182) (рис. 14).

Проте з урахуванням того, що подібні вироби відомі для попереднього часу (значно ранішого за появу горизонтального верстату), а також числені подібні вироби з давньоруських городищ, на яких зроблено від 2 аж до 8 отворів, цілком логічно було б допустити їх переважне використання для зсучування ниток. Хоча не можна повністю виключати можливість того, що знахідки кістяних юрків з Рову II та Дорогинки III можуть також свідчити про використання їх мешканцями горизонтального ткацького верстату з 2 та 4 підніжками (третій отвір на знахідці з Ров II потребує окремого пояснення - можливо, не закінчене виготовлення знаряддя з 4 отворами) (Гончаров, 1950, с.124, 125).

Визначення співвідношення використання вертикального типу верстату з горизонтальним, його конструкція ускладнені відсутністю прямих даних. Б.О.Рибаков, аналізуючі загальнослов'янські ткацькі терміни і залишки

тканин висунув припущення про широке побутування в давньоруський період горизонтальної конструкції та невикористання вертикального верстату і в більш ранній період (Рыбаков, 1948а, с.186-188). Б.О.Колчин на підставі даних аналізу готової продукції відніс використання вертикальної конструкції до X-XII ст. (Колчин, 1985, с.269). Етнографічні матеріали засвідчують його широке розповсюдження для ткання грубих виробів: рогож, килимів ще на початку XX ст. Разом з тим конструкція деяких верстатів та спосіб ткання дуже архаїчні і мають аналоги серед старожитностей значно раніших давньоруського часу (Лебедева, 1956, с.514). На території західних слов'ян вертикальна конструкція за іконографічними матеріалами зафіксована для XIII ст. (Historia, 1978, s.180). З урахуванням наведених даних, вертикальна конструкція, вирогідно, використовувалась на протязі всього давньоруського періоду і в наступні часи.

За результатами аналізу тканин, що збереглись, вони виготовлялись із вовни, льону та коноплі, котрі за ретельністю виготовлення та якістю матеріалу йшли відповідно на більш грубі чи більш тонкі вироби. Використовуючи різні способи переплетіння отримували різний візерунок поверхні. Додаткове оздоблення досягалося також чергуванням в основі та утку фарбованої в різні кольори пряжі, а також введенням в тканину особливо яскраво пофарбованих ниток чи навіть шнурків (Левинсон-Нечаева, 1959, с.36; Колчин, 1985, с.265).

2.2. Особливості розвитку ремесел сільського населення

На закінчення розглянемо особливості розвитку сільських ремесел за запропонованими вище показниками ступеню розвитку (асортимент продукції, трудомісткість, відокремленість від інших видів, ринки збуту, інструментарій та пристосування) та територіальних відмінностей.

Під час дослідження особливостей ремесла сільського населення фіксується виразна нерівномірність в розвитку різних видів. Найбільш

розповсюдженим було виготовлення предметів для власного споживання. Вірогідно, що готові вироби деревообробки, косторізного ремесла, обробки шкіри, прядіння та ткацтва споживалися в рамках домашнього господарства.

Характер та масштаби залізоробної справи, ковальства, ювелірного ремесла, гончарства, видобутку та обробки каміння свідчать, що готові продукти виготовлялися на замовлення чи для збуту на ринок. Пряслиця та жорна з пірофілітового сланцю, жорна з інших порід каменю збувалися далеко за межі місця їх виготовлення. Дослідження металургійних комплексів Кременище і Колонщина засвідчують, що масштаби виготовлення заліза набагато перевищували потреби не тільки безпосередніх виробників, але й мешканців всього поселення.

Слід зазначити, що в переважній більшості випадків під час встановлення ступеню розвитку певної галузі використовують саме названі характеристики: домашнє виробництво чи на замовлення. З цих позицій іноді хибно оцінюється спеціалізованість виробництва. В давньому випадку використовують лише рівень товарності, що становить одну з найважливіших характеристик виробництва. Але для характеристики ремесла як самостійного соціально-економічного явища необхідно враховувати ступінь його внутрішнього розвитку у вигляді технічної оснащеності, а також використовуваних технологічних процесів. Необхідно враховувати його значимість в житті середньовічного суспільства. З урахуванням вказаних обставин виробництво тканин в домашньому господарстві за ступенем технічної оснащеності (кількість використовуваних інструментів, їх складність, вивереність протягом тривалої еволюції), складністю і тривалістю технологічного процесу виглядає як високорозвинуте спеціалізоване виробництво.

Практично для всіх видів ремесел (виключення становить, вірогідно, тільки обробка кістки) характерне добре технічне забезпечення спеціалізованим інструментом, пристосуваннями та спорудами. Найбільша кількість виробничих інструментів притаманна деревообробці, що, вірогідно,

пояснюється широким спектром виготовляємої продукції та необхідних при її виготовленні технологічних операцій. Для виготовлення заліза та проведення операцій з гончарства при відносно незначній кількості інструментів використовувалися спеціалізовані пристосування та споруди.

В соціальному відношенні відзначено певну взаємопов'язаність ковальського та ювелірного ремесел (про що свідчать комплекси, в яких залишки обробки заліза та кольорових металів зустрінуті разом), виділення селищ, населення яких спеціалізувалося на видобутку і обробці каміння, гончарстві, залізодобувній справі та ковальстві.

Територіальна спеціалізація яскраво виражена для видобутку та обробки каміння. В даному випадку, спеціалізовані селища розташовувались безпосередньо поруч із родовищами відповідних порід. Етнографічні дані відзначають традиційну спеціалізацію населення Полісся на виготовленні дерев'яних виробів. Не виключено, що мало місце також постачання деревини по великих річках до міст.

РОЗДІЛ 3

ПРОМИСЛИ

Існуючі визначення промислів в довідковій літературі та економічних дослідженнях примітивних форм господарювання досить часто не сходяться між собою тому, що вживається дане поняття (промисли) для різних за своїм змістом видів діяльності. Поняття „промисли” розглядається в більшості випадків як відповідність ремесла, яке використовується різними дослідниками у певних випадках для підкреслення відмінності ремесла від більш високорозвинених форм організації виробництва, як прямий синонім “кустарного виробництва”, “ручної праці” чи в цілому ремесла. Як приклад - вживання даного терміну для опису виробництва кустарями-ремісниками декоративно-прикладних виробів, виготовлення дерев`яних виробів дрібними виробниками - хохломські промисли, “деревообробні промисли” та інші (Прилежаев, 1881, с.1-4; Александрович, 1916; Ленин, 1970, с.313, 314; БСЭ, 1975, с.5,6).

В соціально-економічному значенні „промисли” дослідниками сільського виробництва визначаються як несільськогосподарське добуваюче заняття: використання чи розробка різних некультивованих (сирих) природніх багатств земних надр, вод, дикої флори та фауни, що при необхідності може супроводжуватися їх первинною обробкою (Сванидзе, 1985, с.17).

Запропоновані нижче до розгляду види сільських давньоруських промислів відповідають видам, які традиційно розглядаються в археологічній та історичній науці. Це сільськогосподарські промисли, видобуток та використання допоміжних матеріалів, збиральництво, лісохімічні промисли, мисливство, рибальство, бортництво (Рыбаков, 1948а, с.120-203; Древняя Русь..., 1985, с.219-298; Сванидзе, 1985, с.17).

3.1. Види сільських промислів

3.1.1. Сільськогосподарські промисли

(обробка продуктів сільського господарства)

Важливу роль в господарстві сільського населення відігравали промисли, пов'язані з переробкою продуктів рослинництва та тваринництва для їх подальшого зберігання чи вживання, які виступають свого роду показником ступеню розвитку сільського господарства, визначаючи його ефективність.

Найбільш важливим, загально визнано, вважається переробка зерна на крупи та борошно, які часто згадуються в писемних джерелах та відображені в середньовічному іконографічному матеріалі (Правда Русская, 1940, с.406 та інші) (рис. 15). Числені знахідки борошна, крупи, інколи в дерев'яній тарі, і навіть випеченого хлібу, відомі за матеріалами з Райковецького городища, Вщижу та інших пунктів (Рыбаков, 1948а, с.421; Гончаров, 1950, 33, 34).

Перший, більш архаїчний напрямок передбачав обдирання та часткове грубе розбивання зерна проса, ячменю, вівса, рідше пшениці та інших злаків за допомогою ступ. Обдирання плівок, що укривають зерна ячменя та проса було необхідною операцією перед уживанням в їжу. Якщо просо легко облущувалося в дерев'яних ступах, то в ячменю плівки більш щільні та тверді і дану операцію можна було проводити лише при використанні кам'яних ступ (вони були широко розповсюджені в античну добу). Слов'янським населенням перед тим як товкти, зерно для полегшення очищення підсушувалося в пічках. Очищене та розбите зерно йшло на виготовлення різноманітних каш (ячневі вважаються найпоживнішими) (Пономарев, 1955, с.31-33; Левашова, 1956, с.99; Полесьє ..., 1988, с.132; Зеленин, 1991, с.117-119).

В ступах могли отримувати також і борошно грубого розмолу – толокно, для якого, як правило, використовували овес. Згадування макухи (продукту, що залишався після вичавлення масла) в приказках про ступу разом з розповсюдженим використанням ступи для товчення льону на

волокно, можливо, вказує не тільки на обдирання зерен коноплі, льону, а також і на примітивний спосіб видавлення олії (Даль, 1955, с.292, 349, 413; Лебедева, 1956, 461-542; Зеленин, 1991, с.117-119).

Виділяються ножна та ручна конструкція ступ, зафіксовані етнографічними аналогіями на досліджуваній території (Заглада, 1930, с.24; Українська минувщина, 1994 а, с.276). Н.А.Пономарьов відзначає, що для обдирання зерна необхідні були ступи з заглибленням, по меншій мірі, 30-40 см та з верхнім діаметром 25-35 см. Дерев'яні ручні ступи, відомі за матеріалами Новгороду, мали внутрішній діаметр 22-26 см, товкачі - довжиною 70-120 см з робочим краєм товщиною 8-10 см (Пономарев, 1955, с.31, 32; Колчин, 1968, с.48, 49). Ножні ступи та товкачі до них зафіксовані в синхронних старожитностях з суміжної території Білорусі (Лысенко, 1999, с.142, 143).

Для розмелення зерна злакових на дрібну крупу та більш якісне борошно використовувалися ротаційні жорна, виготовлені з каменю, що значно полегшували працю (випадки використання зернотерок не зафіксовані). Їх залишки виявлені на більшості досліджуваних розкопками селищ. Матеріалом для виготовлення жорен, як вже відзначалося, слугував вапняк, пісковик та кварцит, пірофілітовий сланець, аргіліт та інші породи каменю. Жорна з дрібнозернистих порід краще розтирали не тільки серцевину, але й оболонку зернини і добре підходили для розмолу жита. Пшеницю краще розмелювали жорна з нерівною ніздрюватою поверхнею (Левашова, 1956, с.94, 95). Можливо, саме цими властивостями пояснюється розповсюдження жорен з пірофілітового сланцю, переважна більшість яких могла бути виготовлена тільки в межах Овруцького кряжу, на віддалених територіях, де наявні власні родовища жорнових порід каменю. Наприклад: селища Автуничі, Григорівка, Комарівка, пам'ятки нижньої течії Дніпра (Козловський, 1990, с.66; Готун, Петраускас, Черниш, 1996, с.84-92; Беляєва, Кубишев, 1995, с.27; Петрашенко, 1999, с.60-77).

Виявлені знахідки належать верхнім ввігнутим (бігунок) та нижнім опуклим (лежак) частинам жорен діаметром від 35 до 50 см, товщиною від 5 до 11 см. При цьому верхній камінь був більш масивний і мав більший отвір, що слугувало для засипання зерна. Для полегшення засипки могли використовуватися різноманітні вдосконалення: навколо верхнього отвору робилося додаткове заглиблення, зверху прилаштовувалося конічне пристосування, через яке зерно засипалося до отвору і далі потрапляло між жорнами (Пономарев, 1955 с.47-107; Левашова, 1956, с.95; Хавлюк, 1977, с.21-28).

Для реконструкції давньоруського жорнового постава важливою подією стало відкриття Б.О.Рыбаковим під час розкопок Вщижу будинку з двома цілими жорнами, в яких збереглися майже всі конструктивні деталі. Виявлені жорна виготовлені з пісковика, діаметр верхняка – 50 см; вага всієї системи – 46 кг. Дослідник зазначає, що для того щоб жінка могла молоти зерно на такому важкому пристрої, необхідно було зменшити силу тертя між верхнім та нижнім каменем. З цією метою нижній камінь за допомогою системи клинів насаджувався на залізне веретено у вигляді тупого списа. Своєю втулкою веретено наглухо набивалося на вертикальний кіл, що стирчав з підполу. Верхній кінець веретена товщиною із сучасний олівець був старанно заокруглений і піднімався над поверхнею нижнього жорна на декілька сантиметрів. В широкому отворі верхнього жорна (через нього засипалося зерно) майстер прорізував по каменю два паза, куди вставлявся знайдений залізний підп'ятник – порхлиця. Вся вага верхнього каменю спиралася на цей підп'ятник. В центрі його з нижньої сторони робилося невелике напівсферичне заглиблення в 6-8 мм, що відповідало вершині веретена (Рыбаков, 1948а, с.420-422).

Верхнє жорно надівалося на веретено таким чином, що спиралося на нього лише в одній точці (як спирається стрілка компасу на вісь). Через це тертя зводилося до мінімуму – важкий верхняк легко та плавно обертася над нижнім каменем, а між ними залишався невеликий зазор (Рыбаков, 1948а,

с.422). Даний принцип „підвішування” верхнього каменю ротаційних жорен на спеціальному підшипнику для відцентровування обертання, зменшення тертя та регулювання зазору використовувався у різних конструкціях жорен на протязі всього часу їх існування (за виключенням, хіба що архаїчної форми – перехідної від зернотерки) починаючи з античного періоду (Пономарев, 1955, с.47-107).

В дію верхній камінь приводився дерев'яною жердиною, верхній кінець якої закріплювався під стелею, а нижній збоку жорна (в новгородських старожитностях за допомогою прив'язаних лозою, мотузкою, шкіряним ремінцем спеціальних дерев'яних бокових підшипників, куди встромлялася нижня частина). Це знаходить також підтвердження серед чисельних етнографічних даних для слов'янського населення (Колчин, 1968, с.25, 26; Бодник, 1976, с.98-101 та інші).

В переважній більшості верхніх каменів отвір має просту круглу форму. Знахідка залізної порхлиці виявлена Г.О.Кузнєцовим на пам'ятці Селище (1985/136, с.4). Навіть при можливості використання дерев'яних порхлиць, виявлених серед матеріалів з Новгорода, рідкість жорен із спеціальними пазами для її кріплення свідчить лише про появу і незначне поширення конструкцій з регульованим за допомогою порхлиці зазором між верхнім та нижнім каменем на давньоруських селищах, що вже відзначалося дослідниками. Тобто загальноприйнятою думкою стало положення, що вони надівались на вісь без порхлиці і щільно прилягали до нижнього каменю (Левашова, 1956, с.95; Колчин, 1968, 17).

Проте в такому випадку виникає цілий ряд проблем, а деякі з них зовсім унеможливають експлуатацію найбільш поширеного типу пристрою. Нез'ясованою лишається система кріплення осі: в випадку якщо верхняк вільно обертася навколо осі, то приймаючи до уваги більший діаметр отвору в порівнянні із нижнім він би мав не центроване, а дещо зміщене обертання навколо свого геометричного центру. В результаті збільшуються необхідні зусилля для обертання каменю. Характер боріздов, що фіксуються на робочій

площині жорен, мав би бути відмінним від концентричних, які відомі на сьогодні за археологічними даними.

Загальновідомий факт, що використання ротаційних жорен значно підвищило продуктивність розмелювання зерна в порівнянні із зернотерками в декілька разів. Але навіть в такому випадку це була важка праця (Пономарев, 1955, с.47-107). Якщо ж припустити можливість щільного (без зазору) прилягання верхнього та нижнього каменю один до одного, то сила тертя і необхідні зусилля для обертання значно збільшаться (Рыбаков, 1948а, с.421). Треба враховувати значну площу робочих частин жорен, а також вагу в декілька десятків кілограмів. В такому варіанті конструкція наближується до архаїчних жорен – перехідної форми від зернотерки (Пономарев, 1955, с.47-107).

Наведені зауваження можна було вирішити за рахунок зменшення ефективності використання і значного збільшення зусиль. Складніше (практично неможливо) було вирішити проблему подачі зерна на робочі площини. Засипане до центрального отвору верхняка, який щільно припасований до нижнього каменю, воно не зможе потрапити між каменів, якщо немає цілеспрямовано регульованого зазору. Створений цілеспрямовано нерегульований зазор “на конус” між каменів в процесі експлуатації через деякий час зітреться і, в будь-якому випадку, не дасть можливості проходження зерна в процесі розмелювання по площині жорен від центру до країв. П.І.Хавлюк, досліджуючи конструктивні особливості жорнового поставу, відзначав, що ніяка “центробіжна” (як вважалося деякими дослідниками) сила не дасть змоги проходження зерна та борошна між щільно припасованими одне до одного верхнім та нижнім каменями (Хавлюк, 1977, с.21-28). Для створення певного регульованого зазору між робочими площинами у відомих конструкціях ротаційних жорен використовувалися різноманітні види додаткових пристосувань, які слугували також для зменшення сили тертя між робочими поверхнями (Пономарев, 1955, с.47-107).

Найбільш простою та наближеною за конструктивними деталями видається реконструкція запропонована П.І.Хавлюком, розроблена для жорен черняхівського часу. Вона передбачає утримування та обертання бігуна на лежку за допомогою залізного стержня, запресованого наглухо в дерев'яну основу. Це була складна дерев'яно-залізна вісь, що забивалася у центральний круглий отвір бігуна і повинна була мати форму підпрямокутного чи підквадратного бруска. Вона утримувалася своїми ребрами в краях отвору і з боків її залишалися отвори для засипання зерна. Нижній залізний край осі впирався в ненаскрізний (в більшості випадків) отвір черняхівських жорен, що виконував роль підп'ятника (Хавлюк, 1977, с.21-28).

Давньоруські жорна мають наскрізні отвори, що, можливо, є продовженням розвитку саме даного типу кріплення осі (в процесі тривалої експлуатації отвір стає наскрізним). Край осі міг спиратися в дерев'яний брусок з твердої деревини, забитий в отвір нижнього жорна, або ж в дерев'яну основу на якій знаходився лежак. Зазор між каменями легко можна регулювати вибиванням осі на потрібну висоту в отворі верхньої частини жорна.

Кількісне та якісне співвідношення жорен на селищах різних природньо-географічних зон не має чітких відмін, що може опосередковано вказувати на широке розповсюдження даного знаряддя та повсемісність виготовлення борошна, навіть в малосприятливих для землеробства районах : Автуничі, Ліскове, селища Нижньої течії Дніпра (Шекун, Веремійчик, 1999; Беляєва, Кубишев, 1995, с.27; Козловський, 1990, с.66).

Зазначимо, що жорна мали становити для свого часу значну цінність. П.І.Хавлюк на підставі експериментально отриманих даних підрахував час, необхідний реміснику на виготовлення одного жорнового постава – 24 години безперервної роботи (Хавлюк, 1980, с.33). Інші дослідники наводять дані про те, що жорна забиралися загарбниками разом з іншими цінними речами місцевого населення (Рыбаков, 1948а, с.565; Пономарев, 1955, с.47-107).

На підставі дослідження даних письмових джерел, топонімики, назв давньоруських літописних міст Б.О.Рыбаков висунув припущення, що в давньоруський час вже могли набути певного поширення водяні млини (Рыбаков, 1948а, с.565-569). Широке застосування водяного колеса західними слов'янами в X-XII ст. не протирічить даному припущенню. Проте ручна конструкція жорен із незначними видозмінами (розповсюджується використання порхлиці для кріплення, перевага віддається піщаниковим породам різної зернистості) продовжувала побутувати серед сільського населення до початку XX ст.

Розмелення на жорнах злаків не завжди давало борошно необхідної якості, тому для виділення більш тонко змеленої фракції її могли відсівати використовуючи сита, відомі для більш раннього періоду. Побічне підтвердження цьому дає згадка літописом висівок: “овса или пшенице ли отруб”. Аналогічні етнографічні знаряддя нескладні у виготовленні, для них використано шкіру, тканину, луб (Александрович, О.В., с.24; Заглада, 1930, с.23; ПСРЛ, 1926, с.127; Пономарев, 1955, с.47-107).

Високий рівень розвитку зернового господарства і часті літописні згадки пива вказують на можливість широкого розповсюдження виготовлення цього напою із ячменю сільським населенням. Можливо, певна частина бондарних виробів, залізні деталі яких досить часто трапляються на сільських пам'ятках, використовувалася саме для приготування та зберігання цього продукту. Н.А.Пономарьов вважає, що більша частина вирощуваного стародавнім населенням ячменю, використовувалася саме на виготовлення пива (1955, с.47-107). Включення солоду до списку продуктів на утримання вірника місцевим населенням дало підставу М.Аристову зробити припущення, що виготовлення пива набуло широкого розповсюдження ще задовго до давньоруського часу (Аристов, 1866, с.73, 74).

З технічних рослин – льону та коноплі могли виготовляти окрім волокнистих речовин, також олію. Для давньоруської мови відома лампадна - “дерев`яна олія” та олія для споживання в їжу (Срезневский, 1989, с.112).

Знахідки керамічних світильників із слідами використання на селищах, вказують на можливість використання рослинної олії місцевого виробництва (Шевцова, 1992, с.15-18). Можливо, знахідка великої кількості насіння коноплі із залишками мішка на Райковецькому городищі якраз і відображає заготовлений для цього матеріал (Гончаров, 1950, табл.ІІ). Дане припущення підтверджується також і знахідкою в давньоруських нашаруваннях Берестя добре збереженого дерев'яного пресу для олії (Лысенко, 1989, с.124-126; він же 1999, с.142).

Тваринне масло, відоме для давньоруського часу за писемними згадками, могли виготовляти з молока за допомогою спеціальних пристосувань – маслобоек та мутовок до них, які відомі за знахідками з суміжних територій та з Новгороду, де виявлено найбільшу кількість подібних виробів (Правда Русская – Карамзинський список, 1940, с.353; Срезневский, 1989, с.112; Колчин, 1968, с.28).

Молоко могли переробляти також на сир, шляхом скислювання та відціджування. Для ІХ - початку Х ст. відомі керамічні посудини лійкоподібної форми з отвором в придонній частині, що на думку дослідників використовувалися для відцідження творогу. Сир як продукт з молока та сир – як міра цього продукту згадуються письмовими джерелами (Правда Русская, 1940, с.353, 406, 407; Срезневский, 1989, с.112).

М'ясо для довгого зберігання могли тримати замороженим взимку, сушити, в'ялити чи коптити. Окремі знахідки гачкоподібних знарядь пов'язуються деякими дослідниками саме з коптінням (Кучінко, 1979, с.105; Шекун, 1983/159, с.5). М.Арістов, використовуючи літописну згадку, в якій оточений воєвода готуючись до втечі “велел порезать всех коней и солить мяса”, пише про давнє знайомство слов'ян із даним способом консервації (Аристов, 1866, с.78). Проте через дорожнечу солі воно навряд чи могло набути широкого розповсюдження серед широких верств сільського населення.

Певній обробці піддавалася також і риба. Так М.Арістов наводить літописні приклади давньоруського часу, коли значна кількість риби транспортувалася аж із Нижнього Дніпра (Арістов, 1866, с.78, 79). Без спеціальної підготовки вона б не витримала такої довгої подорожі. А.Шафонський повідомляє, що в кінці XVIII ст. до Чернігівщини завозилася в великій кількості в`ялена риба з Дону та Нижнього Дніпра (Шафонський, 1851, с.232,535). Повсюдне розповсюдження даного простого способу консервації риби фіксується етнографічними дослідженнями (Заграда, 1930, с.42, Полесьє..., 1988, с.148-155).

3.1.2. Збиральництво

Збиральництво (разом з ловами) – одне з найстародавніших занять людства. Навіть при визнаному пануванні відтворюючих форм виробництва воно відігравало значну роль в господарстві давньоруського сільського населення. Значення примітивної привласнюючої форми підвищувалося з прийняттям християнства, яке на певні періоди забороняло вживання тваринної їжі, і різко зростало під час частих збройних конфліктів та стихійних негараздів, що знищували врожай, на що вже давно зверталася увага дослідників (Третьяков, 1948, с.47-77). С.І.Бараш, досліджуючи історію неврожаїв та погодних умов, відзначає, що у Східній Європі з IX по XIII ст. зафіксовано більше 200 років із несприятливими умовами, які призводили до недородів. З них більше 60 років мали загальний для всіх територій характер (Бараш, 1989, с.27-94, 226).

Більшість напрямків збиральництва майже в тій самій архаїчній формі збереглися до сьогодення. Різноманіття їстівних дикоростучих рослин, ягід, плодів, (навіть не враховуючи гриби, що донедавна вживалися виключно дикоростучі) багатократно перевищує відповідні культурні форми і за кількістю видів, і в абсолютному вимірі. Зазначимо, що навіть наслідки страшного голодомору 30-тих років XX ст., спричиненого недородом та

примусовим вилученням у селян сільськогосподарської продукції, були набагато меншими в Поліській зоні, де збиральництво відіграє значну роль в господарстві, аніж в традиційно сільськогосподарських, зернових районах (за результатами робіт Житомирської археологічної експедиції 1994-1999 рр.).

Серед збирання різних видів їстівних дикоростучих (не вирощуваних людиною) рослинних продуктів умовно можна виділити збирання та споживання на місці в сирому вигляді без додаткової обробки; збирання, яке передбачає необхідну обробку (приготування); заготівлю продуктів для тривалого зберігання. Природні продукти, які могли вживатися під час сильного голоду, ми не будемо розглядати (бруньки та кора більшості дерев, листя і т.п.), а зупинимось тільки на тих, споживання яких відзначено за звичайних, не екстремальних умов життєдіяльності сільського населення.

Значна кількість диких рослин, плодів і навіть деякі види грибів споживалися в сирому вигляді прямо на місці. Перші весняні рослини після зими становили свого роду ласощі, які особливо старанно збиралися дітьми. Це стосується молодих побігів хвощу (пястиші чи пеструх), папороті (орляк), щавлю, заячої капусти, дикої цибулі та часнику. В деяких випадках їх могли піддавати додатковій обробці, але в більшості зафіксованих випадків обходилися без неї. Ранньою весною збирали солодкий на смак сік берези чи клена. Назва місяця – березень свідчить про давнє знайомство населення з цим продуктом. Його могли також заготовляти в значних кількостях та шляхом зброжування отримувати березовий квас. В деяких народів лісової смути березовий сік слугував символом достатку та порівнювався з напоєм, виготовленим з меду (Никольский, 1929, с.54-63).

Для населення лісової смути відзначено також вживання навесні, що вважалось ласощами, молодих бруньок сосни та т.з. «соснового соку» - шару незатверділої молодої деревини під корою (камбію), який зрізали з молодих дерев ножем чи «струною». Інколи пласти соку збирали в великій кількості в посудини і забирали для споживання додому (для зберігання продукт не придатний) (Феноменов, 1925, с.122; власні спостереження автора).

На місці споживалася також більшість відомих ягід (деякі використовували також для зберігання), а земляника та смородина - майже виключно на місці. В їжу сирими використовували м'ясисті стебла літніх зелених рослин, квітки клеверу; плоди дерев – дикі груші, яблука, горіхи тощо. На місці в сирому вигляді могли вживатися також деякі види грибів, наприклад, білі та підберезовики, проте більшість їх вживалася після певної додаткової обробки. Етнографічні дані фіксують також збирання восени лісових горіхів (Кобільник, 1937, с.6). Знахідки цілих та великої кількості фрагментів плодів ліщини зафіксовані на селищі Автуничі, відомі також на Райковецькому городищі (Гончаров, 1950, с.145; Моця, Коваленко, Готун та інш., 1995/9, с.150, 151).

Певна частина продуктів потребувала необхідної додаткової обробки перед вживанням. Так дику форму лободи мололи та додавали як домішку до хліба. Так само використовували підсушені коріння кіпрею, жолуді та інш. Більшість видів грибів вживалися лише після додаткової обробки (вимочування, ошпарювання, виварювання, соління, тощо). Шляхом кип'ятіння отримували різноманітні відвари з трав, ягід та плодів, що використовувалися як напій та як лікувальний засіб. Слід згадати також розповсюджену до сьогодні практику застосування сільським населенням різноманітних лікарських рослин, більшість яких дикоростучі. А.Шафонським наведено список, що нараховує 76 видів, характерних для Чернігівщини (Шафонский, 1851, с.23, 231). Не виключено, що реальний перелік застосовуваних в лікарських цілях трав був значно більший. Дикий хміль, що росте по лісах, використовували для приготування пива та хмільних напоїв з меду (Шафонский, 1851, с.233).

Частина природних дарів збиралася та заготовлялася для довгого зберігання. Гриби, особливо в лісовій зоні, збиралися в великій кількості і заготовлялися на зиму. Вирогідно, найбільш поширеним способом консервації було просте висушування. За етнографічними даними, селянські родини таким чином запасали на зиму більше пуда відбірних білих грибів.

Не виключено, що мало місце засолювання, проте через дорожнечу солі воно навряд чи набуло широкого розповсюдження в давньоруський час. Таким же чином могли заготовляти черемшину, малину, чорницю, голубику; дикі яблука, груші, ліщину, глід, горобину, терен, шипшину (останні збирали після приморозків) та інші. Клюкву, бруснику та калину можна зберігати на протязі року в прохолодному місці. Перші два види в місцях їх широкого розповсюдження збирали в великій кількості (інколи по 10-15 відер). Відзначені навіть випадки зберігання їх на зиму в земляних ямах в лісі (деякі селяни мали до 80 таких ям-сховищ) (Феноменов, 1925, с.120-122; Кобільник, 1927, с.1-7; Этнография восточных славян, 1987, с.496-497; Полесье ..., 1988, с.174-176).

Збиральництвом, особливо його першими різновидами (з уживанням в сирому вигляді на місці), на протязі року займалися як правило діти, або також і дорослі у вільний від інших господарських занять час. Для масового збирання з метою заготівлі продуктів на зиму відправлялися всією родиною, коли достигали певні ягоди, гриби. За великої кількості грибів їх інколи перевозили возом. (Феноменов, 1925, с.120-122; Кобільник, 1927, с.1-7; Этнография восточных славян, 1987, с.496, 497; власні спостереження літом 1993 р. в с.Автуничі).

3.1.3. Видобуток та використання допоміжних матеріалів

Окрім дерева, глини, заліза та інших матеріалів, обробка яких виділилася в окрему галузь виробництва, в господарстві сільського населення широко застосовувався ряд природніх допоміжних матеріалів, насамперед барвників та дубителів в обробці шкіри та ткацтві.

Сліди використання природніх барвників зафіксовані під час досліджень залишків давньоруських виробів із шкіри, вовни та рослинних тканин (Левашова, 1959а, с.47, 48; Левинсон-Нечаева, 1959, с.35, 36). При цьому відзначено використання фарбників чорного, коричневого, червоного,

зеленого, синього й жовтого кольорів різних відтінків та сполучень. Тобто, у сполученні з різним первинним забарвленням матеріалу, який оброблювався сільські виробники могли оперувати майже повною гамою кольорів.

В.П.Левашова, досліджуючи використання природніх барвників, виділила близько 54 рослин, що утримують фарбуючі та дубильні речовини, які потенційно могли використовуватися давньоруським сільським населенням. Серед них такі широко розповсюджені рослини, як кропива, кора дуба, берези, вільхи, яблуня, череда, калган та інші. Властивості природніх фарбників інколи підсилювались додаванням у розчин штучних домішок - сполучень відповідних металів. Частина рослин могла використовуватися разом і для фарбування і для дубління (наприклад, кора дуба). З різних частин деяких рослин могли отримувати різні фарби. Так, наприклад, чотири різні кольори давала крушина: нестиглі висушені та розмелені ягоди давали яскраво-жовтий колір; стиглі висушені та розтерті в порошок ягоди давали стійку зелену фарбу; перестиглі – яскраво-синю, а кора крушини – коричневу (Левашова, 1959в, с.95-103; Этнография восточных славян, 1987, с.497-498).

А.Шафонський відзначає, що населенням Чернігівщини широко застосовувалися для фарбування хелідонія, філовник, девясил, дрок, зеленка, материнка, кора вільхи та молоде березове листя (Шафонский, 1851, с.232, 332). Автором засвідчено також використання населенням вказаної території особливої «алої» фарби, що видобувалася з черви. Комахи (*coccus polonikus*) на стеблинах рослин (жита, суниці і деяких інших), а здебільшого біля коріння утворюють нарости з відкладеними яєчками. В середині літа, коли нарости досягали розміру горошини жінки виходили в поле, щоб збирати їх разом із стеблинами рослин. Після обов'язкового висушування в печі нарости використовувалися для отримання яскраво-червоної фарби. Продукт використовувався для власного споживання, а також для збуту, “особливо великоросійским купцам” (Шафонский, 1851, с.233).

Потреби шкіряного виробництва в дубильних речовинах за етнографічними даними задовольнялися вживанням кори дерев, в більшості випадків: дубу, верби, ялини, могли використовувати також кору берези та вільхи (Святловский, 1894, с.20; Левашова, 1959а, с.46). Можливо, з цією метою використовувався також широко розповсюджений на досліджуваній території калган, який не тільки давав коричневу фарбу, а й слугував для дубління і перевершував своїми властивостями визнаний в світі дубитель – корінь ратаній (Этнография восточных славян, 1987, с.498).

3.1.4. Лісохімічний промисел

Продукція лісохімічних промислів - смола, дьоготь, деревне вугілля використовувалися в різноманітних галузях господарства та побуту середньовічного населення. Смолу та дьготь застосовували як ліки для загоювання ран, пропитували ними рибальські сітки, мотузки, човни, інколи розплавлену смолу використовували для захисту – під час облоги укріплення виливали на голови нападаючим; в великій кількості дьготь розходився при обробці шкіри; деревне вугілля було необхідне в чорній металургії. Можна зазначити, що розвиток певних галузей виробництва сільського давньоруського населення (виготовлення та гаряча обробка заліза) був неможливий без розвитку лісохімічного промислу.

В.П.Левашова, аналізуючи числені згадки в письмових джерелах продуктів смолокуріння, велику потрібність в смолі для міського будівництва, військової справи, будівництва суден та інш., навіть зробила припущення про можливість виділення смолокуріння в окрему галузь та існування спеціалізованих на цьому селянських артілей (Левашова, 1959в, с.94, 95).

Природньо, що смолокуріння було найбільш поширене серед жителів лісової зони досліджуваної території, де воно було широко розповсюджене ще на початку ХХ ст. і з незначними змінами технологічного обладнання

проіснувало до середини ХХ ст. (Сержпутовский, 1914, с.1; Рождественская, 1987, с.343; Українська минувщина, 1994б, с.70). Виробничий процес заключався, в випадку використання більш архаїчного ямного способу, в тому, що сировина (осмол в смолокурінні, береста у вигінці дьогтю) підпалювалася і тліла без доступу повітря. В іншому випадку використовувалося закладання сировини в спеціальні посудини, які нагрівалися ззовні. В обох випадках під дією високих температур виділявся продукт, який стікав донизу (Рождественская, 1987, с.343; Зеленин, 1991, с.171).

Зазначимо, що в деяких випадках зафіксовано злиття смолокуріння та вигінки дьогтю в один процес, коли сировина обох видів закладалася разом для отримання продукту з необхідними властивостями. Найбільш якісним продуктом вважався чистий дьоготь, який в більшості використовувався для жирування шкір (Зеленин, 1991, с.170).

Сама споруда для смоло- та дьогтьокуріння влаштувалася у вигляді лійкоподібної ями з під`ямником для збору продукту. В останній ставилася посудина-приймач, а іноді просто підмазувалися глиною стінки споруди. Такі об`єкти відомі під назвою “майданів” (Зеленин, 1991, с.171). Споруди аналогічні їм за конструктивною схемою зафіксовані на давньоруських пам`ятках Середнього Подніпров`я - Автуничі, Льговка, Ліскове та інші (Веремейчик, 1985, с.102; 1989, с.88; 1989/46, с.8; 1994, с.10; Шекун, Веремійчик, 1999, с.54; Готун, 1992а, с.13; Моця, Готун, Коваленко, 1993а, с.75, 1993б, с.98 та інші) (рис. 16, 2). Більшість з них розташовані в Поліській зоні. Найбільше лісохімічних об`єктів виявлено на автуницькому селищі.

Дослідження виробничих споруд лісохімічного промислу дозволило встановити, що вони мали вигляд, як правило, циліндричної, напівсферичної, урізано-конічної ями, та, переважно, циліндричного під`ямника. В ряді випадків навколо виробничої лісохімічної будівлі фіксуються стовпові ями – сліди навісу над об`єктом чи й і стін навколо нього (Готун, 2000, с.26). Дослідником зроблено також спостереження, що в більшості випадків

давньоруські смолокурні досягали значно більших розмірів, ніж дигтярні і в цьому подібні лісохімічним спорудам ХІХ ст.

Слід відзначити, що смолокурінням та вигінкою дьогтю займалися також серед лісу на спеціально підготовлених майданчиках, де знаходилась основна частина виробництва, на що неодноразово вказувалось в літературі (Никольский, 1929, с.162; Рождественская, 1987, с. 343; Левашова, 1959в, с.95). Залишки лісохімічних об'єктів безпосередньо в зоні житлової та господарської забудови – скоріше виняток, ніж правило (Готун, 2000, с.27). Це необхідно враховувати при визначенні розповсюдження даного промислу та його масштабів.

Дослідниками відзначалися не лише окремі ями, але й комплекси будівель, які розташовувалися поруч та інтерпретовані як склад сировини чиготової продукції. Зокрема це зафіксовано на селищі Ліскове, де знайдені згортки обгорілої берести, дужки відер, просмолені уламки великих горщиків (Веремейчик, 1989, с.88; Шекун, Веремійчик, 1999, с.26, 54).

Сліди використання другого способу вигонки дьогтю та смоли фіксують знахідки посудин із наскрізними отворами у дні та слідами смоли на стінках. Вони відомі в матеріалах селищ Віта Поштова, Колонщина, Обухів ІІ, Ров ІІ, Автуничі, Ліскове та інших (Коваленко, Моця, Шекун, 1983-1984/174, с.22; ПРС, 1987, с.113; Шекун, Веремійчик, 1999, с.54) (рис. 16, 1). Цікавий випадок фіксації разом верхньої посудини з отворами у дні та нижньої, вкритих з внутрішнього боку смолою відомий за матеріалами з Віти Поштової (Серов, 1989/207, с.9). Їх розташування детально співпадає з корчажним способом видобутку смоли та дьогтю, коли на дно витягнутої ями ставилося декілька великих корчаг і їх закривали спеціальними глиняними кришками з воронкоподібними отворами в центрі. На покоришки зверху ставили догори дном точно таку ж велику корчагу або замість них використовували котел чи корчагу з отвором внизу, заповнену сировиною. Все це закидали землею, щоб незасипаною залишилася більша частина верхньої посудини і розводили над ними вогонь (Зеленин, 1990, с.170, 171).

Зафіксована нижня посудина слугувала приймачем, в який стікав готовий продукт. Верхня ж частина, як і інші знахідки придонних частин чи днищ горщиків з отворами, являла собою або своєрідний фільтр, на який ставилася наповнена сировиною і перевернута догори дном посудина, або ж тільки нижню частину, що збереглась, верхньої посудини з отворами, яка наповнювалася сировиною та відповідала за своїм призначенням верхній розширеній частині смолокуреної чи дігтярної ями (Зеленин, 1991, с.171). Випадок використання спеціально виготовленої посудини-приймача дьогтю на селищі Автуничі свідчить про високий рівень спеціалізації промислу (Шевцова, 1992, с.17). Проте випадки фіксації посудин чи фрагментів з отворами у дні можливо вказують на використання їх певної частини як фільтрів при ямному способі вигонки дьогтю (Моця та інші, 1997, с.58-60). Більш складну конструкцію смолокуреної будівлі зафіксовано на селищі Ліскове. Вона включала в себе залишки наземної частини у вигляді розвалу масивної тепло-технічної споруди, заглибленої споруди із ямою-приймачем та канавки між ними, по якій стікав готовий продукт. Стінки ями та канавки були просякнуті дьогтем (Шекун, Веремейчик, 1999, с.20).

Важливим напрямком лісохімічного промислу було випалення деревного вугілля, без якого неможливий був розвиток металургії та металообробки. Він утворювався як побічний продукт смолокуріння та вигінки дьогтю, могли його отримувати і в рамках самостійної галузі (Рождественская 1987, с.343; Полесьє..., 1988, с.247). За сировину використовували, як правило, породи твердих дерев: дуба, берези, могли вживати також сосну та ялину. Етнографічно зафіксовані архаїчний ямний спосіб випалу та в купах (багаттях) (рис. 16, 3). Процес випалу тривав за різними даними від 1-2 тижнів до 16-20 днів (Полесьє..., 1988, с.247, 248; Гошко, 1991, с.91-94). Складно виділити сліди випалювання лише вугілля (коли воно не становить побічний продукт смолокуріння): це робилося, як правило, в лісі, лише іноді неподалік від поселення (Готун, 2000, с.28; Полесьє..., 1988, с.248; Вознесенская, Недопако, Паньков, 1996, с.77). Тим не

менш на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я зафіксовано ряд об'єктів, які інтерпритовані дослідниками як складові видобутку деревного вугілля (Березовец, 1962, с.84; Кубишев, 1971, с.240; Серов, 1984-1985/162, с.18; Беляєва, Кубишев, 1995, с.24, 25, с.93; ПРС, 1987, с.15, 16, 111 та інші).

Практично всі вони входять до складу металургійних комплексів, досліджених на вказаних пам'ятках. Показовий у цьому відношенні комплекс із Ліскового, де досліджено ями з обпаленими стінками, залишками обвуглених деревин і потужного шару вугілля, розташовані поруч із ямою для зберігання готового вугілля та залишками металургійного горну (Шекун, Веремейчик, 1999, с.12).

Досліджуючи виробничі споруди, пов'язані з виробництвом вугілля І.А.Готуном відзначено, що на пам'ятках, аргументовано визнаних виробничими поселеннями, жителі яких займалися чорною металургією та металообробкою, ями із запасом деревного вугілля могли бути також і просто місцем складування палива для горна, а не однозначно виробничими ямами вуглярів. Тим більше, що інформація про пропечені стіни цих об'єктів та інші обставини, що неминуче відобразили б високотемпературні процеси, відсутня (Готун, 2000, с.30). Проте в будь-якому випадку це достатнє свідчення розвитку даної галузі незалежно від того, виготовлялося вугілля на місці чи довозилося з ближньої округи.

Задokumentовані випадки залишків давньоруського вугільного виробництва в вигляді неглибоких ям обстежені А.В.Успенською на суміжній території. Ями розташовувались в лісі поруч з місцем видобутку руди та металургійними спорудами. В одній з них було виявлено значну кількість вугілля, потужний шар якого заповнював яму майже до половини. Тут же відзначені обпалені довгі вуглини. Під вугіллям простежено шар сильно обпаленої материкової глини. В плані яма овальна, майже кругла, діаметр її біля 3,5 м, глибина – 1 м. Аналогічні споруди, зафіксовані для інших територій та часу, мають схожу форму та розміри і обов'язково крім

вуглистого заповнення несуть сліди взаємодії з високою температурою на дні та стінках (Успенская, 1959, с.109).

Дослідниками відзначається сезонний характер (березень – травень, вересень – листопад) лісохімічного промислу – в вільний від польових робіт час, навіть при використанні вже більш розвинених та модернізованих засобів виробництва (Никольский, 1929, с.8).

3.1.5. Мисливство

Значення полювання в господарському комплексі давньоруської держави важко переоцінити. Дичина становила невід'ємну частину харчування сільського населення, про що свідчать знахідки кісток диких тварин на селищах. Літописні згадки княжих бенкетів надають перелік великої кількості диких тварин, що вирогідно, підкреслювало багатство трапези. Хутра диких тварин складала чи не основну і найціннішу частину імпортованих з Русі товарів і навіть знайшли відображення в літописних мініатюрах (рис. 18, 1).

Досліджуючи остеологічні матеріали давньоруських міст та городищ О.В.Потапов відмітив значний процент кісток диких тварин по відношенню до свійських. Подібний розподіл остеологічних знахідок зафіксовано В.І.Цалкіним при дослідженні матеріалів роменських та борщевських городищ. При цьому залишки диких тварин з посадів давньоруських міст значно поступаються за співвідношенням показникам з дитинців (в шість разів для Чернігова). Археологічні матеріали засвідчують переважання в мисливській здобичі диких копитних видів. Нерівномірність вказаних показників пояснюється «феодалним обмеженням права полювання» для рядового населення (Цалкин, 1956, с. 138; Потапов, 1989, с91, 92). Літописні згадки полювання, особливо цінних місць полювання, пов'язані в більшості з княжою владою. Вірогідно, саме через такі дані складається враження, що

воно було пов'язане, головним чином із представниками верхівки давньоруського суспільства

Проте, полювання для феодальної знаті було, скоріше, видом привелійованої розваги, як і для пізніших часів. Очевидно, що “ловища” княгині Ольги “суть по всей земле ... и по Днепру перевесища и по Десне” відображають належні їй мисливські угіддя. Більшість їх знаходилась в сільській місцевості і обслуговувалась саме місцевими жителями. Як і для більш пізнього часу представники державних структур здійснювали, головним чином, контроль за використанням мисливських угідь (інколи дійсно виступаючи безпосередніми організаторами ловів) та перерозподілом здобичі (Аристов, 1866, с.2-20; Сафронов, 1980, с.64-73; Силантьев, 1898, с.6, 7; Беляева, 1996, с.97). Припущення, що навіть у князів полювання при їх безпосередній участі було не стільки спортом та відпочинком, скільки важливою статтею їх господарства, видається не достатньо обгрунтованим (Кириков, 1979, с.11). Так немає жодних підстав для припущення про зв'язок князя та його оточення із хутряним полюванням, що за своїм характером передбачало не тільки довге і копітке стеження за звіром (часто сезонне), а й обробку виловленого хутра (Сафронов, 1980, с.64-73).

Вірогідно, що і більшість випадків полювання заради м'яса навіть у княжих угіддях виконувалося підлеглим населенням, яке проживало в сільській місцевості, часто на спеціалізованих селищах. Подібні випадки відзначаються дослідниками за даними письмових джерел для XV-XVI ст. (Аристов, 1866, с.2-20).

За остеологічними знахідками з давньоруських пам'яток для Середнього Подніпров'я виділяються наступні види диких звірів: тур, зубр європейський, лось, олень благородний, косуля, сайга, свиня дика, кулан, тарпан, ведмідь бурий, вовк, лисиця, хорьки - лісовий та степовий, куниця, перевязка, барсук, видра, кішка лісова, бобер, заяць русак (Тимченко, 1972, с.22-61).

Напевно, що через особливості полювання за хутром, коли брали лише шкіру, а тушку здобичі лишали на місці, кістки хутрових тварин: білок, соболів, норок та інших, відомих за письмовими даними тварин, майже не потрапляли в остеологічні матеріали поселень (Мальм, 1956, с.107). Певною мірою це посилювалось християнськими заборонами на вживання м'яса деяких тварин. Відзначимо також, що одна з найцінніших і найвразливіших хутряних порід – соболь вже в давньоруський час розміщувалась значно далі на північний схід від Південної Русі (Аристов, 1866, с.20; Силантьев, 1898, с.12). Буквально за декілька сот років мисливцями, які не використовували вогнепальної зброї, середовище його існування було звужене ще більше - до малодосяжних районів Сибіру. Згадувані літописом хутра соболів становлять, вірогідно, данинину з населення суміжних з давньоруськими територій, на що вже зверталася увага. Хоча і не можна повністю виключати можливість безпосередньої участі давньоруського населення у досить віддалених мисливських походах, на зразок подібних промислів більш пізнього часу (Сафронов, 1980, 64-73; Беляева, 1996, с.97).

Полювали заради м'яса також і на птахів: лебедів, журавлів, гусей, качок, гоголів, рябчиків, тетеревів, глухарів, перепілок, коростелів, черенедів (чирків) (Мальм, 1956, с.107).

Зброя для полювання, в переважній більшості, використовувалася звичайних типів та спеціалізована. Найбільш поширеними за кількістю на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я є накінечники стріл. Переважна більшість - виготовлена з заліза. За способом кріплення - втульчасті та черешкові. Всі відомі на селищах види стріл, навіть спеціалізовані - бойові бронебійні, могли ефективно використовуватися і для полювання. Відомо декілька екземплярів спеціалізованих виробів з кістки втульчастого та черешкового типу з тупим краєм, наприклад з селищ Ров II, Ліскове та Автуничі (Коваленко, Моця, Шекун, 1983-1984/174, с.22; Веремійчик, Шекун, 1999, с.12, 13, 83, 84; Моця та інші, 1994/12, с.196) (рис. 17, 1). Знахідки з перших двох пам'яток додатково оздоблені прокресленим

на поверхні геометричним орнаментом. Подібні знаряддя, що використовувалися для полювання за хутром, щоб не псувати шкурку тварини, відомі на синхронних давньоруських селищах (Силантьєв, 1898, с.122; Мальм, 1956, с.109). Певна кількість наконечників, могла виготовлятися з дерева (Колчин, 1985, с.240). Не можна повністю виключити можливість вторинного використання крем'яних наконечників стріл, що інколи трапляються серед матеріалів давньоруських селищ. Так на селищі Ров II така знахідка була виявлена в заповненні будівлі в комплексі із звичайним “втульчастим наконечником” (Коваленко, Моця, Шекун, 1983-1984/174, с.22).

Лук і стріли були, вірогідно, найрозповсюдженішою мисливською зброєю. Дослідники відзначають, що до появи вогнепальної зброї лук становив невід'ємний атрибут мисливця. Для полювання у лісі з собою, як правило, брали також сокиру для виготовлення пасток чи використання безпосередньо як зброї (Силантьєв, 1898, с.122; Никольский, 1929, с.54, 55).

Знахідки накінечників дротиків та списів мають поодинокий характер (Серов, 1984-1985/162, с.5; Степаненко, Блажевич, 1976, с.153; Шекун, 1983/170, с.6). Напевно, що вони могли бути використані під час полювання, наприклад, для добивання здобичі; на ведмедя - як наверх рогатини (відмічено використання для цього навіть звичайних залізних ножів з довжиною леза всього біля 20 см), але навряд чи подібні знаряддя відігравали значну роль в цілому (Силантьєв, 1898, с.122).

В полюванні також використовується безліч інших способів з участю людини чи без неї, де зброя не вживається взагалі, або ж їй відводиться другорядна, допоміжна роль і які вимагають меншої витрати часу та сил. В археологічному матеріалі вони не фіксуються, проте письмові та етнографічні дані вказують на їх широке розповсюдження. Зазначимо, що ми не можемо в більшості випадків співвіднести писемні згадування мисливських пристосувань з відповідним знаряддям, зважаючи на їх

величезну різноманітність і, часто, вживання одної назви для різних пристроїв.

Найбільш простий та ефективний спосіб, що широко практикувався в лісовій зоні навіть на початок ХХ ст. – загон тварини до виснаження по весняному насту. Мисливці на лижах женуть тварин середнього та крупного розміру, які провалюються крізь шар кригоподібного насту у сніг. При цьому тварина дуже швидко стомлюється і калічить себе, розриваючи ноги об наст до кісток. Знесилоного звіра добивають звичайним ножом чи палкою. Не менш ефективно, хоч і не так жорстоке загоняння на лижах по глибокому снігу. Даний спосіб більш вигідний тим, що його могли використовувати на протязі всієї зими, за умови великої кількості снігу, тоді як по насту лише в короткий проміжок часу, як правило, на початку березня.

Близько до них за ефективністю та шкідливістю для тваринного світу стоїть вигін тварин (копитні середнього та крупного розміру) на лід озер чи річок, де вони втрачають можливість пересуватися. Знищення величезної кількості диких тварин та їх неефективне використання (більшість здобичі залишалася в лісі, бо мисливці навіть не могли її забрати з собою) разом із зменшенням лісових угідь в кінці ХІХ на початку ХХ ст. призвели до засудження даних способів та віднесення їх до розряду браконьєрства (Силантьєв, 1898, с.125-129, 146).

Замасковані ями-пастки застосовувалися ще на ранніх стадіях розвитку людства для полювання на великих та середніх звірів. Напевно широко застосовувалися пастки ударної дії, основані на силі ваги (типу “пасті”), різні петлі, які приводились в дію рухом самого звіра чи птиці, що намагалися звільнитися з пастки. Вовків, сарн та інших могли ловити тенетами, заганяючи до них звірів (Силантьєв, 1898; Кобільник, 1937, с.9-11; Полесьє ..., 1988, с.155-164).

Для полювання на бобрів, які були дуже цінним звірем (штраф за вкраденого бобра - 12 гривень, дорівнювався штрафу за вбитого холопа) -

використовувалися “рожна”, сітки, коші, “собаки”, інші пристосування (Правда Русская, 1947, с.434).

На ловах птахів використовувалися перевіси, основані на звичці гусей, качок та інших перелітати з озер чи річок на поля та назад по одному й тому ж маршруту. Останні являли собою досить ефективне знаряддя, ушкодження якого каралося законом: “Аже кто подотнет вервь в перевесе, то 3 гривны продажи, а господину за вервь гривна кун” (Правда Русская, 1940, с.438). Деякі з них контролювалися безпосередньо княжою владою. За етнографічними даними за один раз мисливець міг спіймати більше 100 птахів (Мальм, 1956, с.113; Полесьє, 1988, с.160).

Не виключено, що за наявності в давньоруській час на території Середнього Подніпров`я великих лісових масивів могли мати поширення так звані путики та горотьби (засіки) відомі для північного сходу Європейської Росії. Перші являли собою мисливські лісові стежки, з розставленими вздовж них пастками, а другі спеціально влаштовані довгі огорожі із системою проходів з пастками (Силантьєв, 1898, с.155, 156).

С.В.Кіріков зважаючи на велику кількість зубрів у східноєвропейському лісостепу навіть у XVI та XVII ст.ст. і згадку в письмових джерелах XVI “плавій воловіх”, висунув припущення, що звірів могли ловити також дуже архаїчним способом - при переправі через річки - на плаву, під час сезонних міграцій (Кириков, 1979, с.39). Поодинокий характер остеологічних знахідок зубрів на давньоруських пам`ятках вирогідно пов`язаний з тим, що з місця полювання здобичі, зважаючи на її великі розміри, забиралося тільки м`ясо. Це опосередковано підтверджується також дуже великим процентом кісток зубра на спеціалізованому мисливському селищі Борки 3, яке до того ж розташоване в заплаві річки (Антипина, Маслов, 1994, с.60-65)

Необхідно також відзначити, що невід`ємним супутником мисливця на полюванні була собака, що наздогоняла і затримувала звіра, переслідувала його по сліду, нагоняла чи виганяла його на мисливця, відволікала увагу великого звіра від людини, розшукувала вбиту чи поранену дичину.

Дослідники полювання вважають (навіть відносно безпородних собак), що і в випадку “коли собака являє собою повну бездарність у всіх відношеннях, то і тоді вона все ж таки є правою рукою промисловця, який без неї в багатьох випадках зовсім не може обійтись” (Силантьєв, 1898, с.118).

Серед вказаних видів полювання можна виділити індивідуальні, та такі, що потребували організованих зусиль великого колективу. Мисливські угіддя дуже цінувалися, вони в порівнянні із сільськогосподарськими в Правді Руській згадуються значно частіше. Окремо слід назвати існування спеціалізованих мисливсько-рибальських поселень, які розташовувались безпосередньо поруч з мисливськими угіддями - типу пам'ятки Борки 3 (Антипина, Маслов, 1994, с.60-65).

Необхідно також звернути увагу на розподіл остеологічного матеріалу диких та свійських тварин на селищах. Найбільш повно їх можна охарактеризувати за даними селищ Автуничі, Ліскове та Борки 3. За матеріалами Автуничів диких тварин 16%, свійських 84%. На селищі Софіївська Борщагівка свійські тварини склали 92%, дикі 8 % (підррахунки на даних пам'ятках проводились за кількістю особин за матеріали досліджень 1992 та 1993 рр.). На селищі Велика Снітинка IV всі вивчені рештки належали 14 особинам свійських тварин (звіти за 1992-1997 рр.). Дослідниками селища Ліскове відзначено, що переважна більшість кісткових залишків належить домашнім тваринам (92,2%) (Шекун, Веремейчик, 1999, с.52). Схожа картина відзначена Н.Г.Тимченко в цілому для матеріалів Південної Русі (1972, с.171-173). Навпаки в остеологічному матеріалі селища Борки 3 переважну більшість складають кістки диких тварин, серед яких багато кісток зубрів, які на інших пам'ятках Південної Русі становлять одиничні випадки (Антипина, Маслов, 1994, с.60-65). Спеціалізований мисливський характер останнього селища пояснює переважання диких тварин. Для інших селищ він складає незначний відсоток - до 16%.

В.В.Щеглова, досліджуючи роль полювання в забезпеченні населення м'ясом на території Білорусі в X-XIV ст., провела розрахунки по

співвідношенню середньої ваги диких та свійських тварин. Отримані результати засвідчують, що навіть в багатій на лісові угіддя (вони й на сьогодні становлять один з найбільших заповідних мисливських районів Східної Європи) північній частині Білорусі на археологічних пам'ятках остеологічні залишки м'ясних копитних диких тварин (розрахунки за кількістю особин) становлять 18,2-34,4% в мисливській здобичі. Проте зафіксована кількість особин (для диких тварин характерні значно більші показники розмірів по відношенню до середньовічної свійської худоби) давала населенню від 51,6 до 74,1% м'яса (Щеглова, 1993, с.74-82).

Процент кількості особин диких тварин для давньоруських селищ Середнього Подніпров'я значно менший, проте при проведенні відповідних розрахунків по переведенню у вагові показники, очевидно, що доля дичини в загальній кількості м'яса збільшиться у декілька разів.

Цілком очевидна і різниця у споживанні м'яса дичини рядовим населенням та феодалною знаттю відзначені дослідниками. В.І.Цалкіним висловлено припущення що в кінці I тис.н.е. виникає і в II тис.н.е. набуває широкого поширення феодалне обмеження на право полювання, особливо на крупну дичину; багаті мисливські угіддя стають власністю князів та монастирів. Рядовому населенню для власного споживання в заповітних ловищах дозволялося лише полювання на дрібну дичину. М.Аристов аналізуючи літописну згадку вбивства Олегом Люта дійшов висновку про вірогідність вбивства сина київського дружинника в древлянських лісах тому, що місця полювання здавна були розмежовані та недоторканні (Аристов, 1866, с.3; Цалкин, 1956, с.124-138; Потапов, 1989, с.91, 92).

3.1.6. Рибальство

Рибальство займало важливе місце в господарстві сільського населення. Ефективне добування риби потребувало великої витрати сил, енергії та часу. Це була важка, круглорічна, часто нічна праця. Її необхідність диктувалася

тим, що хліборобство та скотарство не завжди гарантували прожитковий мінімум. Після частих збройних конфліктів, що знищували врожай та поголів'я худоби, інші джерела харчування (полювання, рибалка та інші) ставали єдиним засобом існування (Куза, 1970, с.132-137). Його значення зростало також і у зв'язку із прийняттям християнства, яке в періоди частих релігійних постів забороняло вживання іншого м'яса, крім риби. Зазначимо, що кількість риби, що споживалася населенням європейської частини Росії в кінці ХІХ ст. складала за вагою майже половину м'яса великої рогатої худоби, яке йшло у їжу (Мальм, 1956, с.117).

Дослідниками відзначається 29 видів риби, які були охоплені промисловим ловом в давньоруській державі. Для ІХ-Х ст. найбільш часто виловлювались хижі породи: щука, судак, сом та окунь. Відзначені також знахідки таких риб, як лящ, сазан, жерех, окунь, краснопірка, плотва, карась, лин, короп, осетр (останні ще в кінці ХVІІІ ст. із Дніпра заходили в Десну і зустрічалися навіть у її притоках – навіть у Сеймі) (Шафонский, 1851, с.7; Мальм, 1956, с. 116; Куза, 1970, с.132-137; Куза, 1972, с.315, 316). Напевно що використовувалися також інші види риби та річкової живності: повсимисно розповсюджені та широко вживані за етнографічними даними в'юни (особливо в великій кількості виловлювались на території Полісся); дніпровські вугрі; раки. Для селищ нижньої течії Дніпра відзначені навіть кістки дельфінів, проте дані для більш точного визначення видового складу виловлюваної сільським населенням риби для різних регіонів відсутні (Козловський, 1990, с.130, 131; Сабанеев, 1965; Полесье ..., 1988, с.149). Для вилову риби використовувалися різноманітні знаряддя, пристосування, штучні споруди, які більшою частиною не збереглися.

Найбільш часто на селищах Середнього Подніпров'я зустрічаються залізні гачки. Розміри коливаються від маленьких, що пов'язуються з використанням лову вудкою, до досить великих, наприклад, гачок підокруглої форми з Тарасовки - 78x53 мм (Лисенко, Гаскевич, Готун, 1996-1997/21, с.66) (рис. 17, 2). Останні використовували для вилову крупної риби

за допомогою різноманітних крючних пристосувань, вирогідно подібних жерлицям, переметам, донкам і т.п. Найбільша кількість даних знарядь походить з селищ, що розташовані на Дніпрі, де вони нараховуються десятками (Телегин, 1986, с.316; Козловський, 1990, с.130, 131). Не виключено, що використовувалися також гачки, виготовлені з дерева подібні виявленим в Новгороді для лову хижих риб, що глибоко заглотують наживу: сом, налим (меньок), щука. Слід відзначити, що в цілому гачкові знаряддя за етнографічними даними мають значно меншу питому вагу серед інших рибальських пристосувань (Древняя Русь..., 1985, с.228; Полесьє ..., 1988, с.154).

Знахідки блесен для хижої риби мають поодинокий характер. Вони виготовлялись цілком із заліза чи з свинцю і впаяного в нього залізного гачка. А.В.Куза за аналогами з сучасними відніс використання їх, відповідно, для лову на “доріжку” (блесна з довгим поводком пускалася на ходу слідом за човном) та для зимової пори через ополонку, або в глибоких озерах з човна (Древняя Русь..., 1985, с.228). Блесна з селища Кириївка виготовлена з заліза та обміднена для підвищення ефективності знаряддя (Простантинова, 1987, с.398, 399). Свинцеві блесни відомі з поселень Автуничі, Григорівка та інших (Моця, Коваленко, Готун та інші, 1993/25, с.307; ПРС, 1997, с.130) (рис. 17, 2). В великій кількості вони представлені на пам'ятках нижньої течії Дніпра. Переважна більшість старанно виготовлена із свинцю, виробам надано форми стилізованої риби (Козловський, 1990, с.130, 131).

До поодиноких знахідок, які традиційно пов'язують з рибальством відносяться залізні двозубі гаки специфічної форми, які за визначенням В.А.Мальм використовувалися як “кішки”, для витягування сіток, що заплутались або зачепились (Мальм, 1956, с.125). Проте останні дослідження подібних знахідок заперечують дане припущення та вказують на функціональну невизначеність даного знаряддя (Zoll-Adamikowa, 1998, s.312-321). Зазначимо, що на користь цього свідчить також дуже дбайливе

ставлення рибалки до сітки, виготовлення якої був досить трудомістським процесом – її дуже обережно, щоб не пошкодити, вручну “вибирають”, а не тягнуть з води. М.М.Кучінко на підставі власних спостережень в Західній Україні, вказує навіть на можливість використання даних гачків для копчення м`яса (Кучінко, 1979, с.105). Якщо ж не відкидати зв`язок вказаного знаряддя з рибальством, то найбільш близько за конструкцією до нього стоїть т.з. кішка чи живодер, але і при такому трактуванні предмета непоясненим лишається напрочуд стійка на протязі багатьох століть форма знаряддя та виключно перпендикулярне розташування осі отвору до лінії загнутих зубців і паралельне лінії, проведеній через кінці зубців (Zoll-Adamikowa, 1998, s.312-321).

Рідше трапляються залізні гарпуни та ості (Південноруське село, 1997, с.44; Беляєва, Кубишев, 1995, с.28) (рис. 17, 2). Останні, судячи з характеру знахідок та аналогів з Новгороду мали як багатозубу так і складову конструкції. Вони могли використовуватися для лову риби великих розмірів протягом року різними способами (з човна чи берега, вдень, вночі, в ополонці та інше). Д.К.Зеленін відзначає, що найбільш поширеним способом було використання ості при нічному лові з вогнем, який приманював та сліпив рибу (Зеленин, 1991, с.101).

В незначній кількості відомі також грузила для сіток. Для їх виготовлення використовували глину, свинець, камінь (Приходнюк, 1979, с.83-96; Коваленко, Моця, Шекун, 1983-1984/174, с.21; Кузнецов, 1987, с.357-359). Розміри їх коливаються від маленьких до досить великих, що відповідно могли використовуватися для різних типів сіток чи неводів, які отримали широке розповсюдження в давньоруський час (Моця та інші, 1992/3, с.510; Коваленко, Моця, Шекун, 1983-1984/174, с.21). Зазначимо, що невід великих розмірів (наприклад озерний) – досить дороге та трудомістке знаряддя, яке потребує для виготовлення великої кількості ниток, мотузок, поплавків, грузил, смоли для осмолювання та деяких інших матеріалів. Обслуговується невід великих розмірів гуртом в десять та більше чоловік

(відзначено випадки, коли в якості феодалної повинності одне крило панського неводу тягне одне село, а друге - інше) із залученням одного чи більшої кількості човнів. Максимальний час його експлуатації за умов своєчасного та відповідного ремонту і нагляду (осмолювання, латання, сушіння) не перевищує трьох років (Рябков, 1896, с.129-155; Полесьє, 1988, с.148-155).

Штучні споруди зводилися для того, щоб спрямувати напрямок руху риби до пастки, звідки вона самостійно не вийде і її вибере рибалка. Вони можуть бути недовговічні, легкої конструкції з рогожі, камишу, тонких дощечок (кітці чи коти), або стаціонарні, більш капітальні із кілків чи навіть стовпів (гатки, заколи, ези). Хоча відзначені випадки використання для великого заколу камишу. Перші достатньо прості та дешеві у виготовленні і використовуються, як правило, у заплаві річки під час повені, в умовах де інші знаряддя лову майже не придатні. Гатки ж перетинали річку цілком чи її частину (прибережні форми) і для їх спорудження були потрібні значні зусилля великого колективу. Часто вони використовувалися у поєднанні із іншими плетеними чи в'язаними рибальськими знаряддями (Рыболовство у гребенцов, с.179; Полесьє, 1988, с.148-155).

Дані споруди - досить ефективне знаряддя лову, яке може поступатися певною мірою хіба що лову риби великими неводами. На кінець XIX ст. котами на Нижньому Дніпрі виловлювалося риби трохи менше, ніж неводами (Рябков, 1896, с.167-183). Гатки в цьому відношенні були не менш ефективні. В деяких зафіксованих випадках (до речі, використовувалася не стаціонарна споруда, а відносно швидко збудована з кілків та гілок) вилов тривав лише декілька днів, за які населення цілого села забезпечувало себе рибою на весь рік (Рыболовство у гребенцов, с.179). В.А.Мальм досліджуючи даний спосіб лову також відзначала його високу ефективність та спільний характер володіння подібними спорудами, в деяких випадках, навіть певний контроль за розподілом виловленої риби князівською владою (Мальм, 1956, с.106-138).

Більша за чисельністю та різноманіттям частина рибальського знаряддя виконувалася з поєднанням сітки та жосткого каркасу (широко розповсюджені ятері (жаки), мережі, верші та інші, зафіксовані серед матеріалів Новгород та за етнографічними даними), або ж повністю виготовлялася із лози та гілок, з яких, в більшості, виготовлялися різноманітні пастки для риби: топтухи, комлі, морди, скрипки, коші та інші, що використовувалися самостійно, або разом із штучними спорудами чи сітками (Заглада, 1930, с.37; Древняя Русь, 1985, с.228-230; Полесьє ..., 1988, с.148-155; Зеленин, 1991, с.103).

Напевне, що використовувалися й інші способи лову, які не відображаються в археологічному матеріалі. Деякі способи, зафіксовані етнографічними даними, розповсюджені навіть у сьогоденні, мають дуже архаїчні риси і напевно використовувалися в давньоруський час. Найпростіший – спосіб лову руками на мілині чи в посушливі літа. Глушіння риби сокирою, “довбешкою” чи іншим знаряддям по першому, ще тонкому і прозорому льоду (зауваження Д.К.Зеленіна про відсутність даного способу на території України не зовсім вірні: див.Заглада, 1930, с.36-38; Полесьє, 1988, с.148-155). На “придуху” в морозні зими – дуже ефективний та малозатратний спосіб. Зеленин Д.К. відзначає, що в штучних чи природніх відслоненнях криги набивається стільки риби, що кіл, встромлений між ними, стоїть наче вбитий в землю, залишається лише витягувати її на лід (Зеленин, 1991, с.100, 101).

Вказані знахідки, очевидно, не характеризують повною мірою всіх знарядь, пристосувань, способів лову риби через специфіку цього промислу, але погані умови для зберігання органічних решток в шарах селищ не дають можливості зробити це краще.

3.1.7. Бортництво

Бортництво - одна з найважливіших галузей промислів сільського населення. Воно являло собою збирання меду бджіл із природніх чи штучно виготовлених дупел дерев або пересувних бортей. Величезні масиви лісів в ряді районів Південно-Західної Русі, особливо її Поліської зони з широкими річковими заплавами (в Житомирському та Київському Поліссі з вересковими полями) створювали сприятливі умови для розвитку бортневого бджільництва. Топоніми Бортничі, Варовичі і подібні відображають місця розповсюдження стародавнього бортництва (бортники – населення, що обслуговувало княжі борті, вари – місця виготовлення медового напою – Аристов, 1866, с.31-40).

Перші згадки даного промислу за письмовими джерелами відносять до X ст. (Мальм, 1956, с.13-131). Цілком очевидно, що початок збирання меду диких бджіл, а також джмелів, відноситься до більш раннього періоду і, вирогідно, пов'язаний з освоєнням людиною даного природного регіону. Зауважимо, що збирання джмелиного меду та воску, іноді, навіть в значних кількостях зафіксовано для початку XX ст. Проте його не накопичували, а з'їдали на місці. Часто цим займалися діти. Віск використовувався лише в магічних цілях (Сержпутовский, 1914, с.4; Заглада, 1930, с.64; Кобільник, 1937, с.8).

Мед та віск дуже цінувалися і часто фігурують як предмети данини та зовнішньої торгівлі Київської Русі. На літописній мініатюрі відображено торгівлю медом та воском (рис. 18, 2). Вони накопичувалися княжою владою в величезній кількості в “медушах” та “медвьницах” (комора для меду чи погріб для медів та вин) – “В погребях было 500 берковцев меду» (5000 пудов или 90 000 кг) (Срезневский, 1989, с.119-121). Залишки подібних споруд виявлені в деяких крупних міських центрах (Рыбаков, 1964, с.21-23; Моця, Коваленко, 1986, с.295-299; Коваленко, Куза, Моця, 1983, с.269, 270).

Найпростіша форма бортництва, що проіснувала до XX ст., полягала в збиранні дикого меду. В лісі спочатку відшукували ушкоджені трутовиками

дупласті дерева з бджолами. Навесні, коли ще не зійшов сніг їх було легко помітити також за характерним сміттям, що вони викидали з дупла (Сержпутовский, 1914, с.7; Зеленин, 1991, с.108). На дереві при цьому залишали відповідний знак власності, який охоронявся законом: “Аще кто борть раззнаменает, то 12 гривне продажи” (Правда Русская, 1947, с.434). Подібні знаки власності нових знайдених бортей використовувалися білорусами ще на початку ХХ ст. (Сержпутовский, 1914, с.7).

Бджіл після цього не турбували до тих пір, поки вони не зберуть достатнього запасу сот. В кінці літа, частіше в серпні відправлялися за медом. Щоб вилізти до дупла, яке знаходиться високо над землею в старому товстому дереві могли використовувати спеціальне пристосування яке складається з довгих шнурів, плетених з ременю – “пліть” із прикріпленою до неї дощечкою – “кріслом” та закріпленим на одному кінці пліті крюком (в білорусів дане знаряддя називається лезиво чи астрога). Подібні дерев`яні знаряддя відомі за матеріалами з Новгороду (Колчин, 1985, с.240). З цією метою користувалися також розташованим поруч молодим, гнучким деревом потрібної висоти, з якого перелазили до бортного і кріпили там пліть. Його могли також підрубати і завалити в потрібному напрямку, щоб використати як драбину. В крайніх випадках дерево з роєм валили на землю (Сержпутовский, 1914, с.7). Щоб дістатися дупла могли застосовувати й інші пристосування, подібні зафіксованому в матеріалах з Віти Поштової О.В.Серовим “залізному шипу на розкованій пластині”, який міг використовуватися для “древолазання” (Серов, 1989/207, с.14). За своїми ознаками він дуже схожий на відповідні пристосування з інших регіонів Давньої Русі (Мальм, 1956, с.133).

Наступним кроком затуляли літок і за допомогою інструменту (могли використовуватися звичайні сокира, стамеска, свердло, пилка) виготовляли продовгуватий отвір, через який витягують соти не зачіпаючи самого бджолиного гнізда, що знаходиться зверху. Мед виймали з бортей за допомогою спеціальних трапецевидної форми лопаточок-ножів – медорізок з

колінчатим руків`ям. Могли користуватися для цього і звичайними ножами. Залізні медорізки відомі за матеріалами з селищ Криниця, Живці, Клонів, Ліскове та інших (Шекун, 1995, с.11, ; 1989/90, с.21; Він же 1987/47, с.20; Шекун, Веремійчик, 1999, с.53) (рис. 17, 3). Більшість селищ із вказаними знахідками розташовані в зоні Чернігівського Полісся.

Процес вилучення меду з природньої борті міг відбуватися і без збереження бджолиного рою, більш грубим способом, в результаті чого бджоли гинули. Подібний “роебойний” промисел був розповсюджений ще до початку ХХ ст. в Чернігівському Поліссі, глухих кутках Білорусії та Литви (Сержпутовский, 1914, с.4; Заглада, 1930, с.43).

Отвір у борті затуляють щільно підігнаною дерев`яшкою що має назву “довж” (должея), яку зверху додатково закривають берестою або закріплюваною дощечкою – сніттю, щоб вберегти від зимового холоду (Сержпутовский, 1914, с.7; Заглада, 1930, с.45). Зазначимо, що всі вказані деталі борті мають спільну назву у всіх трьох східнослов`янських народів, що підтверджує висловлене припущення про значну архаїчність даного промислу.

Це збігається із висловлюваною раніше дослідниками думкою про можливість багаторазового використання бортей, що підтверджувалося відзначенням в давньоруський час бортей знаками власності та розрізненням в письмових джерелах бджіл з яких вже збирали мед та ще ні (Чернецов, Куза, Кирьянова, 1985, с.233). На користь цього свідчить також значно суворіше покарання (3 гривни проти 10 кун) за знищення, можливо, навіть крадіжку борті, ані ж за самий мед з неї (Правда Русская, 1940, с.434). Відзначимо, що високий попит на продукти бортництва привів в давньоруський час навіть до встановлення покарання за знищення дерева, придатного для виготовлення борті: “Аже бортъ подотнет, то 3 гривны продаже, а за дерево пол гривны”. Подібне трактування повністю збігається із заборонаю рубати “бортного дерева и холосцов (порозжих деревьев), которые впредь в бортне пригодятся», відзначеною серед чувашів, в яких

бортництво становило чи не головний вид господарства (Никольский, 1929, с.62). Практично ідентичний за змістом документ середини XIV ст. наведено М.Арістовим: «а хто бортное дерево зрубит без пчел, то полугривны заплатить» (1866, с.37).

Штучні борті для бджіл починають виготовлятися тому, що готових підходящих дупел дерев в лісі дуже мало. На вибраному дереві розширювалася природня чи вирубувалася штучна борть, в ній вирізали льоток та довж. Процес трудоміської підготовки тривав біля двох тижнів. Оформлені таким чином борті вже мало відрізняються від звичайних вуликів-колод з домашніми бджолами. Використовувалися також інші способи: наприклад, в підходящого дерева зрубали верхівку (разом це слугувало також своєрідним знаком власності на борть) і вибирали зверху в стовбурі заглиблення щоб збиралася вода і вигнивала середина. Через декілька років середина вичищалася, видовбувався льоток та довж, верхній отвір закладався берестом та товстими дошками (Сержпутовский, 1914, с.8; Полесье ..., 1988, с.166; Зеленин, 1991, с.108). Дикі рої оселяються в штучних бортях та починають будувати соти, не витрачаючи часу на підготовку та очищення дупла. Прямі свідчення виготовлення в давньоруський час штучних бортей відсутні. Проте величезна кількість продуктів бортництва, що фіксується літописами, розроблена система покарань правопорушень в даній галузі, можливо, розмежування бортних угідь, використання меду і воску як засобу сплати данини, вивезення їх на зовнішній ринок – вказують на значний рівень розвитку бортництва та на існування в суспільстві значного попиту на дані продукти, що мало підштовхувати інтенсифікацію їх отримання. На це ж вказує знахідка на синхроній пам'ятці спеціалізованої сокири для вирубування штучних бортей (Мальм, 1956, с.132).

Переносні борті або вулики-колоди мають точно таку ж конструкцію, як і ті, що виготовленні в самому дереві і в деяких випадках (наприклад, коли дерево з бортю звалювали) виготовлялися простим відокремленням від стовбура дерева. В таких випадках, які можливо відображають перехідну

форму до виготовлення переносних вуликів, борті часто при падінні важкого трухлявого дерева на землю розколювалась і рой гинув. Більш ефективним було відшукування в лісі дерева з напіввигнилою серединою, розрізання його на окремі колоди, з яких вже виготовляли борті. Відзначено, що бджоли не люблять жити низько над землею і часто можуть навіть кинути готові соти, якщо поруч є пуста колода, високо піднята над землею. На цій особливості бджіл і ґрунтується звичай підвішувати пусту борті високо на дереві, тоді в ній обов'язково розміщується домашній чи дикий рій. Даний принцип відлову “нічійних” роїв в лісі широко розповсюджений і використовується деякими пасічниками навіть зараз. Для більш ефективного приманювання бджіл всередину готової борті чи пастки для рою кладуть траву меліси, шматочки старих сотів та інші бджолині принади (Сержпутовский, 1914, с.9, 10; Заглада, 1930, с.43; Полесьє ..., 1988, с.168) (рис. 17, 4).

Виготовлені та встановлені таким чином колоди краще можна захищати від нападу ведмедів, розмістити значно більшу кількість на меншій площі, розташовувати ближче до оселі. Безпосередні свідчення розповсюдження даного способу відсутні. Проте згадка в Руській Правді “межі бортної” та високого штрафу за її порушення (12 гривень) відображає формування бортних угідь, на що вже зверталася увага дослідників (Правда Русская, 1940, с.434; Чернецов, Куза, Кирьянова, 1985, с.219-233).

Приймаючи до уваги загальну власність на більшість лісових угідь для давньоруського часу, в даному випадку, вирогідно, йдеться про територію з великою кількістю борті та сприятливими умовами для бджільництва, інакше достатньо було б обмежитись знаменуванням окремих борті і не треба було їх відмежовувати. Подібні віддалені від житла лісові пасіки зафіксовані в білорусів (“поцераби”) та мордві (Сержпутовский, 1914, с.16; Никольский, 1929, с.62). До початку ХХ ст. вулики-колоди складали основну масу вуликів в бджільництві, що вирогідно пояснюється простотою виготовлення та майже повною відповідністю природнім умовам, необхідним для життєдіяльності бджолиного рою (Александрович, О.В., с.26). Аналогічні

колоди, підвішені високо понад землю, широко застосовуються сьогодні населенням Житомирського та Київського Полісся (власні спотереження автора).

В поліській зоні бортнева система бджільництва проіснувала в своїх самих архаїчних видах майже до сьогодні. Навпаки на територіях з малою від природи чи штучно знищеною кількістю відповідних лісів (Лісостеп та, частково, Полісся) для більш пізнього часу ми знаходимо повне чи переважне панування пасічного бджільництва (Шафонский, 1851, с.20, 228, 239).

Подібна ситуація зафіксована для мешканців білоруських лісових районів, де поширення більш інтенсивних способів бджільництва на зміну архаїчним пов'язане із зведенням лісових масивів. Напевно, що саме в цій зоні, перш за все, міг відбуватися процес наближення розташування бортей до оселі та зародження примітивного пасічного бджільництва, припущення існування якого для давньоруського часу висловлювалося деякими дослідниками на підставі знахідки на Райковецькому городищі дерев'яних дощечок із сотами (Гончаров, 1950, с.76; Мальм, 1956, с.132). Останні за описанням не мають чітких ознак для визначення як частини вулика і можуть бути інтерпретовані також як залишки дерев'яного пристосування для зберігання сот. М.Арістовим на підставі дослідження даних писемних джерел поява пасік на території південно західної Русі відноситься до XIV ст. (1866, с.32).

Вирізані соти з медом зберігалися за аналогіями в керамічному чи дерев'яному посуді (діжці чи видовбленій посудині). Відціджений через сито мед зберігали в дерев'яній, часто видовбленій, чи керамічній посудині в коморах (Сержпутовский, 1914, с.18; Гончаров, 1950, с.76 та інш.). На селищі Живці (с.Н.Білоус) О.В.Шекуном зафіксовано яму із залишками двох широкогорлих посудин та медорізкою, що була інтерпритована дослідником, як місце для зберігання посудин з медом (Шекун, 1989/90, с.24). Віск

очищали шляхом перетоплювання та відфільтровування через полотняну торбинку.

Мед в чистому вигляді і в сотах був найулюбленішими ласощами, використовувався за етнографічними даними для приготування культових страв (кутя, коливо, сочиво, узвар і т.п.), які вживалися у всіх найважливіших подіях життя людини, для багатьох інших страв та напоїв, як ліки окремо чи як складова частина, значна частина сплачувалася сільським населенням у вигляді податків. Віск із розповсюдженням християнства в великій кількості використовувався для виготовлення свічок, в медичних цілях, для ворожіння і т.д. Зафіксовані випадки, коли розвинене бортневе бджільництво було головним заняттям населення лісової смуги: на мед та віск вимінювалися всі необхідні товари та продукти харчування (Сержпутовский, 1914, с.3, 18-21; Никольский, 1929, с.63).

Значення бортництва підкреслюється також суворими покараннями за нанесене пошкодження: штраф за роззнаменення борті та перетинання бортової межі дорівнював 12 гривнам - штрафу за вбитого холопа, тобто дорівнювалося життю, хай і залежної, людини (Правда Русская, 1940, с.71, 72). Етнографічно зафіксовані випадки в деяких місцевостях покидання пасік напризволяще без догляду – настільки страшним гріхом вважалося видирання бджіл, що злодії не наважувалися їх зачіпати. Можливо це пояснюється значно суворішими (часто на смерть) мірами за подібні злочини порівняно з покараннями за інші крадіжки, іноді занадто жорстокими (злодію розрізали живота і ганяли з внутрішностями, що вивалювалися, доки він не вмирав) (Бутурлиновка, О.В. с.59; Зеленин, 1991, с.113).

Про значимість бджільництва свідчить також згадка в Правді Руській не тільки бортей що належали смердам, а й княжих (штраф за ушкодження останньої значно перевищував ціну за борть смерда – 12 проти 3 гривень)(Правда Русская, 1940, с.339). Цілком ймовірно, що княжі борті обслуговувалися окремою категорією населення – бортниками, які за

визначенням дослідників становлять для XIV ст. вже широко розповсюджене явище. Серед них виділяються вільні та залежні особи. В будь-якому випадку представники цієї професії становили населення, що проживало в сільській місцевості (чого не можна впевнено стверджувати відносно “медовара”, що, вірогідно, лише епізодично виїзжав до певного місця для виготовлення медового напою чи збору сировини) (Аристов, 1866, с.32, 33).

3.2. Особливості розвитку

Із приведеної вище стислої характеристики давньоруських сільських промислів видно неоднорідність та суттєві відмінності між різними видами за рядом показників. Деякі з них зберігають архаїчні риси, мало відрізняючись від відповідних видів первісного суспільства, задовольняючи потреби навіть не родини, а лише безпосереднього учасника видобутку. Для інших, навпаки, характерно поєднання примітивних, архаїчних способів видобутку із послідувачим збутом (вільним чи в якості данини) продукту, значна частина якого потрапляла далеко за межі Давньоруської держави. Приступаючи до аналізу особливостей розвитку сільських промислів визначимо критерії для порівняння різних видів між собою за показниками ступеню розвитку, який спробуємо охарактеризувати за набором видів продуктів (“асортиментом”), що добувався, трудоємкістю видобутку та відокремленістю від інших видів трудової діяльності, за ринками збуту (споживачами), знаряддями праці (спеціалізовані інструменти) та пристосуваннями, які використовувались.

За видами продуктів можна виділити дві головні групи: з вузьким та широким спектром. Найменша кількість притаманна бортництву – лише мед та віск, що отримувалися в рамках одного “виробничого” процесу. Дані про використання інших побічних продуктів бджільництва (перги, прополісу) в давньоруський час відсутні. Близько до нього стоять лісохімічні промисли –

три види продуктів: дьоготь, смола та деревне вугілля. До того ж, в деяких випадках, всі три могли отримуватися з використанням тих самих пристосувань в межах одного процесу. Змішані продукти (із різних за кількістю частин дьогтю та смоли) отримувалися шляхом простого збільшення чи зменшення складових частин використовуваної сировини, не потребуючи зміни технологічного процесу чи виробничих пристосувань (Зеленин, 1991, с.170).

Значно більше різновидів продуктів видобувалося в межах інших видів промислів. Для збиральництва, видобутку і використання допоміжних атеріалів навіть важко встановити точну кількість видів рослинної сировини, що могла вживатися безпосередньо в їжу чи для виготовлення певних продуктів. Рибальство включає близько 30 порід риби, охоплених промисловим ловом (Мальм, 1956, с. 116; Куза, 1970, с.132-137; Куза, 1972, с.315, 316). Подібна ситуація характерна і для полювання за м'ясом та хутром диких тварин. Вирогідно, що останнє (полювання заради хутра) на давньоруському етапі набуває певних рис відокремленості, про що, крім інших даних, свідчать також писемні згадування угідь для полювання на хутряних звірів – “бобрових гонів “ та штрафу за крадіжку бобра (Правда Русская, 1947, с.434).

Одним з важливих показників рівня розвитку виступає трудоємкість відповідних промислів і зумовлювана нею в значній мірі відокремленість від інших видів трудової діяльності. Даний критерій, не має чіткого кількісного виміру, проте дозволяє з'ясувати співвідношення між різними видами. Найменш трудємким можна вважати видобуток та використання допоміжних матеріалів, яке носило сезонний, епізодичний характер, не вимагало значних трудовозатрат безпосередньо в трудовому процесі та на виготовлення спеціальних знарядь чи пристосувань. Найбільше за об'ємом видобувалося дубителів (кори дерев, коріння), що пояснюється специфікою вичинки шкір; процесу притаманна простота отримання та

розповсюдженість сировини, що в цілому не змінює загального примітивного рівня розвитку промислу (Святловский, 1894, с.20; Левашова, 1959а, с.46).

Дещо інша картина спостерігається в збиральництві, де за масштабністю виділяються дві великі групи: для споживання на місці та для заготовки з метою зберігання. Хоча в першому випадку збиральництво має максимально дрібні розміри (часто лише в супроводі інших видів діяльності при наявності поруч поживних рослин; характерне для дитячих занять), проте воно відбувається практично на проязі всього збиральницького сезону. В другому випадку, навпаки - збиральництво прив'язане у часі до періоду дозрівання певних природніх продуктів відбувається як виокремлений процес, із заготівлею, послідуною обробкою та зберіганням продуктів кількість яких сягає іноді досить значних розмірів. До участі можуть залучатися члени всієї родини (Феноменов, 1925, с.120-122; Кобільник, 1927, с.1-7; Этнография восточных славян, 1987, с.496, 497; Полесье ..., 1988, с.174-176).

Мисливство та рибальство також подібно до збиральництва мають різні за масштабами форми. Менш розвинена відбувалася в дрібних за обсягом масштабах, носила характер супутнього для інших видів заняття, часто була притаманна заняттям дітей та підлітків, проте мала широке розповсюдження про що свідчить значна кількість виявлених знарядь індивідуального рибальства та полювання: наконечників стріл та гачків. Більш трудомістські і більш ефективні форми рибальства із значно більшою кількістю отриманої здобичі відбувалися з використанням цілого ряду знарядь та пристосувань, серед яких деякі досить складні та об'ємні у виготовленні (наприклад, гатки, плетені сіті та інші); часто, як і полювання за участі двох чи більшої кількості учасників. За загальним обсягом отриманого продукту дані види можна співставити з тваринництвом (Мальм, 1956, с.117; Щеглова, 1993, с.74-82).

Сільськогосподарські промисли – цілорічний вид діяльності, що не зважаючи на дрібні розміри одноразово оброблюваних продуктів в цілому складає досить значні об'єми (так практично всі продукти зернового господарства потребують попередньої обробки перед приготуванням у їжу).

Відзначимо, що розповсюдженість жорен на всій території Середнього Подніпров'я і відсутність виразних ознак відмінності для районів із сприятливими та несприятливими умовами для вирощування зерна, можливо, вказують на значний ступінь обособленості даного промислу від сільського господарства.

Всі три види бортництва і навіть найбільш примітивна – роєбойна форма виступають як достить трудомістські заняття із використанням набору знарядь праці, тривалими попередніми пошуками дикого рою, виготовленням бортей. Практично із початком виготовлення штучних бортей можна вважати початок формування бджільництва, яке полягало не тільки у вилученні меду диких бджіл, але вже й певний догляд за роєм (виготовлення та обслуговування борті, захист від шкідників та руйнування). Близько до бортництва за масштабністю стоять лісохімічні промисли. Об'єми продуктів, що добувались (смоли, дьогтю, деревного вугілля) визначаються значними потребами в них відповідних галузей – залізоробного виробництва, обробки шкіри. Виробничий процес потребував спеціальних знань, а також значних трудозатрат по заготівлі сировини, зведенню пристосувань (Сержпутовский, 1914, с.3-16; Зеленин, 1991, с.171).

Споживачем продукції ряду промислів: видобутку та використання допоміжних матеріалів, збиральництва, сільськогосподарських промислів виступали безпосередні учасники виробничого процесу, або члени їх родини. Певна частина продуктів сільськогосподарських промислів (сир, масло та інші) забиралась в якості феодалної данини (Правда Русская, 1940, с.353, 406, 407). Дещо інша картина спостерігається в лісохімічних промислах, рибальстві, полюванні та бортництві. Напевно, що частина продуктів використовувалася виробником та членами його родини. Значна частина продукції збувалася шляхом обміну чи продажу, а також відбиралася в якості феодалної данини.

Знаряддя праці та пристосування в найбільшій кількості та різноманітності представлені в мисливстві та рибальстві, що можливо

пояснюється необхідністю пристосування до особливостей конкретного типу здобичі, природними умовами її знаходження. Слідом по кількості спеціалізованих знарядь можна поставити сільськогосподарські промисли. Дещо менше їх використовувалося в лісохімічних промислах та бортництві. Найменше “технічне” оснащення виявляють збиральництво і видобуток та використання допоміжних матеріалів.

Територіальні особливості промислів визначені крупними природно-географічними зонами та більш дрібними ландшафтними комплексами (крупні водні артерії і т.д.). На досліджуваній території це дві великі зони Полісся та Лісостепу. До перших тяжіють бортництво, лісохімічні промисли та полювання. В лісостеповій зоні при наявності даних видів примислів їм були притаманні певні особливості, пов'язані із значно меншою кількістю лісових масивів.

ВИСНОВКИ

За результатами, отриманими під час проведеного дослідження можна зробити відповідні висновки щодо характеристики різних видів промислів та ремесел сільського населення, особливостей їх розвитку, співвідношення із відповідними галузями трудової діяльності в місті та ролі в господарському комплексі населення Середнього Подніпров'я.

Технологічні особливості ремісничого виробництва вимагали тісного взаємозв'язку з відповідними видами промислів. Якщо деякі ремесла могли розвиватися самостійно (ювелірне, гончарство, каменярство, прядіння) то нормальне функціонування інших було б неможливе або дуже ускладнене без відповідних промислів. Так лісохімічні промисли забезпечували залізобудівне, ковальське, і, вірогідно, ювелірне виробництво необхідним паливом – деревним вугіллям. Можна припустити, що невеликі об'єми вугілля для ковальського горна (скоріше за все, він же використовувався для потреб ювелірної справи) могли отримувати із звичайних кострищ. Але для металургійних горнів необхідну кількість палива можна було отримати лише в рамках цілеспрямованого процесу виготовлення вугілля. Як побічний продукт значна кількість утворювалась лише під час смолокуріння та вигінки дьогтю. Останній до того ж у значних кількостях застосовувався при обробці шкіри. Її могли жирувати також і іншими матеріалами, але дьоготь у цьому відношенні значно більш поширений на досліджуваній території та дозволяє отримувати найбільш якісний продукт.

Мисливство крім м'яса для вживання в їжу постачало також шкіри та хутро. Із свійських тварин для цього могли використовувати тільки овечі шкури, тоді як дикі тварини давали значно більшу кількість видів хутра кращої якості. Дослідження В.В.Щеглової показують переважання абсолютних розмірів диких тварин над відповідними видами свійських (Щеглова, 1993, с.74-84). Проведені дослідницею підрахунки дозволяють

зробити припущення, що в процентному відношенні дикі тварини не тільки давали значну частку м'яса, але й сировини для обробки шкіри. В косторізному ремеслі використовувалися також і побічні продукти полювання – роги тварин.

Видобуток допоміжних матеріалів слугував невід'ємною складовою частиною обробки шкіри та ткацтва. Без використання природних рослинних компонентів неможливо було надання шкірі певної жорсткості та запобігти її подальшому руйнуванню. Деякі види рослин використовувалися одночасно і для дубління і для фарбування шкіри. Переважна більшість фарбників, що використовувалися у давньоруському ткацтві також були рослинного походження.

Дослідження ролі сільських промислів та ремесел в господарському комплексі давньоруського суспільства неможливе без порівняння з відповідними видами міста. Для порівняння можливо використати показники асортименту та якості готових виробів, технічної забезпеченості інструментарієм, спеціалізованими пристосуваннями та спорудами, які розглядалися вище під час дослідження особливостей розвитку.

Сільськогосподарські промисли за видами продукції, що виготовлялася не мають виразних відмінностей. Літописні дані, зібрані М.Аристовим свідчать про виготовлення і використання борошна мешканцями міст. Це підтверджується також знахідками жорен, зерна, готової крупи, борошна та випечених хлібів (Аристов, 1866, с.73-83; Рыбаков, 1948а, с.420-422; Гончаров, 1950, с.33, 34).

С.І.Климовський висловив думку, що мешканці міст використовували жорна з більш якісного матеріалу і відповідно користувалися борошном більш високої якості. Припущення ґрунтується на даних аналізів, що засвідчили використання в Києві жорен із специфічної породи – зювітів. Тоді як результати інших наявних на сьогодні даних свідчать про використання мешканцями селищ жорен з інших порід місцевого походження (Климовський, 2001, с.1-8). Проте мешканцями селищ, використовувались

жорна з інших порід каменю, що за своїми властивостями майже не відрізняються від порід Іллінецького родовища. До того ж дані породи з ніздрюватою поверхнею придатні краще для розмелювання пшениці. Для жита ж підходять породи із дрібнозернистою структурою. Населенням давньоруських селищ для цього застосовувався пірофілітовий сланець (більше половини виявлених уламків жорен). Необхідно відзначити, що виготовлення борошна за археологічними даними було присутнє як на селищах з несприятливими умовами для ведення зернового господарства, так і в містах, що свідчить про відокремленість від інших видів діяльності, а також про розвиток обміну і торгівлі зерном. Непрямим підтвердженням такого припущення можуть слугувати також знахідки дерев'яних ступ та пестів в синхронних старожитностях Новгороду (Колчин, 1968, с.48, 49).

У виготовленні пива, меду (напою), сиру та масла також не прослідковується виразних відмінностей. Цікаві результати аналізу письмових джерел наводить М.Аристов. Він відзначає, що навіть князівські "банкети" відрізнялися від набору страв та напоїв простого люду лише великою кількістю припасів, що подавалися. Проте літописні згадки вина (на відміну від пива та меду), заморських овочів та фруктів, князівських „кухарів" вказують на формування окремої кулінарної справи для представників правлячого класу. Зважаючи на тісні міжнародні контакти, часто опосередковані прямими родинними зв'язками, в даному середовищі напевно мало місце відповідне поширення іноземних страв та способів їх приготування (Аристов, 1866, с.73-83).

Видобуток і використання допоміжних матеріалів для потреб ткацтва та обробки шкіри в рівній мірі проводився, вірогідно, як міським так і сільським населенням. Навпаки в збиральництві, хоч ми й не маємо для цього прямих даних, кращі умови були для сільського населення: проживання безпосередньо поруч із відповідними лісовими масивами, луками та іншими придатними для збиральництва угіддями.

Лісохімічний промисел м'яса, як виключення, існувати в місті, але за своїми особливостями – потреба значних лісових масивів для нормального функціонування, м'ясо розвиватися переважно лише в сільській місцевості, можливо в найближчій міській окрузі. Ті ж самі природні фактори обумовили більш сприятливі умови для розвитку полювання сільського населення, яке видобувало більшу частину диких тварин заради м'яса та хутра. Найбільш сприятливі місця для полювання на звірів та птахів, що належали князівській владі, також, вірогідно, обслуговувалися представниками місцевого сільського населення.

Дані особливості притаманні також рибальству. Цікаве спостереження щодо використання найбільш ефективних способів та місць лову риби зроблено В.А.Мальм. Вона за даними письмових джерел, зафіксувала випадки контролю княжою владою над річковими езами (Мальм, 1956, с.106-138).

Значний інтерес становить у цьому відношенні бортництво. За письмовими даними відомі борті простого люду та ті, що належали князю. Під час дослідження деяких давньоруських міст зафіксовано залишки великих погребів-медуш, де зберігалися великі запаси меду. Літописні повідомлення також фіксують величезні обсяги меду, що зберігалися в княжих медушах (Рыбаков, 1964, с.21-23; Моця, Коваленко, 1986, с.295-299). Проте, очевидно, не має жодних підстав твердження про заняття міським населенням, а тим більш представниками князівської влади збиранням бджолиного меду. Вірогідно, що “княжі” борті обслуговувалися спеціальною категорією сільського населення (Аристов, 1866, с.32, 33).

Залізородна справа також за особливостями виробництва потребувала наближення до місця видобутку сировини – деревного вугілля та залізної руди. О.В.Філюк, визначивши середню площу давньоруських міст та кількість розташованих на них садиб, дійшов висновку, що для розміщення на їх території залізородного виробництва не залишалось місця (Філюк, 2002, с.48-54). На нашу думку на території міст виготовлення заліза, вірогідно,

носило епізодичний характер і не мало умов для подальшого ефективного розвитку. В усякому разі дані наявні для подальшого періоду фіксують панівне розташування металургійних комплексів у сільській місцевості на спеціалізованих поселеннях із певним контролем з боку владних структур. Не виключено, що і в давньоруський час спеціалізовані залізобудівні центри певним чином контролювалися феодалською верхівкою (Бідзіля, Паньков, 2000, с.98-112; Філюк, 2002, с.48-54).

Ковальство представлено як на селищах, так і міськими матеріалами. Дослідниками відзначено використання майстрами міст більш складних технологічних схем та виготовлення більшої кількості залізних виробів. Виділяються спеціалісти ремісники відповідних напрямків ковальства (Колчин, 1985, с.251). Проте останні металографічні дослідження значних серій залізних виробів із селищ дозволяють стверджувати, що сільські ковалі вільно володіли складними та трудомісткими технологіями виготовлення якісних предметів і могли самостійно задовольняти потреби сільських мешканців у всіх необхідних знаряддях праці із заліза (Вознесенская, 1996, с.77-79; Вознесенская, Недопако, Паньков, 1997, с.132-134).

На противагу від названих вище галузей ювелірне та косторізне ремесло набуло свого найвищого розвитку саме в містах. Наявні залишки виробництва на селищах значно поступаються їм за кількістю, показниками якості та ефективності.

Виготовлення посуду не мало виразних ознак відмінностей. Хоча можна впевнено стверджувати виключний характер виробництва деяких типів лише в місті (полив'яні вироби), за кількістю видів посуду село майже не відрізняється від міста (Південноруське село, 1997, с.34-68). Більша частина плінфи для будівництва виготовлялася безпосередньо в місті, але на сьогодні вже відомо декілька випадків, що фіксують її виготовлення і на селищах (Південноруське село, 1997, с.113; Петрашенко, Козюба, 1999, с.94, 95 та інші). Велика кількість гончарних горнів зконцентрованих на давньоруському селищі Автуничі стала навіть підставою для припущення

Р.С.Орловим участі князівської адміністрації у налагодженні та контролі над гончарним виробництвом на даному селищі (Орлов, 1994, с.165-172).

Співставлення знахідок інструментів для обробки дерева, що виявлені в містах та на селищах, можна відзначити, що для них характерний схожий набір та співвідношення за кількістю різних видів. Розкопками селищ виявлено навіть знахідки токарних різців, що свідчить про розповсюдження використання складного технічного пристрою – токарного верстату (Веремейчик, 1990, с.76-83; Шекун, 1995, с.11). Більші за обсягом і складністю будівельні роботи, потреба в містах значної кількості різноманітних дерев'яних виробів обумовили, вірогідно, значно більшу кількість використаних інструментів та концентрацію їх у містах в порівнянні із селищами (Новое в археологии Киева, 1981, с.319-325; Колчин, 1985, с.258). Наявні дані засвідчують можливість постачання сільським населенням до міст дерева по річках (Патерик Киево-Печерского монастыря, 1911, с.117, 214; Константин Багрянородный, 1991, с.45, 47). За етнографічними даними мешканці Чернігівського Полісся збували дерев'яні вироби в міста та інші поселення більш південних районів (Шафонский, 1851, с.316).

Видобуток найбільш застосовуваних порід в досліджуваний період проводився в сільським населенням, що мешкало поруч із відповідними родовищами. Частина оброблювалася на місці і далі розповсюджувалася на значні відстані. Інша перетворювалася на готові вироби безпосередньо в місті. Кам'яне будівництво, відсутнє на селищах, досягає в містах високого розвитку: виготовляються архітектурні деталі та елементи декоративного оформлення споруд. Каміння також використовували для виготовлення різноманітних прикрас та ливарних форм (Археология УССР, т.3, с.350-372). Проте відсутні дані, які могли б засвідчити постачання кам'яних виробів з міста в село. Дослідниками залишків видобутку та обробки пірофілітового сланцю, жорнового каменю відзначається певна роль в організації

виробництва та розподілі продукту князівської влади (Рыбаков, 1948а, с.193, 196).

Результати аналізів залишків готових шкіряних виробів сільського населення показують, що для їх виготовлення використовували майже всі відомі для давньоруського часу сорти шкіри. Виключення становлять, вірогідно, предмети з саф`яну, що за особливостями обробки шкіри та оформлення виробів мають виразний характер міських виробництва. Асортимент готової продукції міста значно ширший. Для виготовлення застосовувалися більш складні технологічні прийоми, що знайшло своє відображення у розвитку внутрішньої спеціалізації (Левашова, 1956, с.38-60; Колчин, 1985, с.269-270). Потреби у шкіряних виробах сільське населення задовольняло, головним чином, власними силами.

Виготовлення сировини для прядіння: льону, конопель, вовни становило переважно сільський характер. Проте розповсюдження знарядь праці приблизно однакове. Цікаво, що під час розкопок міст виявлено у значній кількості навіть знаряддя для попередньої обробки сировини перед прядінням: вальки, тріпала та чесала (Новое в археологии Киева, 1981, с.323; Колчин, 1985, с.292). Пряслиця – найбільші за кількістю знахідки пов`язані з прядінням, широко представлені в селищних та міських археологічних матеріалах.

Знахідки із міст та селищ, пов`язані із ткацтвом, в цілому подібні між собою. Проте слід відзначити, що в ході дослідження давньоруських міст набагато частіше зустрічаються знахідки кістяних трубчатих юрків. До того ж вони мають більш складну конструкцію – від 2 до 8 отворів. Тобто використовувалися для виготовлення ссученої нитки із відповідної кількості більш тонких ниток (Гончаров, 1950, с.124, 125). Даних для дослідження розповсюдження в Південній Русі горизонтального ткацького верстату недостатньо, але за аналогіями новгородських старожитностей можна припустити його появу в другій половині XII ст. Вірогідно, що поширення

використання даного пристосування відбувалося через міста (Колчин, 1985, с.268, 269).

Важливі результати отримані в ході використання даних письмових джерел та результатів їх вивчення фахівцями істориками та філологами. Охарактеризовано певні види трудової діяльності і трудових відносин, знаряддя праці і пристосування, які не мають відображення в інших видах використовуваних джерел. Особливо це стосується сільськогосподарських промислів, мисливства, рибальства, бортництва. Цікавим напрямком подальших досліджень могло б стати ґрунтовне вивчення даних письмових джерел про давньоруські промисли та ремесла і їх співставлення з письмовими даними XIII-XVI ст., відповідних досліджуваній території.

Археологічні матеріали було використано як основне джерело дослідження, яке надало змогу вивчення сільських ремесел і промислів, які в письмових даних згадуються лише побічно і в неповній мірі. Наявні дані дали змогу для проведення узагальнюючого аналізу.

Дані етнографічних досліджень заповнюють недостатньо висвітлені письмовими та археологічними матеріалами аспекти трудової діяльності. Особливу цінність в цьому відношенні становлять дослідження господарства населення на території Середнього Подніпров'я. В ході проведеної роботи відзначено, що певні характеристики ремесел та промислів мають виразні відмінності в залежності від етнічного складу населення та природньо-географічних чинників. Відмічені в роботі неточності та недоліки етнографічних спостережень спонукають до їх критичного відбору та використання.

Завдяки комплексному вивченню археологічних матеріалів із використанням співставлення з даними письмових джерел, етнографічних спостережень та результатів спеціалізованих аналізів природничих наук було проведено узагальнююче дослідження ремесел і промислів сільського населення та його особливостей.

Розглянемо основні висновки з вивчення сільських промислів і ремесел по окремих видах. Стосовно сільськогосподарських промислів зазначимо, що в давньоруський період відбувається виділення певних напрямків в самостійну галузь. Підтвердженням цьому виступає відірваність від пов'язаної з ними сільськогосподарської діяльності. В подальшому розвитку це знаходить своє відображення в появі і розповсюдженні з кінця XIII ст. на території Південної Русі водяних млинів (Рыбаков, 1948а, с.565-569). Основним знаряддям для розмелення зерна на борошно в IX-XIII ст. були кам'яні жорна без порхлиці.

Видобуток та використання допоміжних матеріалів залишаються в рамках домашнього виробництва і становлять допоміжний вид діяльності, який забезпечував необхідними фарбниками і дубителями ткацтво і обробку шкіри. Збиральництво також відбувалося в відносно невеликих обсягах для задоволення потреб власної родини, але відіграло важливу роль в забезпеченні продуктами харчування, особливо для жителів Поліської зони.

Лісохімічні промисли мають ознаки виділення в самостійну галузь виробництва. Забезпечують необхідними речовинами обробку шкіри, металургійне виробництво (розвиток останнього був неможливий без деревного вугілля). Найбільша кількість знахідок і об'єктів пов'язаних із лісохімічними промислами походить з селищ, розташованих в межах Полісся, що свідчить про розвиток територіальної спеціалізації.

Полювання забезпечувало постачання населенню м'яса та хутра диких тварин. Вірогідно, більшість мисливської здобичі добувалася сільським населенням рядових селищ та спеціалізованих на веденні полювання. Не виключено, що навіть належні князівській владі "ловища" та "перевесища" обслуговувалися населенням, яке спеціалізувалося на полюванні. Для цього використовувалися різні способи із застосуванням зброї та без неї (останні за своєю продуктивністю не поступаються збройним видам). Продукти полювання (хутро) в результаті відчуження та обміну потрапляли далеко за межі давньоруської держави.

Рибальство відіграло також важливу роль у видобутку продуктів харчування. Порівняно невелика кількість археологічно зафіксованих рибальських знарядь пояснюється, вірогідно, використанням інших більш продуктивних способів лову.

Бортництво – високо розвинений вид промислів, проводилося силами сільського населення. Ймовірно, навіть “княжі” борті обслуговувалися населенням, що проживало поруч в сільській місцевості. Масштаби видобутку знаходять своє відображення в величезній кількості продукції бортництва, які зберігалися в князівських сховищах. Найбільш поширена дана галузь в Поліській зоні, де і виявлено переважну частину бортницьких знарядь. Перехід до більш прогресивних форм діяльності відбувався в районах із меншою кількістю придатних для ведення бортництва угідь.

Залізоробна справа забезпечувала отримання заліза та сталі для виготовлення необхідних знарядь праці. Відзначимо, що зафіксована на селищі Колонщина спеціалізована тепло-технічна споруда дозволяла проводити одноразове науглецювання декількох кілограмів заліза, що, можливо, пояснює високий процент виробів із сирцевої сталі на південно руських селищах. Проаналізовані археологічні дані, результати етнографічних спостережень свідчать, що саме сільські металурги виготовляли переважну більшість заліза в давньоруський період.

Сільські ковалі володіли технікою виготовлення практично всіх необхідних в господарстві сільського населення знарядь, навіть якісних та складних за технікою виготовлення, не поступаючись у цьому відношенні міським. Разом із обробкою чорного металу часто корегуються залишки виготовлення предметів з кольорового металу, що вірогідно, свідчить про певний взаємозв'язок між ковальством та ювелірною справою.

Давньоруськими гончарами з XI ст. широко застосовуються гончарні горни для випалення посуду. На території Південної Русі відзначено використання гончарного кола ніжної конструкції. Крім виготовлення

різноманітних форм гончарної кераміки на селищах зафіксовано сліди виробництва плінфи для будівництва світських та сакральних споруд.

Обробка дерева на давньоруських селищах представлена різноманітними напрямками, що знайшло своє відображення в великій кількості спеціалізованих ремісничих інструментів. За кількістю їх різновидів деревообробка становить один із найбільш забезпечених інструментами вид ремесла, представлені навіть різці від токарних верстатів.

Видобуток та обробка каміння становить найбільш масштабне за обсягами ремесло сільського населення. Показове в цьому відношенні каменярство в межах Словечансько-Овруцького кряжу. Продукція із цієї території поширювалася не тільки на землях київської Русі, але й далеко за її межами. Великі масштаби мало також виготовлення жорен з каменів різних порід на інших територіях Південної Русі.

Обробка кістки, шкіри, прядіння та ткацтво зберігають ознаки домашнього виробництва в невеликих обсягах. Для останніх двох характерний досить високий рівень технічної забезпеченості та складності технічних прийомів. Можливо, що дана обставина пояснюється важливістю виготовлення тканини і довготривалим періодом формування виробництва. Не виключено, що з кінця XII ст. на території Південної Русі набуває поширення використання ткацького верстату горизонтальної конструкції.

Зауважимо, що промисли, на відміну від ремесел у стані своєї спеціалізованості для певних регіонів сягають значно вищого рівня, становлячи головний вид господарської діяльності і складаючи основу для зовнішньої торгівлі давньоруської держави. Це парадокс породження примітивним рівнем розвитку продуктивних сил втягування населення до міждержавного розподілу праці. Більшість ремесел несуть ознаки домашнього виробництва. Виготовлення заліза, гончарство, видобуток і обробка каміння за обсягами виробництва значно перевершують потреби власної родини виробника, для деяких випадків, навіть і прилеглих регіонів.

В цілому, можна відзначити поєднання консерватизму, замкнутості і самодостатності господарства сільського населення давньоруського періоду із його різноманітністю, спеціалізованістю та неоднорідністю, відкритістю і взаємозв'язками із різними структурами феодального суспільства та інтегрованістю до них. Цей висновок відрізняється від уявлень про однорідність та самодостатність натурального господарства середньовічного селянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Александрович Г.С. Каменотесы-кустары и ремесленники Подольской губернии. – К., 1916. – 150 с.
2. Александрович Г.С. Опыт истории древодельных промыслов Подольской губернии. – Відбиток з журналу „Экономическая жизнь Подолии”. – 1917 // НБ ІА НАНУ. – Інв.№ 541 – 36 с.
3. Антипина Е.Е., Маслов С.П. К вопросу об организации охотничьего промысла в Древней Руси // Археологія. - 1994. - №1. - С.60-65.
4. Аристов Н. Промышленность Древней Руси. – С.Пб., 1866. – 324 с.
5. Артамонов М.И. Археологические исследования в южной Подолии в 1952-1953 гг. // КСИИМК. – 1955. - №59. – С.100-117.
6. Бараш С.И. История неурожаев и погоды в Европе. – Ленинград: Гидрометеиздат, 1989. – 237 с.
7. Беляєва С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського лівобережжя Х-ХV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). – К.: Наукова думка, 1995. – 110 с.
8. Беляєва С.О., Пашкевич Г.О. Зернове господарство Середнього Подніпров`я Х-ХІV ст. // Археологія. – 1990. - №3. – С.37-48.
9. Беляєва С.А. Из истории охоты в Древней Руси // На юго-востоке Древней Руси. – Воронеж: Из-во Воронежского университета, 1996. - С.89-98.
10. Беляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. – К., 1892. – 44 с.
11. Беляшевский Н.Ф. Раскопки на городище Княжа Гора // АЛЮР. – 1899. - №1. – С.57-64.

- 12.Бідзіля В.І., Паньков С.В. Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі I-II тис.н.е. // Археологія. – 2000. - №3. – С.98-112.
- 13.Блаватский Б.Д. О применении троянки в римскую эпоху // Техника обработки камня и металла. - М., 1930. - С.101-105.
- 14.Бобринський А.А. Древнерусский гончарный круг // СА. – 1962. - №3. – С.33-52.
- 15.Бобринский А.А., Гусаков М.Г. Реконструкция гончарной мастерской III-IV вв. // СА. – 1973. - №1. – С.150-162.
- 16.Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы: источники и методы изучения. – М.: Наука, 1978. – 272 с.
- 17.Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. – М.: Наука, 1991. – 215 с.
- 18.Бодник А. Народная техника и терминология мукомольного домашнего промысла на Бойковщине // Карпатский сборник. Труды международной комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей. – М., 1976. – С.98-101.
- 19.Большая советская энциклопедия. – Т.20. - М.: Советская энциклопедия, 1975. – 680 с.
- 20.Бондарчук А.А. Роботы Острожского музея // АО 1980. - М., 1981. - С.235.
- 21.Бондарчук В.Г. Геологія України. – К., 1959. – 832 с.
- 22.Боряк О.О., Герасимчук О.В. Веретено та пряслиця у слов'янській міфологічній традиції // НТЕ. – 1990. - №1. – С.30-36.
- 23.Брайчевський М.Ю. Про датування шиферних пряслиць // Археологія. – 1950. – Т.4. – С.91-98.
- 24.Бубенко Т.С. Кожаная обувь средневекового Витебска XII-XVIII вв. (по материалам исследований нижнего замка) // Сярэдневяковыя

старажытнасці Беларусі: новыя матэрыялы і даследаванні – Мінск, 1993. – С.127-137.

25.Бузян Г.М., Роздобудько М.В., Тетеря Д.А., Товкайло М.Т., Матэрыялы X ст. з тэрыторыі пасадку Переяслова Руського // Археалагічны літопіс Лівобережнай Украіны. – 2001. - №2. – С.57-60.

26.Бунге Н. Исследования о железной промышленности Киевского учебного округа. – К., 1856. – 94 с.

27.Бутурлиновка Воронежской губернии. – С.59-64 // Окремий відбиток // НБ ІА НАНУ. – Інв.№ 1051

28.Веремейчик О.М. До питання про розвиток ремісничого виробництва у сільських поселеннях Чернігівщини X-XIII ст.) // Перша Чернігівська обл. наук. конф. з іст. краєзнавства. Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С.102.

29.Веремейчик Е.М., Козаков А.Л., Коваленко В.П., Мултанен А.А., Простантинова В.В., Сытый Ю.Н. – Работы Чернигово-Северской экспедиции // АО 1986. – М., 1988. – С.261-266.

30.Веремейчик Е.М. Работы Селищного отряда // АО 1985. – М., 1987. – С.315, 316.

31.Веремейчик Е.М. К вопросу о дегтярном и смолокурном промыслах на древнерусских селищах Черниговщины // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докл. обл. наук.-практ. конф. - Сумы, 1989. – С.88.

32.Веремейчик Е.М. Охранные исследования поселения X-XIII вв. у с.Петруши // ПАЮР. – К.: Наукова думка, 1990. – С.76-83.

33.Веремейчик О.М. Сільські поселення в межиріччі нижньої течії Десни і Дніпра IX – першої половини XIII ст. - Автореф. дис...канд. іст. наук. - К., 1994. – 17 с.

34.Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх

слов`ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.). – К., 1996. – 192 с.

35. Вознесенская Г.А. Технология кузнечного производства на древнерусском поселении Автуничі // Любецький з`їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С.77-79.

36. Войнаровський В.М. Стационарні археологічні артефакти виробництва шкіри. – Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Прут, 2000. – Вип.1. - С.58-71.

37. Воронин Н.Н. Средства и пути сообщения // История культуры Древней Руси. – Т.І. – М.-Л., 1948. – С.280-314.

38. Воронин Н.Н. Древнее Гродно // МИА. – 1954. - №41. – 240 с.

39. Геологический словарь в 2 т. – М.: Недра, 1973. – Т.І – 486 с.

40. Геологический словарь в 2 т. – М.: Недра, 1973. - Т.ІІ. – 455 с.

41. Генинг В.Ф., Смирнов С.В., Захарук Ю.Н. и др. Проблемная ситуация в современной археологии. – К.: Наукова думка, 1988. – 288 с.

42. Гнип П.І. Розвиток металургії на Україні в XVII-XVIII ст. // Нариси з історії техніки. – 1956. – Вип.3. – С.75-94.

43. Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К., 1950. – 219 с.

44. Горная энциклопедия - М.: Советская энциклопедия, 1989. - Т.4. – 625 с.

45. Готун І.А. Деякі підсумки вивчення споруд поселення Автуничі // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С.10-14.

46. Готун І.А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі // Археологія. - 1993. - №4. - С.59-71.

47. Готун І., Петраускас А. Гончарний осередок давньоруського часу на Київщині // Українське гончарство. – 1995. – №3. - Опішне, 1996. – С.74-82.

48.Готун І.А., Петраускас А.В., Черниш Г.Ш. Жорна на території Подніпрв`я // Археологія. - 1996. - №2. - С.84-92.

49.Готун І.А., Самсонова Т.М. Людина і середовище на Лівобережному Поліссі в середньовіччі (за матеріалами поселення Автуничі) // Історія та культура Лівобережжя України. Матеріали міжнародної конференції. Травень 1996 р. - Київ-Ніжин, НДПУ, 1997. – С.19-22.

50.Готун І., Шевцова Л. Автуничі – селище гончарів X-XIII століть. // Українське гончарство. – 1994. - №2. – Опішне, 1995. – С.62-76.

51.Готун І.А. Лісохімічний промисел на давньоруських селищах Середнього Подніпров`я // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: Золоті літаври, 2000. – С.24-33.

52.Гошко Ю.Г. Промисли і торгівля в Українських Карпатах XV-XIX ст. – К.: Наукова думка, 1991. – 256 с.

53.Грибович Р.Т. Работы Жидачовской экспедиции // АО 1984. – М., 1986. – С.228.

54.Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.І. – К.: Наукова думка, 1991. – 649 с.

55.Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю. О ремесленном производстве на Киевском Подоле // СА . – 1980. - №2. – С.203-219.

56.Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т.І. – М., 1955. – 699 с.

57.Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т.ІІ. – М., 1955. – 779 с.

58.Довженок В.Й. Роскопки древнього Вишгорода // АП УРСР. – 1952. – Т.ІІІ. – С.14-28.

59.Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. – К.: Наукова думка 1984. – 196 с.

60.Енисонова Н.В., Сарычева Т.Г. Средневековое ювелирное ремесло Европы: основные аспекты в истории изучения // Древности Евразии. – М., 1997. – С.286-315.

61.Завитневич В. Из археологической экскурсии в Припятское Полесье // ЧИОНЛ. – 1890. – Кн.IV. – С.1-29.

62.Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села (село Старосілля). – К., 1930. – 80 с.

63.Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М.: Наука, 1991. – 507 с.

64.Зоценко В.Н. О происхождении и использовании янтаря в Киеве (X – первая половина XIII в.) // Археологические исследования Киева 1978-1983 гг. – К.: Наукова думка, 1985. – С.137-142.

65.Казаков Е.П. Булгарское село X-XIII веков низовий Камы. - Казань, 1991. – 176 с.

66.Калюк О.П., Сагайдак М.А. Склад керамічної продукції XII ст з київського Подолу // Археологія. – 1988. – Вип.61. – С.36-46.

67.Кириков С.В. Человек и природа восточно европейской лесостепи в X- начале XIX вв. - М.: Наука, 1979. – 184 с.

68.Климовский С.И., Гуров Е.П. О сырье и масштабах производства древнерусских жерновов с Ильнецкого месторождения // Восточноевропейский археологический журнал.– 5(21), сентябрь-октябрь 2001. - <http://archaeology.kiev.ua>

69.Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотина Турчанського повіту. – Самбір, 1937. – 153 с.

70.Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1981. - М., 1983. - С.269, 270.

71.Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Работы Шестовицкой экспедиции // АО 1983. – М., 1985. – С.287, 288.

72.Коваленко В.П. Про структуру економіки середньовічного поліського села // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. Тези доповідей та повідомлень першого польового історико-краєзнавчого семінару. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С.34, 35.

73.Коваленко В.П. Торгівля сільського населення Чернігово-Сіверської землі X-XIII ст // Археологія. – 1993. - №2. – С.63-70.

74.Коваленко В., Моця А. Жилища гончаров XI-XII вв. на селище Автуничи на Черниговщине // Гістарычна-археалагічны зборнік. - №12. – Мінск, 1997. – 135-142.

75.Козловская А.Н. Пиррофилитовые сланцы с.Збранок на Волыни // Минеральное сырье. - 1936. - №4. – С.38-52.

76.Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. - К.: Наукова думка, 1990. – 184 с.

77.Колода В. Черная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс.н.э. – Харьков, 1999. – 244 с.

78.Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси // МИА. - №32. – 1953. – 258 с.

79.Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. – 1959. - №65. – С.7-120.

80.Колчин Б.А. Новгородские древности. Деревянные изделия // САИ Е I-55. – М.: Наука, 1968. – 184 с.

81.Колчин Б.А. Ремесло // Древняя Русь. Город. Замок. Село. - М., 1985. - С.243-274.

82.Константин Багрянородный. Об управлении империей. - М.: Наука, 1991. - 496 с.

83.Крушельницкая Л.И. Работы в украинском Покутье и Карпатах // АО 1986. – М., 1988. – С.298, 299.

84.Кубишев А.И. Исследования Комаровского поселения X-XV вв в 1968 г. // АИУ в 1968. – К., 1971. – С.239-242.

85. Куза А.В. Рыбный промысел в Древней Руси // М-ли XIII конференції Інституту археології АН УРСР. Київ, 1968. - К., 1972. - С.315, 316.

86. Куза А.В. Рыболовство у восточных славян во второй половине I тыс.н.э. // МИА. - №176. - М., 1970. - С.132-137

87. Кузнецов Г.А. О работе Второго черниговского отряда // АО 1985. - М., 1987. - С.357-359.

88. Кучінко М.М. Рец. На: Я.Г.Зверуго. Древний Волкльвыск X-XIV вв. // Археологія. - 1979. - №.31. - С.104-106.

89. Лебедева Н.И. Прядение и ткачество восточных славян // Восточнославянский этнографический сборник. Труды Института этнографии им.Н.Н.Миклухо-Маклая. Новая серия. - Т.XXXI. - 1956. - С.461-542.

90. Левашова В.П. Сельское хозяйство //Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. - Тр. ГИМ. - Вып.32. - М., 1956. - С.19-106.

91. Левашова В.П. Обработка кожи, меха и других видов животного сырья // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. - Тр. ГИМ. - Вып.33. - М., 1959а. - С.38-60.

92. Левашова В.П. Изделия з дерева, луба и бересты // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. - Тр. ГИМ. - Вып.33. - М., 1959б. - С.61-93.

93. Левашова В.П. Добыча и использование вспомогательных производственных материалов // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. - Тр. ГИМ. - Вып.33. - М., 1959в. С.94-104.

94. Левинсон-Нечаева М.Н. Ткачество // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. - Тр. ГИМ. - Вып.33. - М., 1959. - С.9-37.

95. Ленін В.І. Розвиток капіталізму в Росії. - Повне зібрання творів. - Т.3. - К.: Політвидав, 1970. - 543 с.

- 96.Липинская В.А. Гончарство русских женщин Алтайского края // Полевые исследования института этнографии 1978. – М., 1980. – С.38-46.
- 97.Лысенко П.Ф. Города Туровской земли. – Минск: Наука и техника, 1974. – 200 с.
- 98.Лысенко П.Ф. Открытие Берестья. – Минск: Наука и техника, 1989. – 159 с.
- 99.Лысенко П.Ф. Дреговичи. – Минск: Наука і тэхніка, 1991. – 244 с.
- 100.Лысенко П.Ф. Туровская земля IX-XIII вв. – Минск: Беларуская навука, 1999. – 268 с.
- 101.Мальм В.А. Промыслы древнерусской деревни // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. – Тр. ГИМ. - Вып.32. - М., 1956. - С.106-138.
- 102.Мальм В.А. Производство глиняных изделий // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. – Тр. ГИМ. – Вып.33. – М., 1959. – С.123-148.
- 103.Мальм В.А. Шиферные пряслица и их использование // История и культура Восточной Европы по археологическим данным. – М.: Советская Россия, 1971. – С.197-206.
- 104.Масайтис В.Л. Геологические исследования падений кратерообразующих метеоритов. – Ленинград: Недра, 1973.
- 105.Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава // СА. – 1978. - №3. – С.101-112.
- 106.Моця А.П., Коваленко В.П. Новгород-Северский // Археология Украинской ССР. - Т.3. – К.: Наукова думка, 1986. - С.295-299.
- 107.Моця О.П., Готун І.А., Коваленко В.П. Нові дослідження південноруського села // АДУ 1991 року. – Луцьк, 1993а. – С.74, 75.
- 108.Моця О.П., Готун І.А., Коваленко В.П. Давньоруське поселення біля с.Автуничі: черговий етап досліджень // АДУ 1992 року. – К., 1993б. – С.97-99.

109.Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П., Козловський А.О., Пархоменко О.В., Потапов О.В., Покас П.М. Поселення X-XIII ст. біля с.Автуничі // Південноруське село IX-XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). – К., 1997. – С.34-68.

110.Моця О.П., Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарчі аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона пам'яток історико-культурної спадщини. - №І. - К., 1997. – С.28-42.

111.Мудрицкий Г.А. К вопросу о кузнечном производстве на древнерусских сельских поселениях // Проблемы вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – 59-61.

112.Нахлик А. Ткани Новгорода // МИА. - 1963. - Вып.123. - С.228-313.

113.Никольская Т.Н. Древнерусское селище Лебедка // СА. – 1957. - №3. – С.176-197.

114.Никольская Т.Н. К истории домостроительства у племен бассейна Верхней Оки (с середины I тыс. до н.э. до сер. I тыс.н.э.) // Ранние славяне и их соседи. – М., 1970. – С.83-90.

115.Никольский Н.В. Краткий курс по этнографии чуваш. – Чебоксары, 1929. – 224 с.

116.Новое в археологии Киева. - К.: Наукова думка, 1981. – 456 с.

117.Орлов Р.С. Возможности древнерусского гончарного производства на Полесье // Проблемы вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С.27-30.

118.Орлов Р.С. Правда руська та керамічне виробництво XI-XIII ст. // Старожитності Русі-України. – К.: Київська академія євробізнесу, 1994. – С.165-173.

119.Оссовський Г.О. Откуда привозился красный шифер, встречаемый как в древних храмах, так и в других постройках Киева // Тр. третьего АС в России... – Т.2. – К., 1878. – С.159-164.

120.Павленко С. Пірофілітові прясла з Переяславля Руського та його околиць // Наукові записки з української історії. Зб.наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: Золоті літаври, 2001. – Вип.12. – С.37-59.

121.Паньков С.В., Недопако Д.П. Новий центр стародавнього екстенсивного залізодобування в центральній Україні // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – 2000. – №4. – С.120-127.

122.Патерик Киево-Печерского монастыря (Издание императорской археологической комиссии. – С.Пб., 1911. – 275 с.

123.Пеняк С.І. Ранньослов`янські і давньоруські поселення Закарпаття VI-XIII ст. – К.: Наукова думка, 1980. – 180 с.

124.Петраускас А.В. Ремісниче виробництво давньоруського поселення Автуничі // Археологія. - №2. – 1998. - С.104-110.

125.Петраускас А. Про розвиток залізобного виробництва на давньоруських пам`ятках Середнього Подніпров`я // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: Золоті літаври, 2002. – Вип.13. – С.93-103.

126.Петрашенко В.А. Работы Днепровской древнерусской экспедиции // АО 1985. – М.,1987. – С.392, 393.

127.Петрашенко В.О. Слов`янські пряслиця VIII-X ст. з Правобережжя Середнього Подніпров`я // Археологія. – 1988. - №62. – С.24-32.

128.Петрашенко В.А. Керамика XI-XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С.7-20.

129.Петрашенко В.О., Козюба В.К. Роботи Канівської комплексної експедиції // АО 1993. – К., 1997. – С.105, 106.

130.Петрашенко В.О., Козюба В.К. Роботи Канівської комплексної експедиції // Археологічні дослідження в Україні 1993. – К., 1997. – С.105-107.

131.Петрашенко В.А. Формализованные методы в исследовании керамики (историографический обзор российской и украинской литературы) // Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник. Кн.4 за роки 1996-1999. - Опішне: Українське народознавство, 1999а. – С.26-37

132.Петрашенко В.О. Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї // Археологія. – 1999б. - №2. – С.60-77.

133.Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). – К., 1999. - 329 с.

134.Південноруське село IX-XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). – К., 1997. – 179 с.

135.Полесье. Материальная культура / В.К.Бондарчик, И.Н.Браим, Н.И.Бураковская и др. – К., 1988. – 448 с.

136.Полное собрание русских летописей. – Т.І. – Вып.1. – Л., 1926.

137.Пономарев Н.А. История техники мукомольного и крупяного производства. – Ч.І. – М., 1955. – 132 с.

138.Потапов В.А. К вопросу об охоте в X-XIII вв. (По материалам из памятников Южной Руси) // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции, апрель 1989 г. – Сумы, 1989. – С.91, 92.

139.Правда Русская. – Т.І. – М.-Л., 1940. – 391 с.

140.Правда Русская. – Т.ІІ. – М.-Л., 1947. – 862 с.

141.Прилежаев А.В. Что такое кустарное производство? – СПб., 1881. – 208 с.

142.Приходнюк О.М. Археологічні розвідки в Пороссі // Археологія. – К., 1979. – Вип.31. – С.83-96.

143.Простантинова В.В. Исследования Раннеславянского отряда // АО 1985. – М., 1987. – С.398, 399.

144.Простантинова В.В. Використання каменю на території вотчини чернігівських князів у Х-ХІІІ ст. (до питання про тогівельні зв'язки) // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.). Тези доповідей. – Чернігів-Ніжин, 1988. – Вип.ІІ. – С.33, 34.

145.Радакова О. Золотарство у Старобільському повіті у Харківщині // НБ ІА НАНУ. – Інв.№ 1062.

146.Ратич О.О. Древньоруські вироби з кістки і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської Земель. – МДАПВ. – 1959. – Вип.2. – С.119-131.

147.Рождественская С.Б. Промыслы восточных славян // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. – М.: Наука, 1987. – С.342-360.

148.Розенфельдт Р.Л. О производстве и датировке пряслиц // СА. - 1964. - №4. - С.220-224.

149.Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. - М., 1948а. – 792 с.

150.Рыбаков Б.А. Ремесло // История культуры Древней Руси. – М.-Л., 1948 б. – С.78-181.

151.Рыбаков Б.А. Любеч – феодальный двор Мономаха и Ольговичей // КСИА. – 1964. – Вып.99. – С.21-23.

152.Рыбаловство у гребенцов // НБ ІА НАНУ. – Інв.№ 1102

153.Рябков Н.З. Рыболовство в Херсонской губернии и в пограничных с нею частях губерний Таврической и Бесарабской. – Вып.І. – Херсон, 1896. – 252 с.

- 154.Сабанеев Л.П. Жизнь и ловля пресноводных рыб. – К.: Урожай, 1965. – 667 с.
- 155.Самарин Ю.А. Подольские гончары. – М., 1929. – 45 с.
- 156.Сафронов Ф.Г. Русские промыслы и торги на северо востоке Азии в XVII- середине XIX в. – М.: Наука, 1980. – 142 с.
- 157.Сванидзе А.А. Деревенские ремесла в средневековой Европе. – М.: Наука, 1985. – 176 с.
- 158.Святловский В.В. Кустари-кожевники Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – 58 с.
- 159.Сергеева М.С. До реконструкції меблів часів Київської Русі // Археологія. – 1994. - №1. – С.48-60.
- 160.Сержпутовский А. Бортничество в Белоруссии // Из второго тома „Материалов по этнографии России”. – С.Пб., 1914.
- 161.Серов О.В. Древнерусские селища с.Дорогинка // АО 1985. – М., 1987. – С.410, 411.
- 162.Серов О.В., Філюк О.В. Охоронні розкопки біля села Колонщина Макарівського району Київської області // Науково-практичний семінар „Охорона та охоронні дослідження пам`яток археології на Україні в 1989 р.”. Тези доповідей та повідомлень. - Вінниця, 1990. – С.73, 74.
- 163.Серов О.В. Давньоруські селища X - середини XIII ст. Київського Ппидніпров`я // Південноруське село IX-XIII ст. – Київ, 1997. – С.99-114.
- 164.Силантьев А.А. Обзор промысловых охот в России. – С.Пб., 1898. – 620 с.
- 165.Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К.: Наукова думка, 1990. – 488 с.
- 166.Справочник по петрографии Украины. – К.: Наукова думка, 1975. – 579 с.
- 167.Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – Т.III.– СПб. – 1903. – 1953 с.

- 168.Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. – Т.II, ч.1. – М.: Книга, 1989. – 807 с.
- 169.Степаненко М.Я., Блажевич Н.В. Поселення та могильник XI-XIII ст поблизу с.Козаровичі на Дніпрі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К.: Наукова думка, 1976. – С.151-163.
- 170.Строценко Б. Розкопки поселення біля с.Кобилля на Тернопіллі // Археологічні відкриття 1992 р. – К., 1993. – С.133, 134.
- 171.Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. – К.: Наукова думка, 1975. – 167 с.
- 172.Танкилевич И.М. Пиррофилиты северо-западной части украинского щита. – Автореф. дисс...канд.геол.-мин.наук. – К., 1977. – 24 с.
- 173.Телегин Д.Я. Поселение на Среднем Днепре времени Киевской Руси // АО 1984. – М., 1986. – С.316.
- 174.Тимощук Б.А. Ленковецкое городище // СА. – 1959. - №4. – С.250-259.
- 175.Тимченко Н.Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). – К.: Наукова думка, 1972. – 204 с.
- 176.Тищенко В.Г, Анисимов Ю.А. Ранний период развития металлургии на территории Украины // Развитие металлургии в Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1980. – С.19-31.
- 177.Томашевський А.П. Основні попередні підсумки археологічних досліджень Овруцької археологічної експедиції у 1996-1997 роках на території Овруцького р-ну Житомирської обл. // АБУ 1997-1998 рр. – К., 1998. – С.45-48.
- 178.Томенчук Б.П. Разведки в Северном Прикарпатье // АО 1981. – М., 1982. – С.326, 327.
- 179.Третьяков П.Н. Сельское хозяйство и промыслы // История культуры Древней Руси. – М.-Л., 1948. – С.47-77.

180.Тутковський П.А. Древнейшая добывающая промышленность на Волыни // Труды общества исследователей Волыни. – Житомир, 1915. – С.180-198.

181.Українська минувщина. – Кн.1. – К.: Либідь, 1994а. – 250 с.

182.Українська минувщина. – Кн.2. – К.: Либідь, 1994б. – 250 с.

183.Урал в мініатюрі. - Ж., 1996. – 242 с.

184.Успенская А.В. Metallургическое производство по материалам древнерусских селищ // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. – Тр. ГИМ. – Вып.33. – М., 1959. – С.105-122.

185.Хавлюк П.І. деякі матеріали до характеристики ремесла уличів // XV наукова конференція ІА АН УРСР, присвячена 50-річчю утворення СРСР. Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970-1971 р. на території України). – Одеса, 1972. – С.343-346.

186.Хавлюк П.І. До питання про виготовлення жорен в Древній Русі // Археологія. – 1973. - №9. – С.34-40.

187.Хавлюк П.І. Про реконструкцію черняхівських жорен // Археологія. – 1977. - №24. – С.21-28.

188.Хавлюк П.І. Про виробництво жорен на черняхівських поселеннях Побужжя // Археологія. – 1980. – Вип.34. – С.30-35.

189.Хавлюк П.И. Работы в Винницкой области // АО 1985. – М., 1987. – С.424, 425.

190.Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.

191.Федоренко П.К. «Рудни» XVI-XIX вв. на территории СССР // Исторические записки. – 1956. – Вып.57. – С.210-231.

192.Федоренко П.К. Рудни левобережной Украины в XVII-XVIII. – М., 1960 – 264 с.

193.Феноменов М.Я. Современная деревня. Опыт краеведческого обследования одной деревни. – Ч.І, Производительные силы деревни. – Л.-М., 1925. – 259 с.

194.Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси // МИА. - №51. – 1956. - 184 с.

195.Цалкин В.И. Фауна из раскопок Борщевских и роменских городищ // СА. – 1969. - №4. – С.91-101.

196.Цигылык В.Н. Раскопки у с.Рудники // АО 1980. – М., 1981. – С.318, 319.

197.Чернецов А.В., Куза А.В., Кирьянова Н.А. Земледелие и промыслы // Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М.: Наука, 1985. – С.219-233.

198.Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – 600 с.

199.Шевцова Л.В. Керамічний комплекс Автуницького поселення // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С.15-18.

200.Шекун А.В., Косолапов А.Ф., Кривицкая И.В., Кузнецов Г.А. – Исследования на Черниговщине // АО 1978. – М., 1979. – С.423, 424.

201.Шекун А.В. Работы Черниговской областной археологической экспедиции // АО 1980. – М., 1981. – С.321, 322.

202.Шекун А.В. Исследования в Черниговской области // АО 1982. – М., 1984. – С.342, 343.

203.Шекун А.В. Исследования на Черниговщине // АО 1980. – М., 1985. – С.374, 375.

204.Шекун О.В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В.Шекуну. – Чернігів, 1995. – С.9-12.

- 205.Шекун О.В., Веремійчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. – Чернігів: Деснянська правда, 1999. – 184 с.
- 206.Штыхов Г.В. Опыт исследования древнеполоцкой кожи // СА. – 1963. - №4. – С.240-246.
- 207.Щеглова В.В. Роль охоты в снабжении мясом населения на территории Белоруси в X-XIV вв. // Середньовіччя старожитності Беларусі. – Мінск, 1993. – С.74-82.
- 208.Юра Р.О. Древній Колодзяжін // АП УРСР. – Т.ХІІ. - 1962. – С.57-130.
- 209.Энциклопедический словарь. Нач. проф.И.Е.Андреевским, прод. под ред. К.К.Арсеньева и засл.проф. Ф.Ф.Петрушевского – Т.22. – С.Пб. – 1893. – 962 с.
- 210.Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. – М.: Наука, 1987. – 557 с.
- 211.Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. – М., 1956. – 208 с.
- 212.Historia kultury materialnej Polski w zarysie. – Т.І. – Wroclaw, 1978. – 395 s.
- 213.Zoll-Adamikowa Helena. Dwuzębny haczyk z tulejką ze Stradowa – narzędzie rybackie czy kuchenne? – Kraje śląwiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum. – Poznań, 1998. – S.312-321.
- 214.Березовец Д.Т. Из работ Новоселковского отряда// Телегина Д.Я., Березанской С.С., Митрофановой В.И., Круц В.А. Отчет об археологических исследованиях в зоне Киевского водохранилища в 1962. - Приложение №3 // НА ІА НАНУ. – 1962/15. – С.84.
- 215.Веремейчик Е.М. Отчет об охранных археологических исследованиях на поселении в ур.Овраменков Круг у с.Березанка Черниговского р-на Черниговской обл. // НА ІА НАНУ. - 1985/78. – 29 с.

216.Веремейчик Е.М. Отчет об охранных раскопках на поселении Льгов, Черниговский р-н, Черниговская обл. // НА ІА НАНУ. – 1989/46. – 58 с.

217.Веремейчик Е.М., Жаров Г.В. Отчет об охранных археологических исследованиях на поселении Старый Белоус-2 в урочище Сомов Хвост у с.Старый Белоус Черниговского р-на, Черниговской обл. в 1995 г. // НА ІА НАНУ. - 1995/12. – 27 с.

218.Григорьев А.В. Отчет о работе Путивского археологического отряда в 1983 г. // НА ІА НАНУ. – 1983/122. – 33 с.

219.Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Отчет об охранных работах у с.Шестовица Черниговской обл. в 1983-1984 гг. – Т.IV. – Охранные работы на поселении Ров II // НА ІА НАНУ. - 1983-1984/174. – 145 с.

220.Кривошеев В.Т. Заключение про вивчення колекції зразків Дніпровської давньоруської експедиції ІА НАН України // Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інші. Звіт про роботу Дніпровської давньоруської експедиції в 1996 р. – Додаток №4 // НА ІА НАНУ. - 1996/69. – С.137, 138.

221.Кузнецов Г.А. Научный отчет Черниговского городского отряда ЧАЭ по итогам охранных археологических исследований на многослойном поселении в ур.Селище в полевом сезоне 1985 г. // НА ІА НАНУ. - 1985/136. – 64 с.

222.Лисенко С.Д., Гаскевич Д.Л., Готун І.А. Звіт про роботи в Київській області в 1996-1997 роках // НА ІА НАНУ. - 1996-1997/21. - 87 с.

223.Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інші. Звіт про роботи Поліського загону Дніпровської Давньоруської експедиції в 1992 р. // НА ІА НАНУ. – 1992/3. – 566 с.

224.Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інш. Звіт про роботи Дніпровської Давньоруської експедиції в 1993 р. // НА ІА НАНУ. – 1993/25. – 366 с.

225.Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інш. Звіт про роботи Дніпровської Давньоруської експедиції в 1994 р. // НА ІА НАНУ. – 1994/12. – 311 с.

226.Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інш. Звіт про роботи Дніпровської Давньоруської експедиції в 1995 р. // НА ІА НАНУ. – 1995/9. – 220 с.

227.Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інш. Звіт про роботи Дніпровської Давньоруської експедиції в 1996 р. // НА ІА НАНУ. – 1996/69. – 141 с.

228.Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інш. Звіт про роботи Дніпровської Давньоруської експедиції в 1997 р. // НА ІА НАНУ. – 1997/96. – 230 с.

229.Недопако Д.П., Паньков С.В. Заключення про результати дослідження матеріалів залізоробного виробництва з пос.Автуничі // Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інші. Звіт про роботи Дніпровської давньоруської експедиції в 1993 р. // НА ІА НАНУ. – 1994/12. – С.359.

230.Ніколаєва Л. Т. Заключення про результати дослідження фрагментів жорен з давньоруського поселення Автуничі // Моця О. П., Коваленко В. П., Готун І. А. та інші. Звіт про роботи Поліського загону Дніпровської давньоруської експедиції в 1992 р.- Додаток № 7 // НА ІА НАНУ. – 1992/3. - С. 552.

231.Ніколаєва Л. Т. Заключення про результати дослідження фрагментів жорен з давньоруського поселення Автуничі // Моця О. П., Коваленко В. П., Готун І. А. та інші. Звіт про роботу Дніпровської

давньоруської експедиції в 1993 р.- Додаток № 8 // НА ІА НАНУ. – 1993/25. - С. 358.

232.Николаева Л.Т. Заключение о результатах петрографического обследования материалов из раскопок древнерусского поселения Автуничи // Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інші. Звіт про роботи Дніпровської давньоруської експедиції в 1994 р. – Приложение №18 // НА ІА НАНУ. – 1994/12. – С.309.

233.Осадчий Р.М., Філюк О.В. Охоронні роботи на поселенні Х-ХІ ст. в урочищі Пустоха біля с.Колонщина Макарівського р-ну Київської області // НА ІА НАНУ. – 1997/18. – 61 с.

234.Петрашенко В.А., Козюба В.К. Отчет. Раскопки многослойного поселения и могильника у с.Бучак Каневского р-на Черкасской обл. // НА ІА НАНУ. – 1991/25в. – 96 с.

235.Петрашенко В.О., Козюба В.К., Таєвська А.В. Звіт Канівської комплексної експедиції про роботи на правобережжі Канівського моря у 1993 році // НА ІА НАНУ. - 1993/6. – 207 с.

236.Петрашенко В.О., Козюба В.К., Таєвська А.В. Звіт Канівської експедиції по розвідці правого берега канівського водосховища та розкопки біля с.Григорівка Канівського р-ну Черкаської обл. // НА ІА НАНУ. – 1994/17. – 233 с.

237.Покас П.М., Осадчий Р.М. Звіт про охоронно-рятувальні дослідження біля с.Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. – 1995/21. – 31 с.

238.Серов О.В. Отчет. Археологические исследования в Киевской области в 1984/85 гг. // НА ІА НАНУ. - 1984-1985/162. – 29 с.

239.Серов О.В. Отчет об охранных археологических исследованиях арх. эксп. Киевского областного управления культуры в Киевской области в 1989 г. // НА ІА НАНУ. - 1989/207. – 81 с.

240.Толочко П.П. Отчет о раскопках древнерусских поселений на р.Тетерев за 1962-1963 г. // НА ІА НАНУ. - 1962-1963/1-г. – 9 с.

241.Цигилик В.М. Звіт про роботу Миколаївської новобудовної археологічної експедиції Інституту суспільних наук А.Н.УРСР у 1980 році // НА ІА НАНУ. – 1980/42. – 45 с.

242.Черныш Г.Ш. Заключение о результатах петрографического обследования материалов из раскопок древнерусского поселения Автуничи // Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інші. Звіт про роботи Дніпровської давньоруської експедиції в 1994 р. – Приложение №18 // НА ІА НАНУ. – 1994/125. – С.309.

243.Шекун А.В. Отчет Черниговской археологической экспедиции 1977 г. // НА ІА НАНУ. – 1977/86. – 127 с.

244.Шекун А.В. Отчет об археологических исследованиях на Черниговщине в 1983 г. // НА ІА НАНУ. - 1983/170. – 39 с.

245.Шекун А.В. Отчет об охранных археологических исследованиях на древнерусском селище «Деснянка» // НА ІА НАНУ. – 1983/159. – 83 с.

246.Шекун А.В. Отчет. Охранные археологические исследования в зоне строительства газопровода к г.Славутич в 1987 году. // НА ІА НАНУ. - 1987/47. – 115 с.

247.Шекун А.В. Отчет. Охранные раскопки на поселении IV-V вв., X-XI вв. Криница (Живци) у с.Н.Белаус Черниговского р-на Черниговской обл. в 1989 г. // НА ІА НАНУ. - 1989/90. – 152 с.

248.Шекун А.В. Отчет ЧАЭ. Охранные археологические исследования на территории Черниговской обл. 1990 г. // НА ІА НАНУ. – 1990/123. – 147 с.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

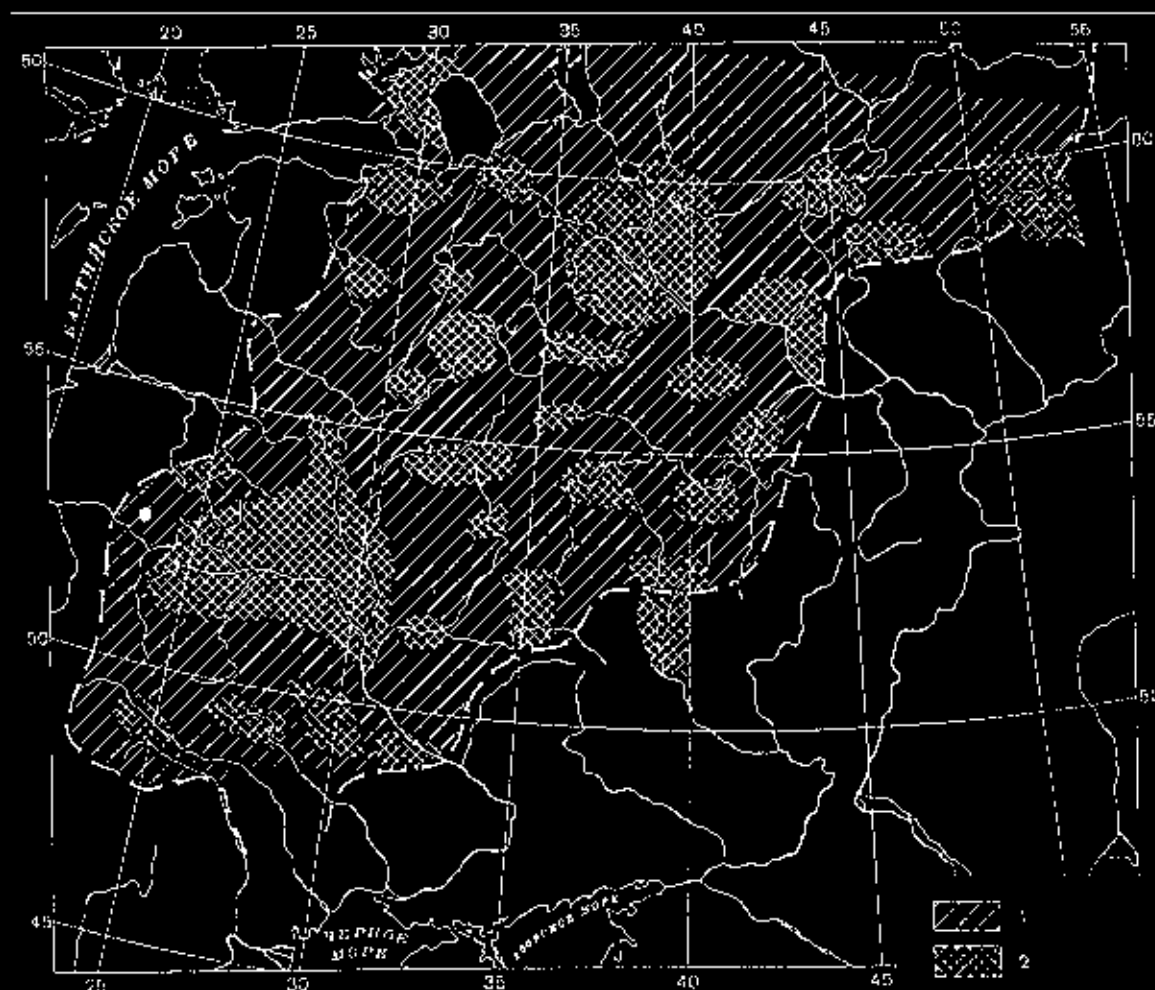
- АВУ – Археологічні відкриття в Україні
- АДУ – Археологічні дослідження в Україні
- АИУ – Археологические исследования на Украине
- АЛЮР – Археологическая летопись южной Руси
- АО – Археологические открытия
- АП – Археологічні пам'ятки
- АС – Археологический съезд
- КСИА – Краткие сообщения Института археологии
- КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
- МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
- МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
- НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України
- НБ ІА НАНУ – Наукова бібліотека Інституту археології Національної Академії Наук України
- НТЕ – Народна творчість та етнографія
- СА – Советская археология
- САИ – Свод археологических источников
- Тр.ГИМ – Труды Государственного исторического музея
- ЧИОНЛ – Чтения в историческом обществе Нестора Летописца

ІЛЮСТРАЦІЇ

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

- Рис.1. Ареал розповсюдження лімоніту на території Південної Русі.
- Рис.2. Види майстерень і горнів з Кременища.
- Рис.3. Розрубана криця з Комарівки й реконструкція розрубубу (1) та готові криці з городища біля с.Городськ, Вишгорода, Княжої Гори (2).
- Рис.4. Зображення кузні на давньоруській мініатюрі.
- Рис.5. План (1), розріз (2) та реконструкція гончарного горну з Мало Половецького III (3).
- Рис.6. Видобуток глини за етнографічними даними (1) та копання землі на мініатюрі з літопису (2).
- Рис.7. Інструменти для деревообробки з давньоруських селищ.
- Рис.8. Деревообробні інструменти на мініатюрі з літопису (1) та з розкопок Новгороду (2).
- Рис.9. Знахідки пов'язані з обробкою кістки.
- Рис.10. Знаряддя для вичинки шкіри.
- Рис.11. Знаряддя пов'язані із прядінням.
- Рис.12. Знаряддя первинної підготовки сировини для прядіння.
- Рис.13. Знаряддя для чесання та биття рослинних та тваринних матеріалів прядіння.
- Рис.14. Види ткацьких верстатів.
- Рис.15. Зображення на літописних мініатюрах переробки зерна на крупу та борошно.
- Рис.16. Денце горщика-фільтра для смолокуріння (1), смолокурні в плані і розрізі з Автуничів (2); випал вугілля за етнографічними даними (3).
- Рис.17. Знахідки пов'язані із полюванням (1), рибальством (2) та бортництвом (3); борть за етнографічними даними (4).
- Рис.18. Данина хутром, торгівля медом та воском на зображенні літописних мініатюр.

1 - залізни руди.

2 - райони промислового видобутку руди XV-XX ст.

Рис. 1. Ареал розповсюдження лімоніту на території Південної Русі.

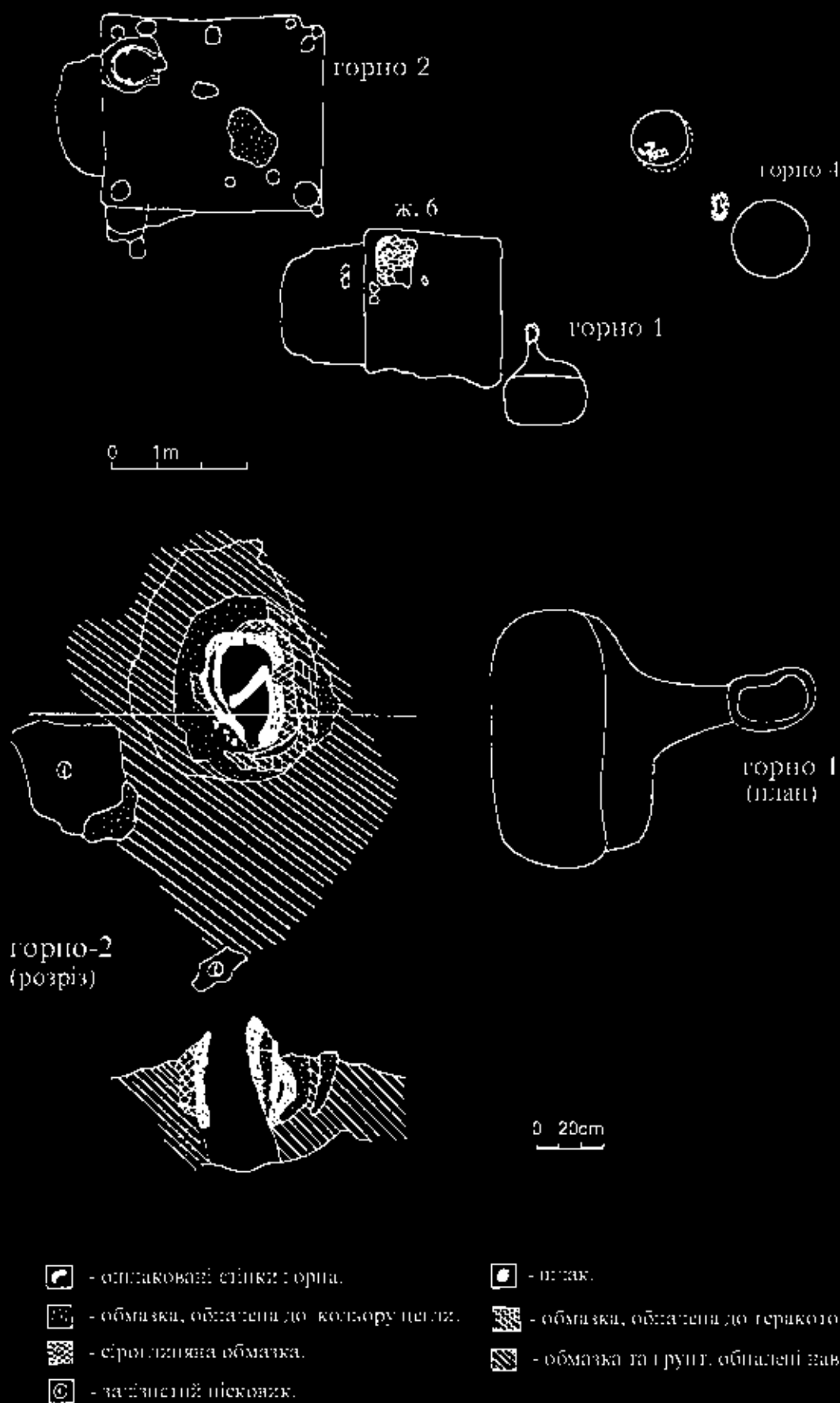

Рис. 2 Види майстерень і горнів з Кременчука.

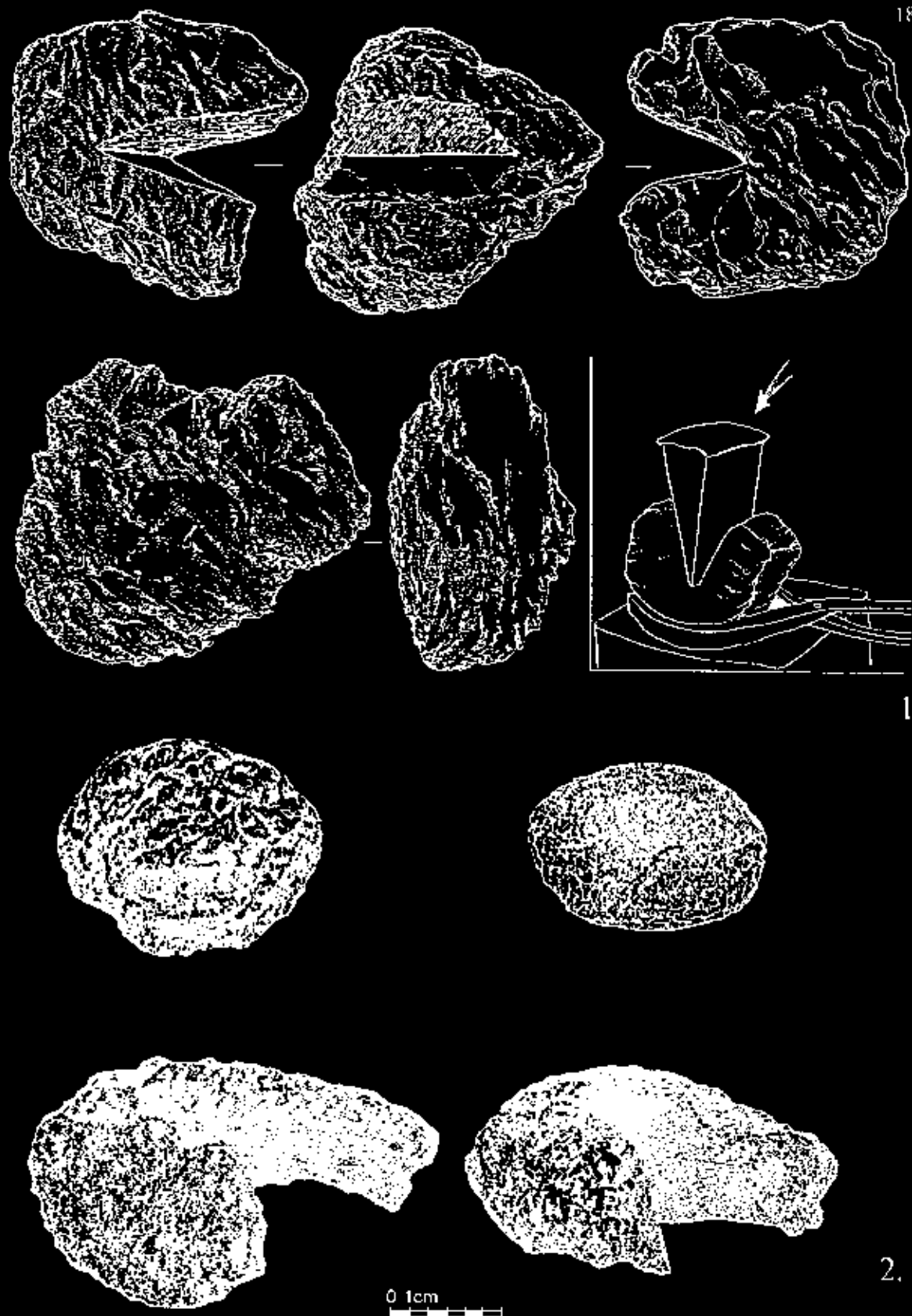

Рис. 3. Розрубана криця з Комарівки її реконструкція розрубу (1) та готові криці з городища біля с. Городьська, Вишгорода, Княжої Гори (2).

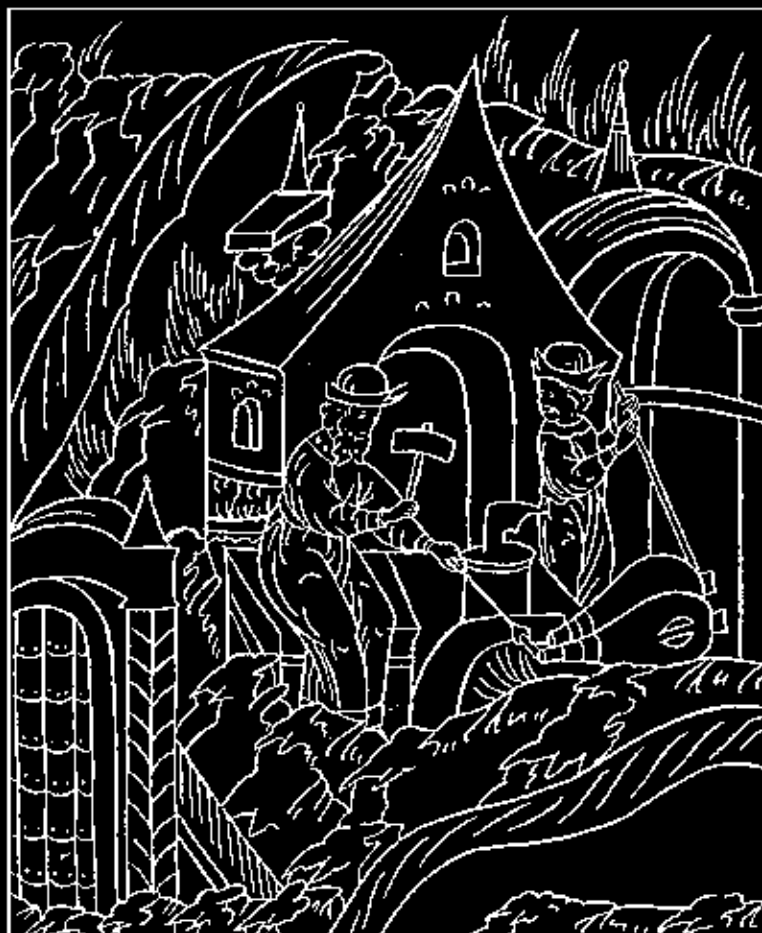

Рис. 4. Зображення кузні на мініатюрі.

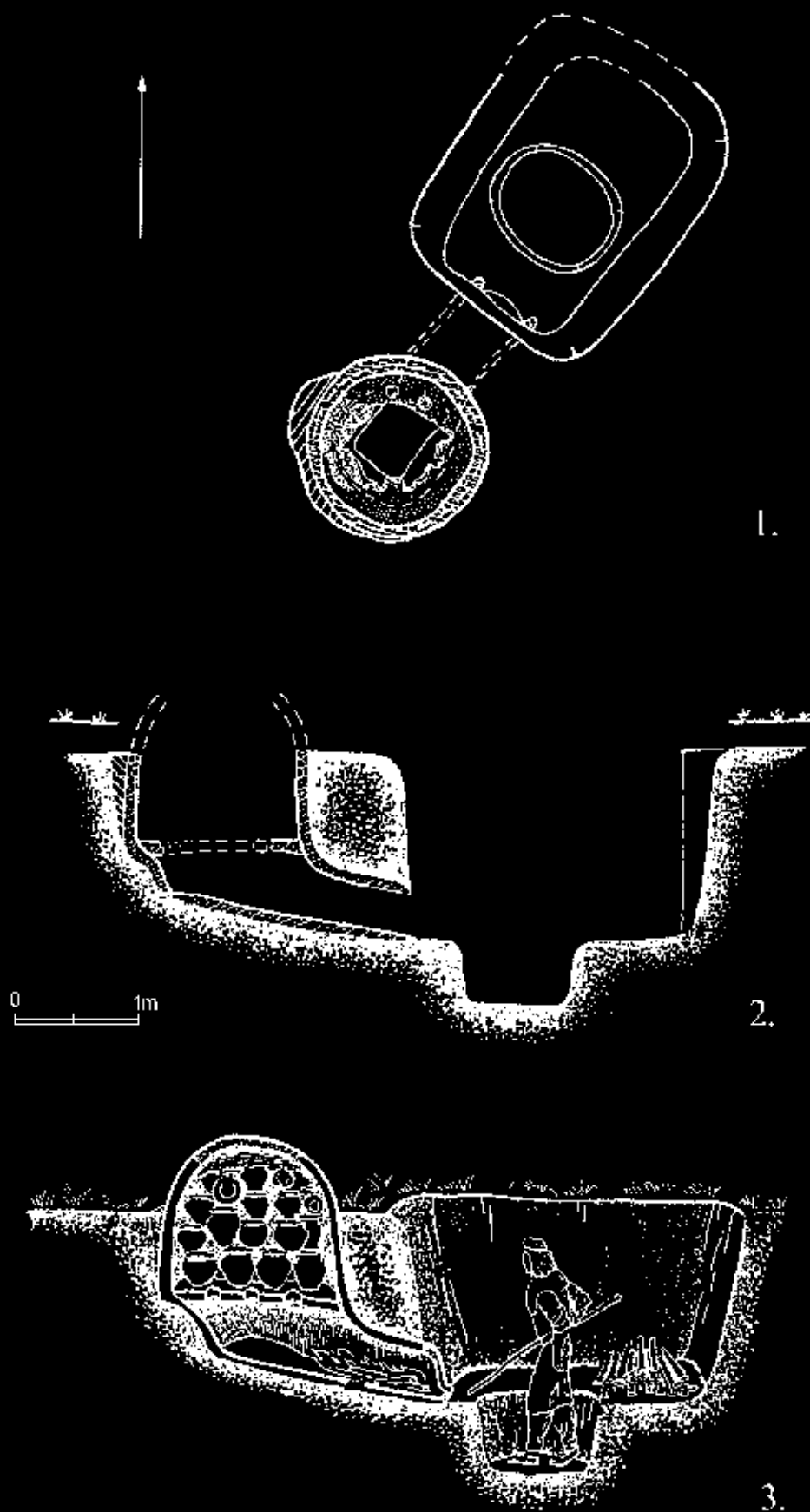
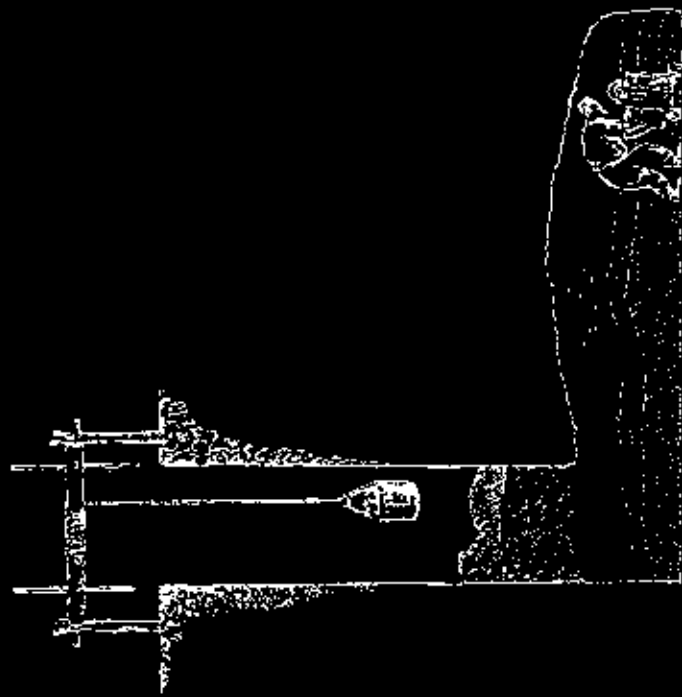

Рис. 5. План (1), розріз (2) та реконструкція гончарного горна з Малополовецького III (3).

Рис. 6. Вилобуток глини за стенографічними даними (1) та копання землі на мініятурі з літопису (2).

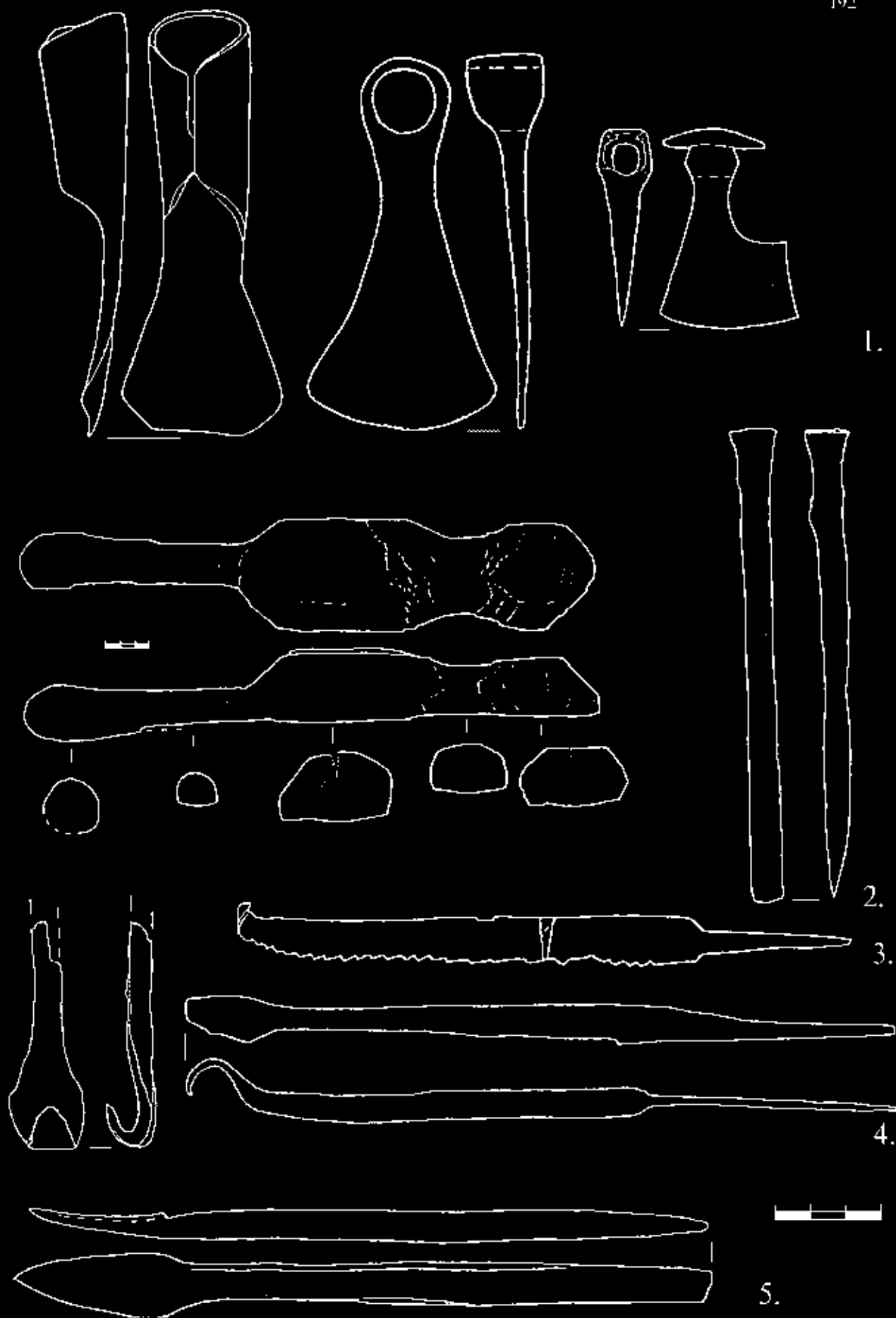

Рис. 7. Інструменти для деревообробки з давньоруських селищ.

Рис. 8. Деревообробні інструменти на мініятурі з літопису (1) та з розкопок Новгорода (2).

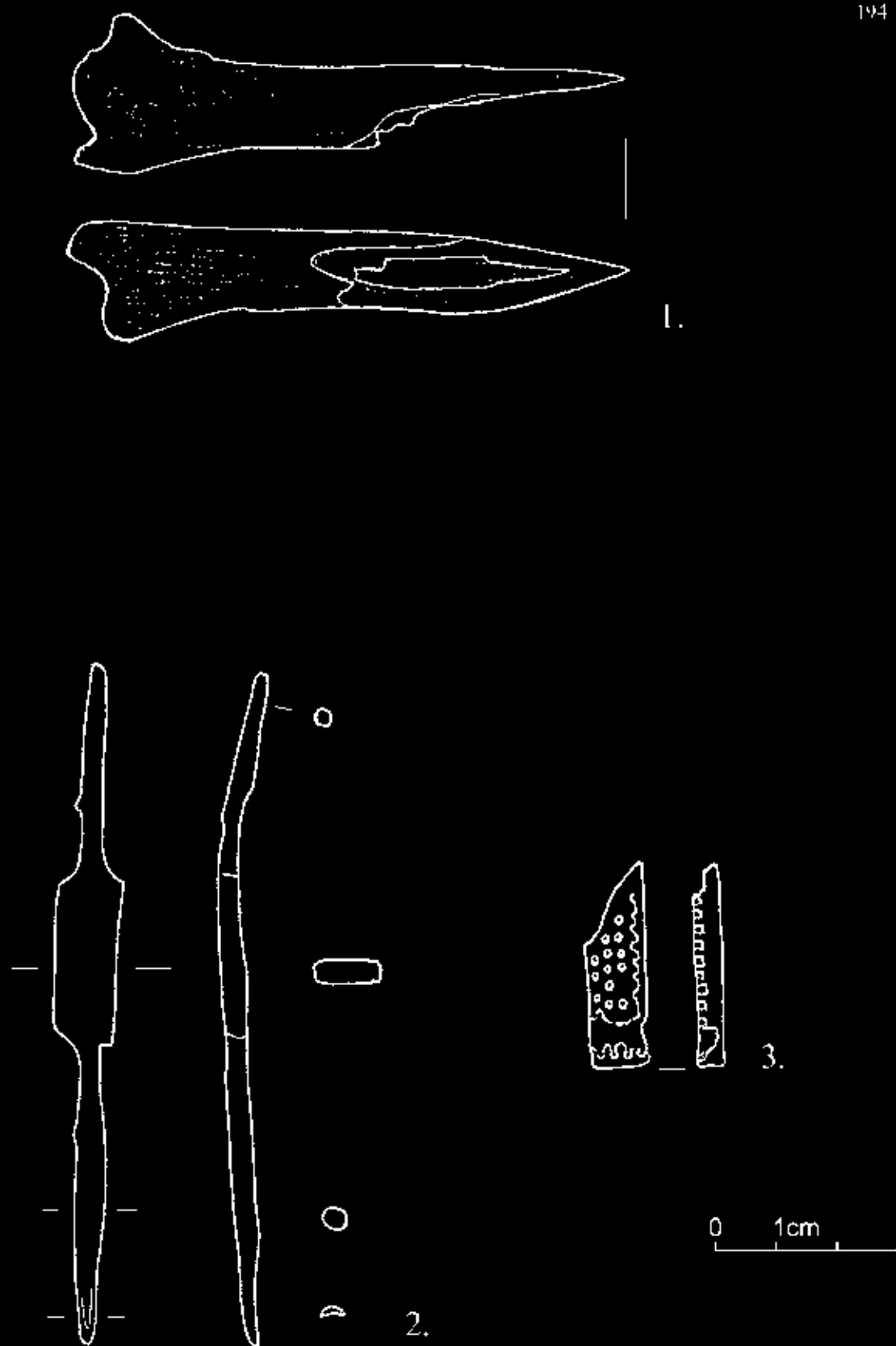

Рис. 9. Знахідки пов'язані з обробкою кістки.

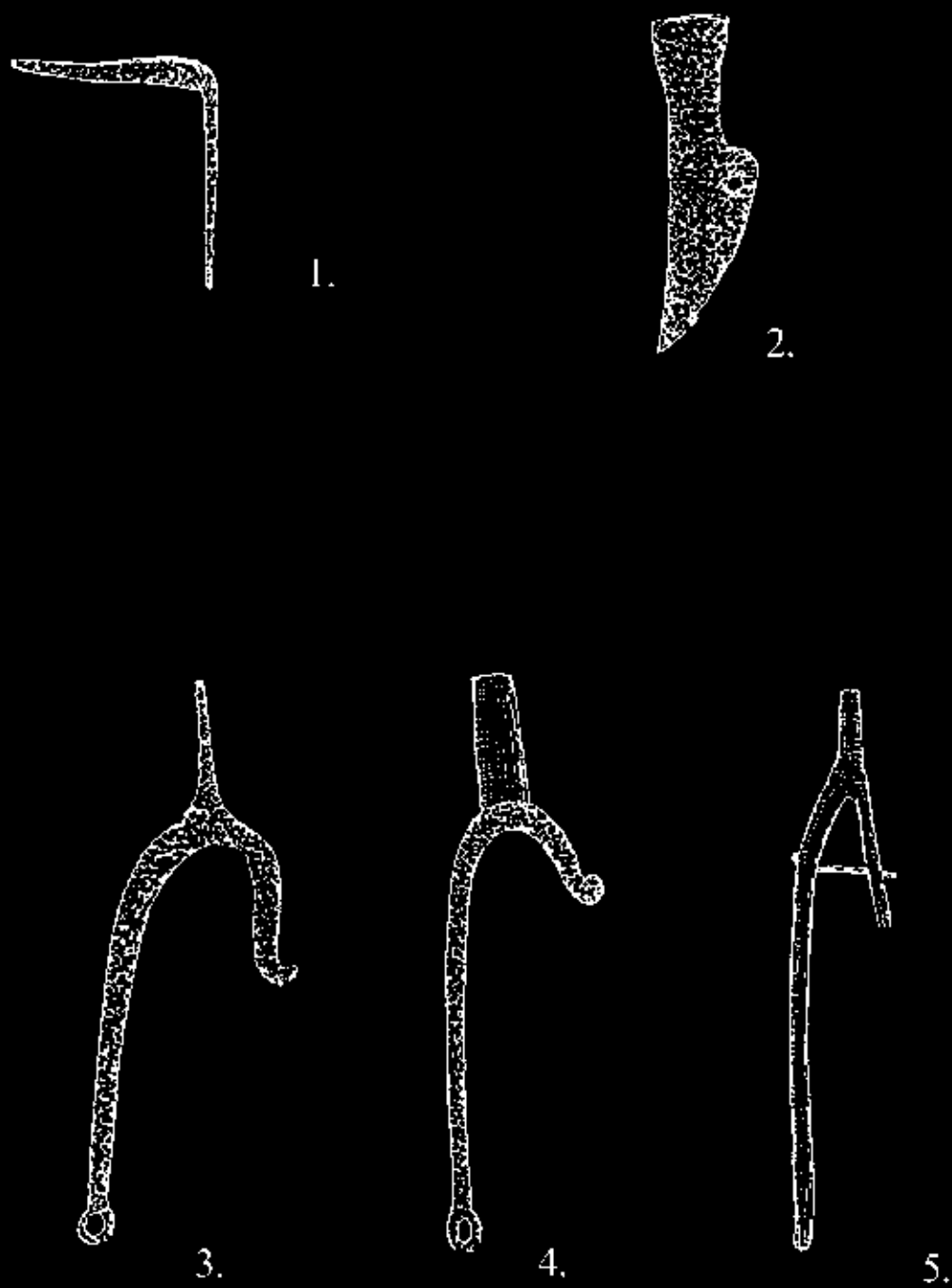

Рис. 10. Знарядя для вичинки шкіри.

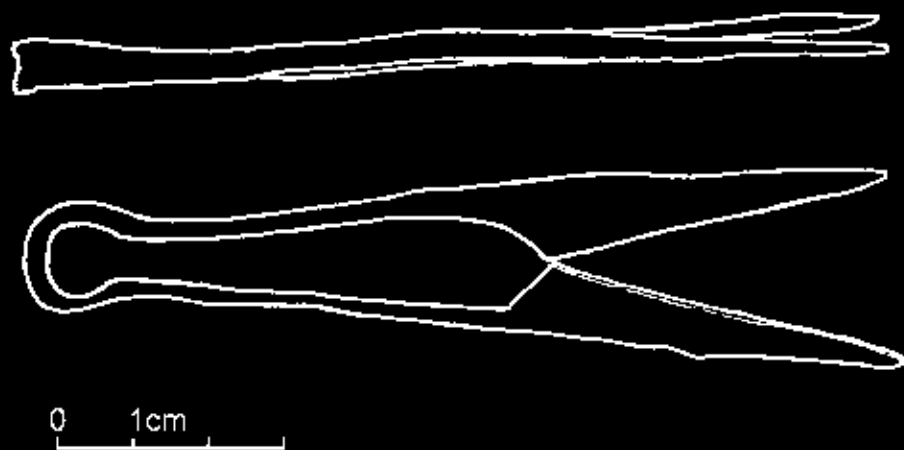
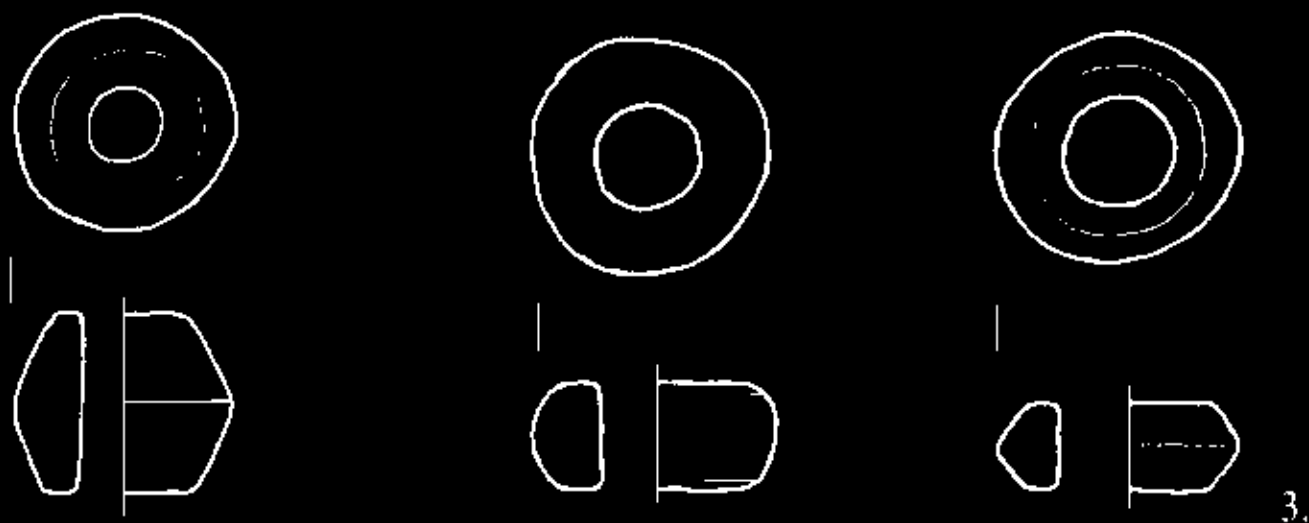
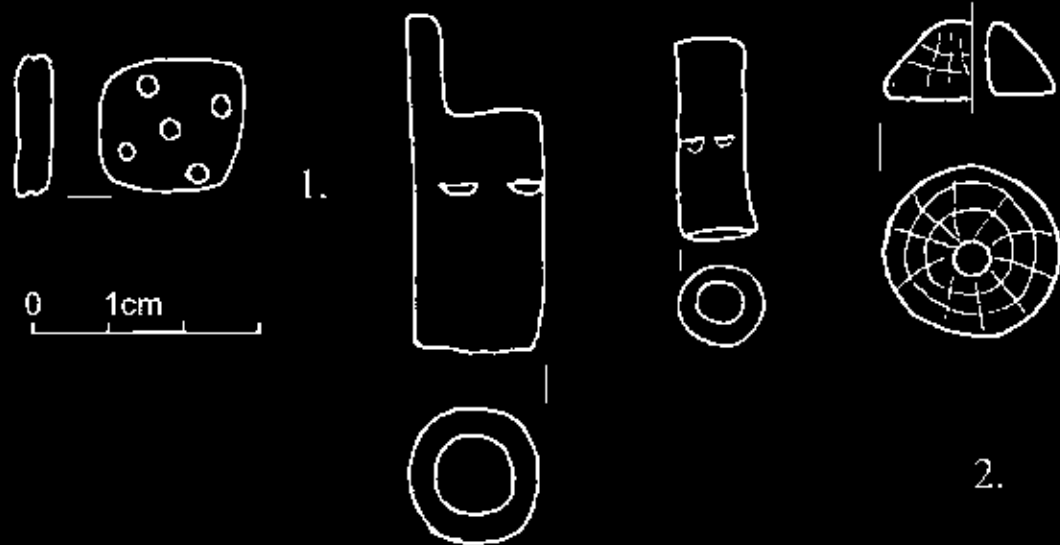

Рис. 11. Знаряддя пов'язані із прядінням.

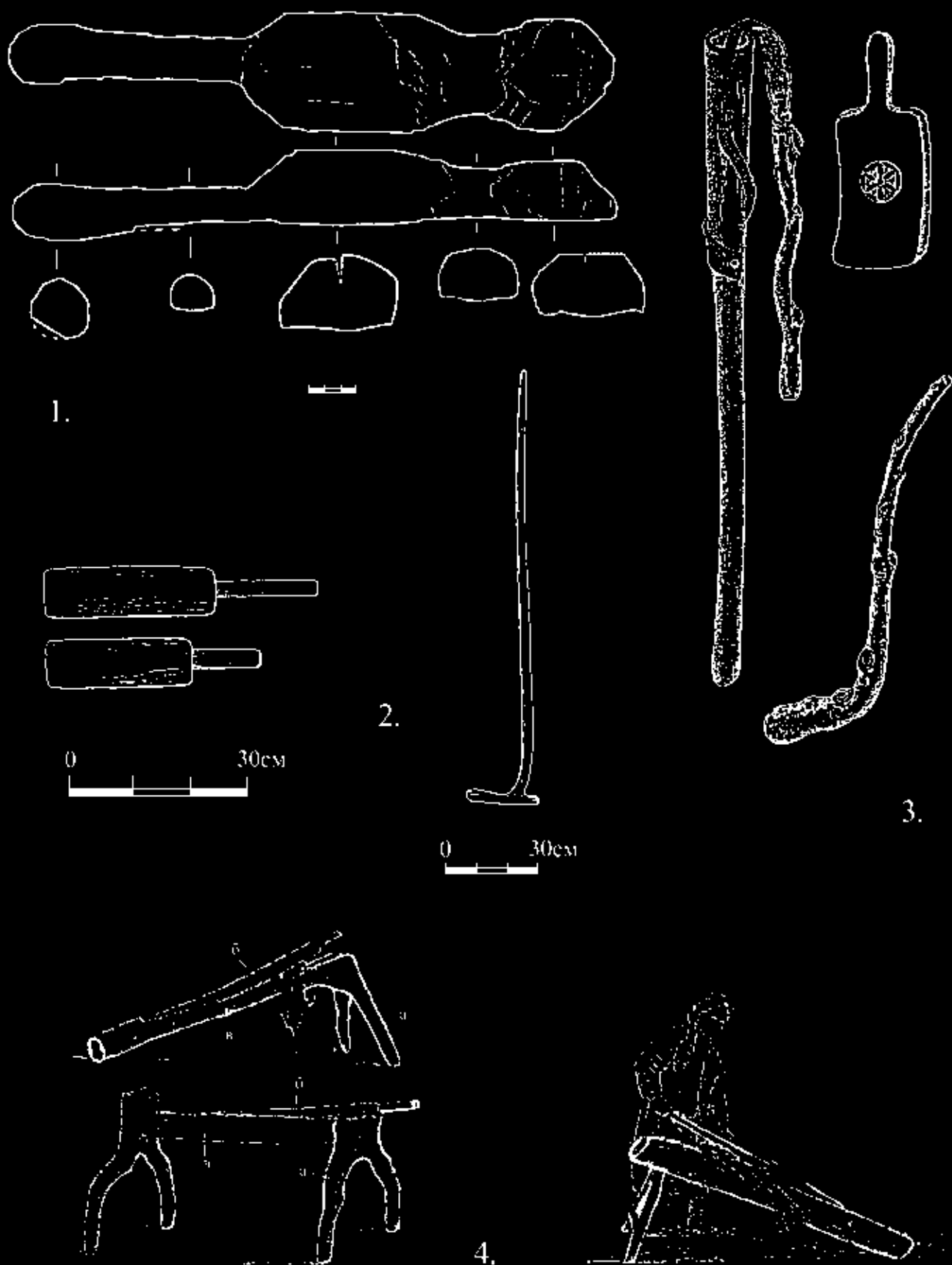

Рис. 12. Знаряддя первинної підготовки сировини для прядіння.

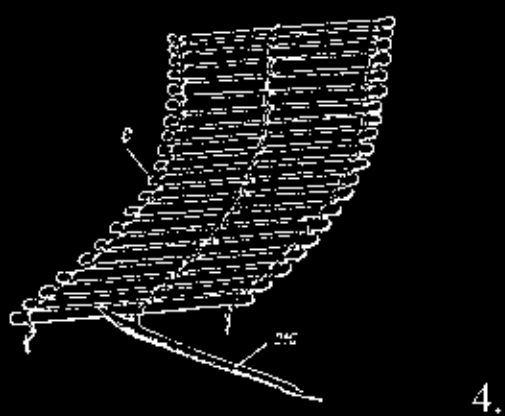
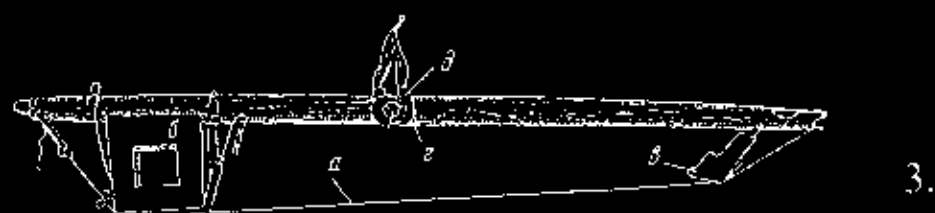
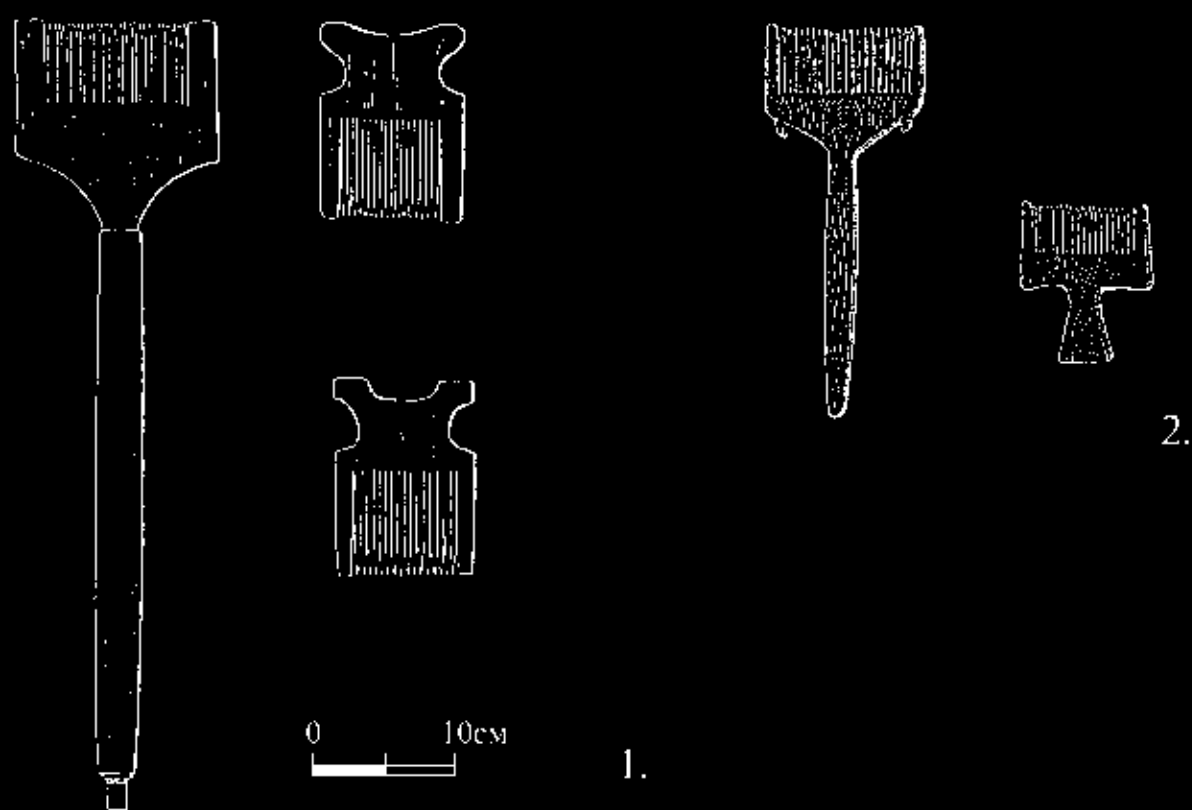

Рис. 13. Знаряддя для чесання та бігтя рослинних та тваринних матеріалів прядіння.

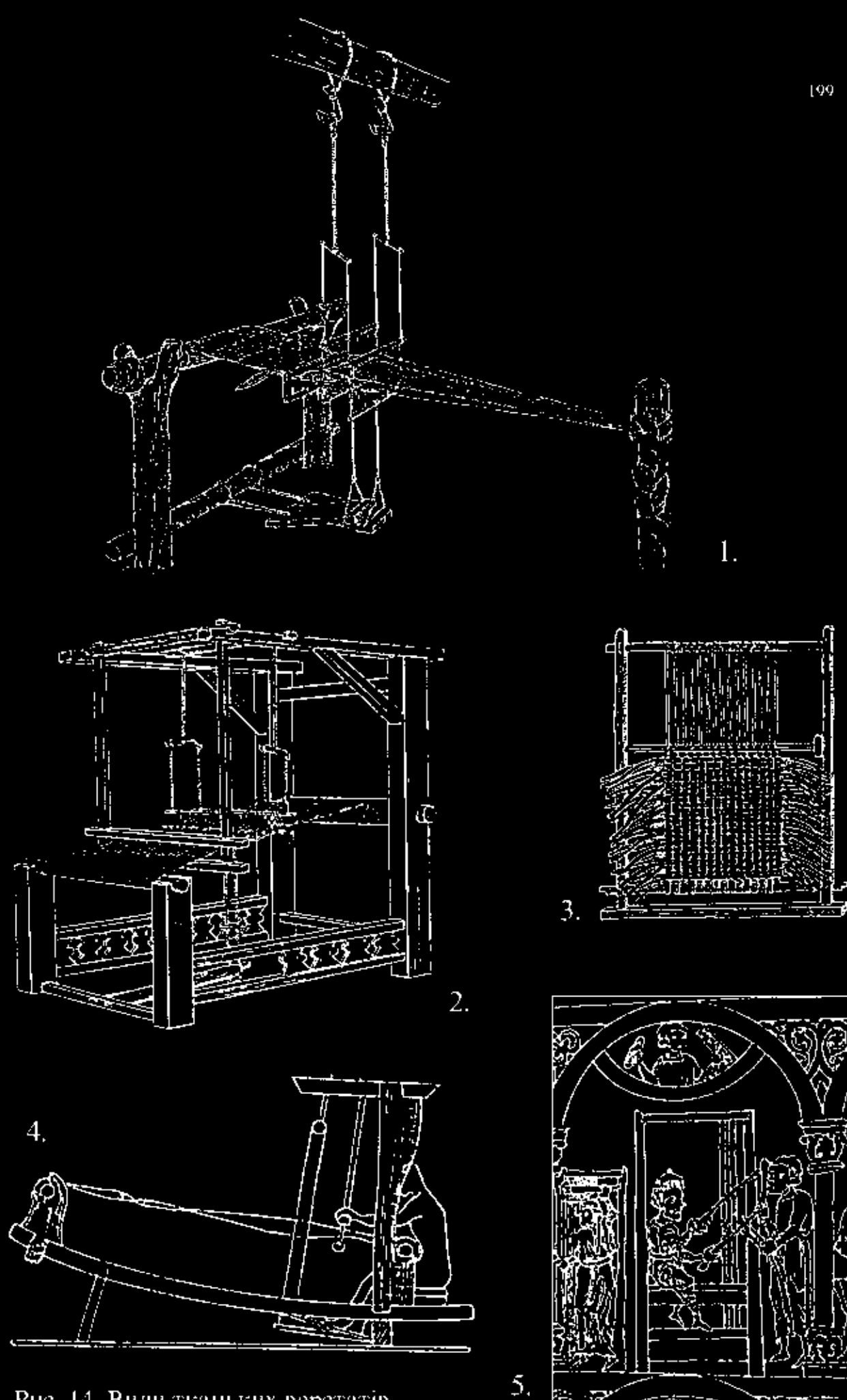

Рис. 14. Види ткацьких веретатів.

1.

2.

Рис. 15. Зображення на літописних мініатюрах переробки зерна на крупу та борошно.

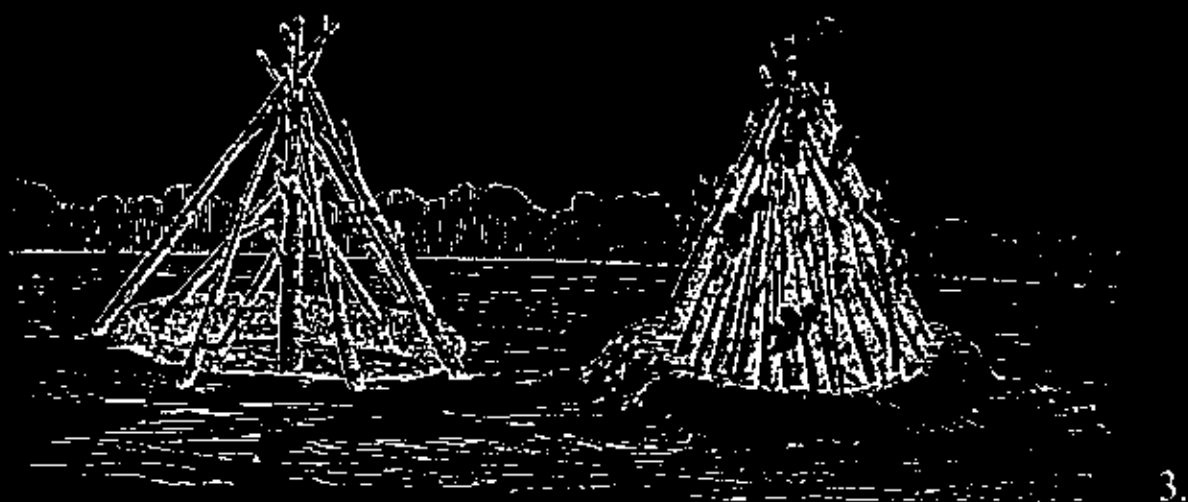
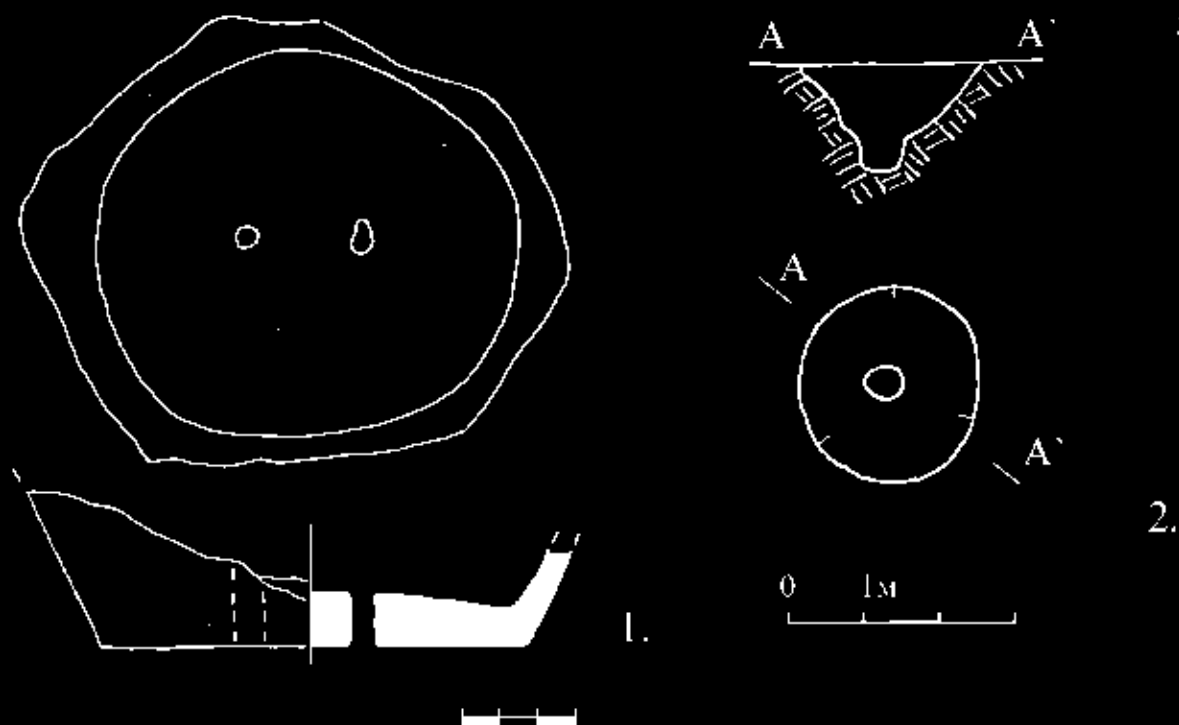

Рис. 16. Денце горщика-фільтра для смолокуріння (1), смолокурні в плані та розрізі з Автуничів (2); вишал вугілля за етнографічними даними (3).

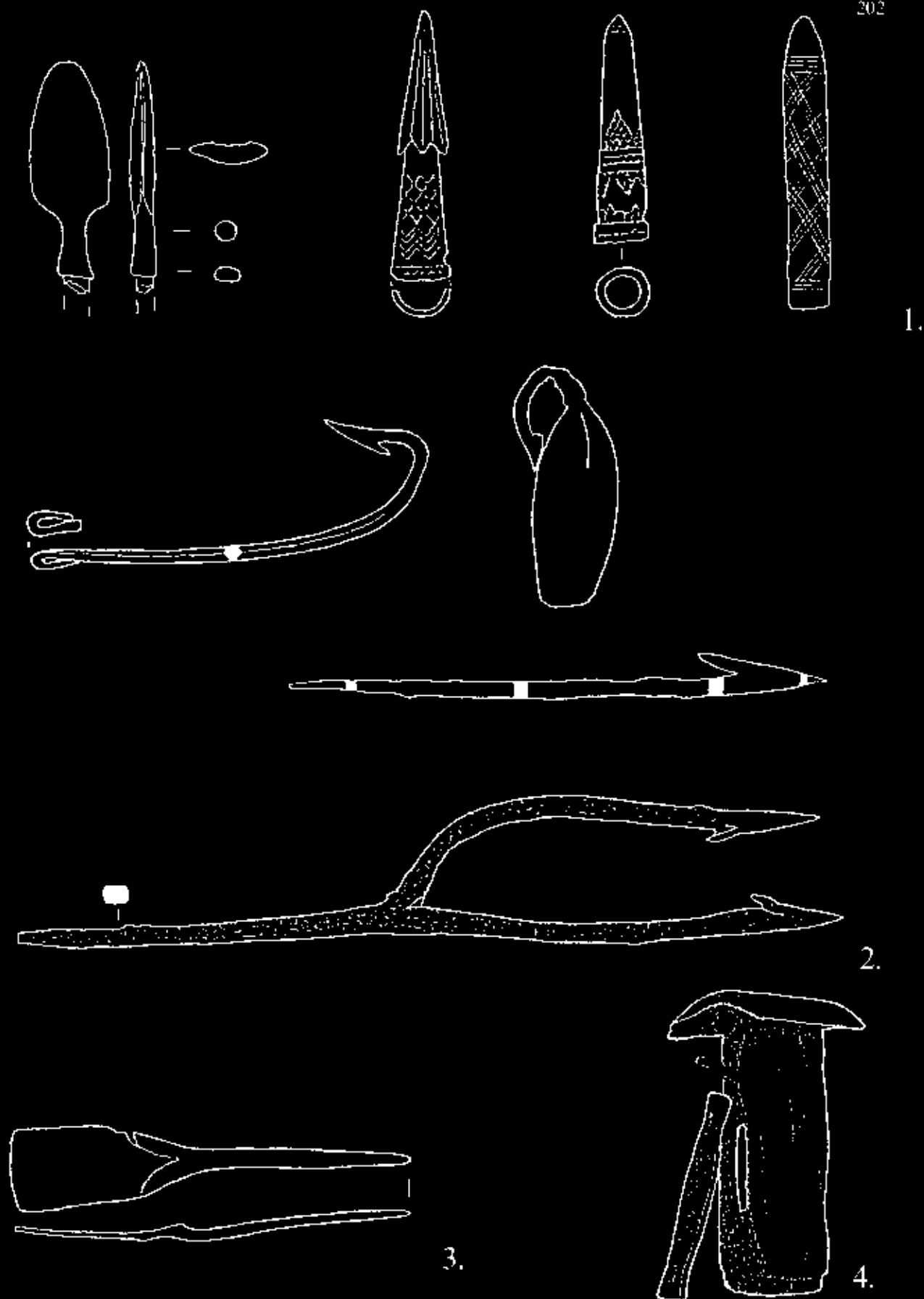

Рис. 17. Знахідки пов'язані із полюванням (1), рибальством (2) та бортництвом (3); борть за етнографічними даними (4).

1.

2.

Рис. 18. Данина хутром, торгівля медом та воском на зображеннях літописних мініатюр.